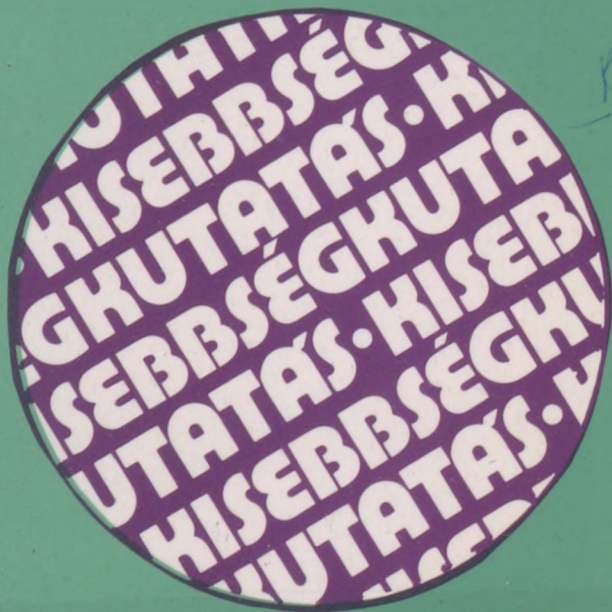

3 19 37 6

3. évf.
1994.
3. szám

KISEBBSÉG- KUTATÁS

SZEMLE A HAZAI ÉS KÜLFÖLDI IRODALOMBÓL

KISEBBSÉGKUTATÁS

Szemle a hazai és külföldi
irodalomból
3. évfolyam 1994.
3.szám

Tiszteletbeli főszerkesztő:

Niederhauser Emil

Alapító felelős szerkesztő:

Cholnoky Győző

Grafikai tervező:

Szabó János

Felelős kiadó:

Juhász Jenő

az Országos Idegennyelvű
Könyvtár főigazgatója

Szerkesztőség:

Budapest, Molnár u. 11. Pf. 244
1368 Telefon: 118-8515

Megjelenik negyedévenként

Éves előfizetési ár:

880 Ft (AFA-val), külföldön: 24\$

Előfizethető

az Országos Idegennyelvű
Könyvtár

MNB 232-90142-7662 számláján

Terjeszti a szerkesztőség

A lap egyes számai - 220.- Ft-os
áron - megvásárolhatók az

Országos Idegennyelvű

Könyvtárban és a Könyvtárellátó

Vállalat Kódex Könyvruházában

(Bp. V., Honvéd u. 5.)

HU ISSN-1215-2684

Készült: a **BÍRÓ family** Kft

nyomdaüzemében

Felelős vezető: *Biró Endre*

A kiadvány a

"Magyarországi nemzeti és

etnikai kisebbségekért",

a Soros Alapítvány,

valamint a Külügyminisztérium

és a Művelődési és Közoktatási

Minisztérium támogatásával

jelenik meg.

Tartalom

Mustra a harmadik számból 227

Nemzeti tudat. Nemzeti és etnikai folyamatok

Az etnikai és nemzeti kötődések természete
(Banton, M.) 229

A gazdasági nacionalizmus mint centrista ideológia
(Henley, K.) 231

A diaszpórák archetipusai, tipológiája (Médam, A.) . 233

A délkelet-európai nemzetállamok születése
(Hösch, E.) 235

Etnonacionalizmus: az amerikai társada-
lomtudományok alapvető koncepciói - orosz olvasat-
ban (Zamenskij, A.A.) 237

A szlovákiai magyarság a népmozgalmi és népszámlá-
lási adatok tükrében (Gyurgyik László) 241

Szlovákok Ausztriában (Pikovic, K.) 243

Az idegengyűlölet új hulláma Nyugat-Európában: a vizs-
gálódás politológiai kerete (Milardovič, A.) 244

Veszteségek: Günther Grass Németország állapotáról
(Az újjáéledő idegengyűlölet) 245

Lengyelek a FÁK országaiban (Skaradzinski, B.) . . . 248

Körkép Oroszország regionális és nemzetiségi problé-
máiról (Sapir, J., Radvanyi, J., Despiney-Zochowska,
Barbara A., Blum, A., Zakharov, S., Raviot, J.R.,
Gazier, A., Lavoisier, J.Y.) 250

A posztsovjet belpolitikai konfliktusok ideológiája
(Park, A.) 255

Kétegyházi konfliktusok - magyarországi cigányok
(Szuhay Péter) 257

Cigány sors Erdélyben; erdélyi cigány mesemondók
(Nagy Olga) 259

Nemzeti és nemzetiségi irodalmak

Újabb szempontok a kisebbségi irodalom vizsgálatá-
ban (Végh Balázs) 261

Szabadság és önrendelkezés Tamási Áron erdélyiség-
felfogásában (Bertha Zoltán) 264

Az elsüllyedt Kelet-Közép-Európa: irodalmi nyomelem-
zés - német irodalom (Komáromi Sándor) 267

Kisebbségek nyelvhasználata

Az anyanyelvű oktatás története és jövője a Vajdaság-
ban (Horváth Mátyás, Tóth Lajos) 269

Mustra a harmadik számból

A harmadik évfolyam befejezéséhez közeledvén mindinkább látszik a kisebbségi problematika elméleti irodalmának fundamentális jelentősége. Természetesen nem kívánunk lemondani az egyes népcsoportok szociális helyzetét, népmozgalmi adatait, eseménytörténetét bemutató íráskorok (másod)közléséről, viszont egy új tudomány alakulását-bontakozását is közvetíteni szeretnők a magyar olvasóknak, azt a folyamatot, amelynek révén a tapasztalatok, megfigyelések érvényes tudássá szublimálódnak.

A szám tartalmát – korántsem a teljesség igényével – végigpásztázva: *Banton* (Az etnikai és nemzeti kötődések modellezése c. tanulmányában) mellőzi a nemzeti vagy etnikai csoport előzetes koncepcióját, ehelyett a szocializált, lehetőségeit kihasználni törekvő, egyidejűleg több társadalmi közösséghez is tartozó egyénekből indul ki. Olyan személyből, akinél az etnikai meghatározottság csak az egyik lehetséges szerep, amely – jelentőségét tekintve – konszolidált viszonyok közepette egy elképzelt skála közepe táján helyezkedik el, ám ilyen típusu konfliktus kirobbanása esetén (ld. Jugoszlávia példáját) igencsak felértékelődhet, felértékelődik.

Médam, a diaszpórák archetípusairól és tipológiájáról értekezvén leszögezi: a köznyelvben a különféle népcsoportok időleges vagy tartós szétesése nyomán kialakuló csoportokat nevezik diaszpóráknak. Ezzel szemben a szerző – többirányú megközelítést alkalmazva – árnyalja a diaszpórákról alkotott fogalmat, úm. létezik szilárd–változékony, stabil–instabil, dinamikus–kezdeményezőkézség nélküli diaszpóra; szociológiai szempontból pedig infradiaspóra és interdiaspóra.

Hösch: A délkelet-európai nemzeti államok születése c. tanulmánya szerint a térségben az állam kialakulása mindenütt megelőzte a nemzetét, és az államszerveződésben nagy szerepe volt az európai közreműködésnek. Az utóbbi megállapításhoz kapcsolódó érve: a függetlenségi mozgalmak színterei nem annyira az etnikai centumok voltak, sokkal inkább a diaszpórák.

Gyurgyik László a szlovákiai magyarság népmozgalmi és népszámlálási adatait elemezve a várható etnodemográfiai változások körvonalazására vállalkozik. Feltételezése szerint az ezredfordulóig extrapolálható az itt élő magyarság korösszetételének szlovákokénál kedvezőtlenebb alakulása, bár némi javulást vár a termékenykorú nők számának időleges emelkedésétől. Ugyancsak érvényesnek tekinti a jövőre nézvést az asszimilációs folyamatok intenzitását, s különös jelentőséget tulajdonít a romák – ma még nem becsülhető – jövőbeli identitásvállalásának.

Günther Grass érzelmi felhangoktól sem mentes írása a xenofóbia németországi felizzásáról ad számot (különös tekintettel a cigányellenességre), viszont egy másik tanulmány horvát szerzője (*Milardović*) – az idegengyűlölet nyugat-eu-

rópai térnyeréséről írva – hangsúlyozza: hiba volna a kérdés kapcsán egyedül Németországra mutogatni (franciaországi, olaszországi, ausztriai, svájci stb példák).

A szokásosnál bővebb, összefoglaló ismertetést közlünk – francia forrásokból – Oroszország nemzetiségi és regionális problémáiról. Az összeállítás érdekessége, hogy miközben átfogó képet ad a témáról, egy-egy területi egység sajátos problémáit külön vizsgálja (pl. a regionális identitás és nemzeti identitás viszonya Tatársztánban).

Tamási Áron erdélyiség-felfogásáról ír Bertha Zoltán. Rámutat: Tamási szépirói tevékenysége a szépség és mítosz, a realitás és báj, az érzelem és elmésség, a bölcsesség és játék művészi szimbiózusa, viszont teljes életművét legalább ennyire jellemzi a következő hitvallás: "Az emberiség mint gyakorlati közösség, csupán illúzió: egyedül a nemzeti közösség az, amelyből és amelyre építeni lehet."

Magyar, román és szász szerző (Egyed, Teodor, Wagner) tanulmányairól találunk összefoglaló ismertetést még e számban (Erdély története – magyar, román és szász felfogásban). Az eddigi feldolgozásokkal szemben Egyed az erdélyi etnikai entitások sajátosságainak erőteljesebb hangsúlyozását, Teodor egy funkcionális összehasonlító módszer alkalmazását emeli ki, Wagner pedig – nyilván gyakorlati okokból – az intézményes Erdély-kutatások anyaországi művelődése mellett voksol.

Végül, de nem utolsó sorban említjük a Slovenské pohľady cikksorozatáról készült szintézist a szláv népek maticáinak történetéről. A magyar olvasó számára érdekes lehet az egyes kultúrák sajátosságainak a bemutatása, valamint a kevésbé ismert nemzeti intézmények (szorb, morva, dalmát) történetének ismeretése.

Budapest, 1994. július 1.

Cholnoky Győző
felelős szerkesztő

Nemzeti tudat.

Nemzeti és etnikai folyamatok

Az etnikai és nemzeti kötődések modellezése

Az etnikumok és nemzetek belső viszonylatrendszerét vizsgáló kutatók korábban azt feltételezték, hogy ezek a csoportok a biológiai evolúció és a történelmi meghatározottságok együttes eredményeként alakultak ki. Mai szemléletünk szerint sem az etnikumok, sem a nemzetek nem tekinthetők konstansnak, s így a társadalomkutatók feladata feltárni és megmagyarázni mindazon folyamatokat, amelyek szüntelenül át- és újjáalakítják ezeket a csoportokat. A lényegyet tekintve egyazon fogalomrendszerben kell vizsgálnunk a nemzeti és etnikai közösségek, valamint más társadalmi csoportok és közösségek természetét. Az erre alkalmas elvontabb, általánosítást tehetővé tevő elméleti hagyományt leginkább a közgazdaságtan kínálja.

A csoportok létrejöttét, fennmaradását és feloldódását (ideértve az etnikumokét, a nemzetekét is) megmagyarázni csak egy olyan transzkulturális, minden csoportra alkalmazható értelmezési modell révén lehetséges, amely már nem függ össze a "nemzeti" vagy "etnikai" jelzőkkel s azok hagyományos jelentésével. Ilyen modell egyelőre nem áll rendelkezésre, de az ismertető példák és azok leírása közelebb juttathat annak megalkotásához.

A szerző által kedvelt elméleti megközelítés mellőzi a nemzet vagy etnikai csoport mindenfajta előzetes koncepcióját. Ehelyett a szocializált, lehetőségeit optimalizálni igyekvő, egyidejűleg több társadalmi csoporthoz is tartozó egyénből indul ki. Példaként két felmérést ismertet.

Az egyik Malaysiában készült, s a kérdések a település egy képzelt maláj (mohamedán) lakosára vonatkoznak. Ali mindig Kow, a kínai fűszeres közeli üzletében vásárolt, ám mit tesz majd, amikor Ahmad, a maláj fűszeres is üzletet nyit a közelben? Mint várható volt, a válaszok megoszlottak: némelyek szerint Ali átpártol a magához közelebb érzett maláj üzletbe, míg mások szerint az előnyösebb, azaz olcsóbb helyen fog vásárolni. Az első csoport azzal indokolta várakozását, hogy Alinak javítja a közérzetét, ha segítheti hasonló származású társát, továbbá hogy tekintetbe veszi ismerőseinek, hozzátartozóinak véleményét, akik nyilván nem helyeselnék, ha az új helyzetben továbbra is a kínai fűszerest támogatná vásárlásaival. Levonható a következtetés, miszerint számos esetben érvényesül a kötelező etnikai vagy nemzeti alapú szolidaritás és összetartás az átfogóbb, magasabb szintű, pl. politikai kérdésekben, léteznek tehát ún. etnikai szerepek. Ezek viszont nem feltétlenül érvényesülnek a mindennapi életben, így az anyagi előnyök, a társadalmi emelkedés, a barátokhoz, szomszédokhoz és munkatársakhoz fűződő kötelezések gyakran erősebbnek bizonyulnak az "etnikai lojalitásnál".

A másik felmérés a nyelvhasználatban vizsgáta azt a kérdést, hogy vajon egy közösségen belül inkább a kooperatív vagy a kompetitív viszonyulás dominál az oda tartozók közt. Az iparilag fejlett Katalóniában számos spanyol család telepedett meg. A helyi autonóm kormány sokoldalúan támogatja a katalán nyelv használatát, noha sok katalán szülő szeretné, ha gyermeke spanyolul tanulna az iskolában, mert az nemcsak az egész ország hivatalos nyelve, hanem világnyelv is. A tartományba bevándorló kasztíliai spanyolok a várakozásokra rácsafolva mégsem tanúsítottak osztatlan ellenállást a katalán nyelv használatával és oktatásával szemben. Egy kínálkozó, a játékelméleten (a lehetséges előnyök és hátrányok mérlegelésén) alapuló magyarázat szerint a spanyol szülők azért helyeslik, hogy gyermekük katalánul tanuljon, mert nem szeretnék, ha épp e nyelvtudás hiánya hozná hátrányos helyzetbe őt a többi bevándorló gyermekével szemben (kompetitív viszonyulás).

Mindkét felmérés olyan folyamatok létezésére utal, amelyek feloldhatják az etnikai választóvonalakat. Ezek bizonyos helyzetekben megerősödhetnek ugyan, de az élet számos viszonylata az etnikai meghatározottságtól akkor is független marad (fogyasztói piac, adózás, új technológiák stb.). A társadalmi szerepeket relevanciájuk szerint egy skálára vetítve képzelhetjük el, ahol is az egyik végen az alapvető, pl. a nemi szerepek, a másikon pedig a többiekétől úgyszólván független, pl. a szabadidős elfoglaltságok állnak. Etnikai válsághelyzetekben, így a volt Jugoszlávia esetében is, az etnikai szerep a skála közepéről az alapvető szerepek pólusa felé tolódik, másutt és máskor viszont a független pólus felé közelít, mert az egyéb kötelek (pl. vallás, osztály, barátság) erősebbnek bizonyulnak. A malájföldi felmérés arra utal, hogy a fogyasztói szerep, a piac az etnikai partikularizmus hatásos feloldója lehet.

Az etnikumok spontán szegregációjára nézve tanulságosak a Chicagóban végzett felmérések, amelyek alapján Thomas Schelling kidolgozta az ún. billenőpont (tipping point) fogalmát és modelljét. Az önkormányzati adatok azt mutatták, hogy egy-egy kisebb terület (tömb, utca vagy lakótelep) lakossága csak bizonyos mértékig tolerálja kisebbségek betelepülését. Konkrétan a fehérek lakta részekben a tulajdonviszonyok addig maradtak állandóak, amíg a feketék aránya nem haladta meg a 30%-ot. Ezután a helyzet instabillá vált, "átbillent", mert a fehérek tömegesen dobták piacra lakásukat, az árak leestek, ami gyorsította a folyamatot. Az átbillenést az váltotta ki, ahogy a tulajdonosok úgy vélték, a kisebbségek (feketék) adott aránya miatt az ő csoportjukhoz tartozó személyek (fehérek) többé nem lesznek hajlandók a környékre költözni, s az ingatlanok elértéktelenednek.

A billenőpont fogalma segíthet megérteni, miért váltott át az eredetileg megosztott véleményű katalán társadalom a helyi nyelv iskolai használatának támogatására. A nacionalisták kampánya kipellengérezte azt a jelentős létszámú csoportot, amely a spanyol nyelvhez ragaszkodott volna, így körében a világnyelv kínálta előnyök már kevesebbet nyomtak a latban azoknál, mint amelyek a kötelezővé tett helyi nyelv használata révén ígérkeztek.

A billenőpont természetesen igen alacsonyra süllyed a végtelenen megosztott helyzetekben és régiókban, ahol az etnikai hovatartozást mindennél fontosabbnak vélik az emberek a bekövetkezett események hatása alatt. Az etnikai szolidaritás efféle mozgósítása gyakran (mint a volt Jugoszláviában, a palesztinok között vagy Észak-Írországbán) tudatos, nemegyszer terrorista módszereket is bevető polarizáció tevékenység eredménye.

A következtetés kézenfekvő: több adatot és információt kell gyűjteni a vegyes etnikumú közösségekről az ott élő különböző etnikumú és társadalmi státusú személyektől, mégpedig preferenciáik felmérésével és azoknak más értékekhez való viszonyításával. Ez a megközelítés azt sugallja, hogy a kutató nem tudhatja eleve, mi az etnicitás vagy a nacionalizmus. Csak a vizsgálatukban alkalmazott módszerek révén szerezhetünk róluk ismereteket. A módszereknek pedig át kell fogniuk minazon alternatívákat, amelyek a csoportok egyes tagjai előtt minden helyzetben mutatkoznak, s a lehetséges kötődéseket a világ minden táján használható módszerrel kell leírni. Az individuális motivációra épülő formális modellek kidolgozása hasznosítható ismeretekhez vezethet el, s hozzájárulhat a csoportok közti feszültségek csökkentéséhez is.

Banton, Michael: Modelling ethnic and national relations. = Ethnic and Racial Studies, 17. vol. January 1994. 1. no. 1-19. p.

Ba. K.

A gazdasági nacionalizmus mint centrlista Ideológia

A gazdasági nacionalizmus ideológiáját a québeci egyetemen oktató szerző szerint tévesen definiálták és felületesen elemezték mind a liberális, mind a szocialista beállítottságú közgazdászok és történészek. (A témát az tette időse-rűvé, hogy Dél-Kore gazdasági sikereit általában a piaccgazdaság és a világpiac áldásos hatásának tulajdonítják, holott a koreaiak valójában Friedrich List múlt századi német teoretikus felfogását, a gazdasági nacionalizmust alkalmazták.) Jellemző, hogy a liberálisok (pl. F. von. Hayek) a szocializmushoz közel állónak tartják a gazdasági nacionalizmust, míg a szocialisták liberális vonásokat mutatnak ki benne.

Ezzel szemben a gazdasági mechanizmust önálló közgazdasági eszmerend-sernek kell tartanunk, egyfajta középútnak a liberalizmus és szocializmus végtelmei közt. Így pl. az államnak nagyobb szerepet kíván juttatni az előbbinél, de a totalitárius rendszerek dirigista modelljét elutasítja. Ha ezt az irányzatot beolvasztanánk az említett irányzatokba, tagadnánk a politikai centrum létét, jóllehet az utóbbi két évszázadban a legtöbb kormány valójában centralista politikát folytatott.

A gazdasági nacionalizmus jellegzetes képviselője az állami bürokrácia, amely egyidős a nemzeti államokkal, és régebbi keletű magánál a kapitalizmusnál is. Az Adam Smith nyomán a "láthatatlan kéz" áldásos működésére esküvő liberálisok s

a Marx nyomán a termelőerők fejlesztését valló szocialisták vitájában ez a csoport a középutat követi, hiszen egyaránt érdeke a nemzeti gazdaság termelésének fellendítése, illetve az általános jólét előmozdítása.

A nemzeti bürokrácia a profit ösztönző erejét mindig közhasznúvá akarta tenni a beavatkozás valamely módja (pl. védővámok) által. A gazdasági jólét eszköz és cél is volt egyben: a nemzet hatalmának, tekintélyének gyarapítása lebegett előttük.

A gazdasági nacionalizmus a kialakulása utáni két-három évszázadban "merkantilista" felfogásként volt ismeretes. Ám a liberálisok által festett kép a kíméletlen, erőszakos merkantilizmusról nem állja meg a helyét. A merkantilizmus valójában az állam gazdasági beavatkozásának bonyolult rendszere volt, amely kialakította a 18-19. századi ipari forradalom előfeltételeit. A brit Adam Smith merkantilizmusnak nevezte, míg Franciaországban Colbertizmusnak, Németországban pedig kamentalizmusnak hívták a helyi változatot.

Az ipari forradalommal együtt jutott uralomra a merkantilizmus fő ellenfele, a gazdasági liberalizmus. Ezért a múlt századi gazdasági nacionalizmus vezető alakjai (az amerikai Henry C. Carey, a francia Charles Dupin, a brit J. B. Byles, a német Friedrich List) valójában védekező alapállásból dolgozták ki "neomerkantilizmusukat". Minden európai államban, de a brit gyarmatbirodalom jelentősebb államaiban, továbbá Kínában és Japánban is volt "nemzeti iskolája" a közgazdaságtannak.

A gazdasági nacionalisták abból indultak ki, hogy egyaránt kerülendő a liberális laissez-faire és a szocialista dirigizmus. Kívánatos viszont az állami beavatkozás és az egyéni kezdeményezés összehangolása, amely a nemzeti haladást mintegy "szinergikus" módon mozditja elő. Elvetették a "világ műhelye" brit modelljét, amely ipari termékeket ad cserébe élelmiszerért és nyersanyagokért. Helyette gazdaságilag független és egyaránt fejlett nemzetek (vagyis államok) többpólusú világát képzelték el.

A múlt század derekának liberális hullámát követően a kormányok fokozatosan visszatértek az intervencionista politikához, ám az egyetemeken továbbra is töretlen maradt a liberális közgazdászok egyeduralma. Csak az I., majd a II. világháború, illetve a köztük lezajlott nagy gazdasági válság korának elsöprő erejű nacionalista és intervencionista szelleme tette nyilvánvalóvá sok közgazdász, így pl. John Maynard Keynes számára is, hogy a laissez faire végleg a múlté. Az állami beavatkozás számos új híve azonban a korszak új és radikális ideológiái, a fasizmus, a korporatizmus vagy a kommunizmus hatása alá került, s a gazdasági nacionalizmus reneszánsza elmaradt.

Ugyanakkor pl. az Egyesült Államok, amely szavakban továbbra is a liberalizmus híve volt, közgazdászaival kidolgoztatta az állami beavatkozás legkülönbözőbb változatainak elméleti megalapozását. Az eredmény, a New Deal gazdaságelméleti háttere, az "új liberalizmus" nevet kapta. A lényegében neomerkantilista, tipikusan gazdasági nacionalista jellegű gazdaságpolitikát nemigen illethették volna alkalmasabb elnevezéssel.

Századunk első felének súlyos gazdasági és politikai válságai végeredményben olyannyira igazolták és erősítették a gazdasági nacionalizmus politikai gyakorlatát, hogy a legtöbb állam ezt követte a II. világháború utáni korszakban, annak ellenére, hogy az USA és Nagy-Britannia komoly erőfeszítéseket tett a liberális gazdaságpolitika érvényesítése érdekében a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és az Általános Kereskedelmi és Vámegegyezmény (GATT) keretén belül.

Ugyanakkor a kommunizmussal szemben szüntelenül hangoztatott "vállalkozási szabadság" élharcosának, az Egyesült Államoknak a gazdaságában is példátlanul megnőtt az állami, intervencionista intézmények szerepe (ilyen pl. az NASA, a nemzeti űrkutatási hivatal).

A gazdasági szakemberek és újságírók ennek ellenére még manapság sem ismerik vagy méltatják kellőképpen a gazdasági nacionalizmus elméleti tételeit. A "merkantilizmust" továbbra is félreértik, s nem tudatosítják, hogy számos elismert fejlődő országbeli gondolkodó és politikus (pl. Kemál pasa vagy Nehru) a múlt századi európai gazdasági nacionalizmusból merített.

Az utóbbi évtizedek japán, majd dél-koreai gazdasági csodájára sem lelhetnénk kiegészítő magyarázatot, ha nem tudnánk, hogy pl. a japán gazdaság agyközpontja, a kereskedelmi és ipari minisztérium (MITI) a múlt századi ún. Meidzsi-kor, nemzeti gazdasági programjának szellemét követi. A Meidzsi-kor japán vezetői pedig az akkori neomerkantilisták műveiből okultak. A gazdasági nacionalizmus európai és amerikai eredetű modellje így honosodott meg és hozott sikereket Japánban, majd legutóbb Dél-Koreában.

Példájuk bizonyítja, hogy az államok nemcsak a liberális vagy a szocialista gazdasági modellt választhatják. A baloldal-jobboldal dichotómiájánál jóval összetettebb a valóság, hiszen pl. a gazdasági nacionalizmus, amely a gyakorlatban az utóbbi két évszázad legnépszerűbb gazdasági eszméje volt, egyik kategóriába sem illeszthető be. Nélküle viszont nem érthetjük meg e két évszázad gazdaság- és politikatörténetét.

Henley, Kevin: Economic Nationalism as a Centrist Ideology. = Canadian Review of Studies in Nationalism, 20. vol. 1993. 1-2. no. 1-6. p.

Ba. K.

A diaszpórák archetípusai, tipológiája

Napjainkban a legkülönbélebb népcsoportok időleges vagy tartós illetve többé-kevésbé jelentős szétesését nevezzük diaszpórának. Eredetileg az ószövetségi zsidóság kiűzetését és szétszóródását jelölte a fogalom. A modern világ körülményei között szükségesnek látszik az elnevezés pontosítása, aktualizálása.

Első megközelítésben a diaszpórákat kikristályosodott, megszilárdult, megállapodott, illetve bizonytalan, változékony átalakulásban lévő típusra oszthatjuk. Az első típussal inkább a múlt század végén találkozhatunk, a másodikkal inkább

manapság. Az első típust szervezettnek, intézményesítettnek tekinthetjük: meghatározott kultúrájuk van, politikai befolyásra kívánnak szert tenni a különféle fogadóországokban, miközben ők maguk csak alig érezhetően módosulnak az új közegbe kerülve. Velük ellentétben a második típust megtestesítő diaszpórák még ingatagok vagy éppen vakmerők, a túlélés kényszere hajtja őket, a helyi hatalomnak mindaddig alávetettek, amíg nem jutnak túl a területi hovatartozásukkal kapcsolatos adaptációs nehézségeken. Összegezve: az első típusba tartozók olyan elismert tényezők, amelyekkel számolni kell; a második típus egyedei pusztán jelenségek, és sok egyéb külső hatásnak vannak alávetve.

Továbbmenve: az instabil és a stabil diaszpóra kapcsolatának mélyreható vizsgálata is indokolt. Az elsőre a legjobb példát az ún. keleti országok mutatják. Itt a legkülönbözőbb időszakokban tapasztalható, hogy polgáraik fix pontot nélkülözve, kaotikusan indulnak neki a vakvilágnak, anélkül, hogy indítékaikat meg lehetne magyarázni. Tőlük nagyon különbözik az a 3-5 millió mexikói, aki hivatalosan él Észak-Amerikában, ám ténylegesen mitsem tudni kizsákmányolt létükről, jelentőségükről. Rajtuk kívül persze más példa is akad a kevésbé tolerált, ám jól kihasználta, páriasorsra juttatott diaszpórákra.

Újabb típuspárt állíthatunk fel a diaszpórák társadalmi helyzete alapján: az első dinamikus (azaz szervezett, aktív, gazdaságilag támogatott, gyakran saját intézményekkel — iskolákkal, egészségügyi központokkal stb. — rendelkezik, a második amorfi, szabálytalan, nincs kezdeményező- és cselekvőképessége. A tapasztalat természetesen azt mutatja, hogy ezek az eltérő képességek egyáltalán nem egylényegűek a diaszpórák etnokulturális sajátosságaival. Jó lenne például megkülönböztetni azokat a diaszpórákat amelyek valamiféle demográfiai űr körül mozognak mindazoktól, amelyek egyfajta gazdasági kiteljesedésig jutottak el (pl. Európában, de Kanadában is elöregszenek, fogyatkoznak, míg mondjuk Hongkongról ugyanez nem mondható el).

Nagyon különböző okok bírhatnak rá egy-egy népcsoportot, hogy meginduljon; lehet, hogy helyzete csak nehéz, kényelmetlen, ám szélsőséges esetben elviselhetetlen is lehet, amikor az ezt kiváltó folyamat visszafordíthatatlannak látszik.

Ugyanazon diaszpóra belső összefüggéseire, kapcsolatrendszerére áttérve, a szociológiai megközelítés is időszerű. Például mi köti össze a kanadai, venezuelai, ausztráliai és franciaországi vietnamiakat? Vagy megfordítva: egyazon metropolisz különféle diaszpóráinak (vietnami, haiti, olasz, stb.) szociológiai, antropológiai egybevetése szintén rendkívül sokatmondó lehet, azaz az infradiaspóra és interdiaspóra árnyaltabb megközelítése tudásukat gyarapíthatja.

S végül azt is meg kell vizsgálni, hogy mi a különbség az eredeti, elbocsátó ország és a fogadóország kulturális helyzetében?

Mindezen típusok megkülönböztetése mire jó? A kirajzási szituációk architektúráját állíthatjuk így magunk elé, mondhatni a diaszpórafajták teljes tárházát. A korántsem mellékesen arra is fény derül, miért került ismét napirendre a kezdetben csak a régi zsidókat illető 'diaszpóra' elnevezése, s miért is használjuk immár többesszámban? A "sehhol", a "máshol", a "valahol" ősi, judaista tapasztalata

tükröződik a jelenkori diaszpórák életében is, azaz a szülőföld hiánya, a hontalanság, a föld nélküliség állapota. A különbség: az Ószövetség népében minden körülmények között tartotta a lelket a Törvény — ez minden adódó nehézségen keresztülvitte őket. A mai diaszpórák számára a tudás, a szellem, a meggyőződés, a remény jelenti az értéket. Másfelől a kultúra jelenti a nyugvópontot, s ennek főfedezésében — paradox módon — nincs határ. A diaszpóra tagjai kedvelik különösen az óceánparti városokat, ahol úgy érzik, nincsenek határok amelyek megkőssék őket, s ahonnan az anyaországba való visszatérés feltétlen bezárkózást jelentene.

Médam, Alain: Diaspora/Diasporas. Archétype et typologie. = Revue Européenne des Migrations Internationales, 9. vol. 1993. 1. no. 59-66. p.

K. J.

A délkelet-európai nemzetállamok születése

Érdeemes volna számotvetni Dél-Kelet-Európa változásának a meghatározó folyamatával, amely jóval az első világháború befejezésekor végrehajtott átrendezés előtt indult, és a Balkán új nemzetállamainak létrejöttében öltött testet. Az átrendeződés korai szakasza egyértelműen a török iga levetésének folyamatának összetevője volt, legelőször Görögország esetében. Az 1821-től kibontakozott görög szabadságharc aránylag szerencsés, Európa rokonszenvétől kísért és az európai hatalmak által segített küzdelem volt, jóllehet az 1832-es nagyhatalmak által garantált államszerződés az egykorú görögségnek csak mintegy a harmada számára biztosított független hazát. Majd fél évszázaddal később a szerbek, a montenegróiak és a románok nyertek függetlenséget (berlini kongresszus, 1878). Ugyanakkor a bolgárok, miközben birodalmi álmodozták, csupán az autonómiáig jutottak el, s csak 1908-ban válhattak függetlenné. Albániának ezzel még tovább kellett várnia, egészen 1912/13-ig.

Tény, hogy valamennyi felszabadítási időszak lényegében a nagyhatalmi erőpróbák és a belőlük fakadó globális elmozdulások részét képezte, s így az európai közreműködés korántsem közvetlenül e népek felszabadításának, hanem az oszmán erő kiszorításának szólt. Ez abban is kifejezésre jutott, hogy seholsem a népek területi elhelyezkedésének megfelelő, hanem inkább a demarkációs vonalakat követő képződmények születtek, melyeknek ellentmondásai az érintett etnikumok egymás közötti vitákba és konfliktusaiba tevődtek át. A török hódoltság emellett gyakran úgy is visszahagyta a nyomát, hogy a hatalom vagy a rá gyakorolt befolyás azoknak a klánoknak a kezében maradt, akik azt előzőleg török párti szolgálatukkal megszerezték. Ezek az érdekcsoportok az új helyzetben hathatósan gátolták a civil berendezkedés kiforrását. Ez a sors mindenekelőtt Montenegró népét sújtotta.

Valamennyi 1918 előtti új dél kelet-európai állam tehát elszakadás útján jött létre, szemben a német vagy olasz egyesítő típussal. És ez (a civil szerveződést

tekintve) diametrális ellentét: még az egyesítő folyamatot már előzetesen meglévő nemzeti konszenzus kíséri, s többnyire már meglévő szuverenitások egyesítése révén megy végbe, addig az elszakadás esetében semmi ilyen előzmény vagy előfeltétel nincsen. A konszenzust és a szuverenitást itt meg kell előlegezni, s a szuverenitás kikiáltását követő szabadságmámor egyenesen az irredentizmusban folytatódik, ha a nációt nem teljeskörűen vagy szétválasztott formában érinti a felszabadítás. (E vonástól, persze, az "egyesítő" típus sem egészen mentes, ld. pl. Németország és Elzász-Lotharingia esetét. — A szerk.)

Az elszakadásban a nem eredendően humanitárius európai bábáskodás természetesen meghatározó szerepet játszott. Nagyhatalmi önzés nélkül aligha vagy csak később szerezhettek volna függetlenséget a szóban forgó népek. A közreműködés emellett az alkotmányozásban nyújtott segítségre is kiterjedt, és további — szerencsés—nem szerencsés? — eleme volt a legtöbb egy-egy uralkodó-dinasztia "kikölcsönzése"—"kiközvetítése" (Wittelsachok, Sonderburgok stb.) is. Nemzeti dinasztíát (és persze riválist is) csak Szerbia tudott állítani, míg Montenegróban az évszázadokon át működő egyházi perszonálunió "szolgált tovább". A másutt előtérbe került külföldi befolyás (pl. az importált hivatalnoksereg: "bevarokrácia") ellenérzést és ellentéteket szült.

Noha az érdekelt népeknek a saját felszabadulásukhoz adott hozzájárulását botorság volna kisebbiteni, manapság aligha árt ennyire kihangsúlyozni az európai közreműködés tényét. U. i. ez idő szerint csupa autochtóniával és nemzeti forradalmi önfeldicséréssel találkozunk a nemzeti történetírásokban és mítoszokban. Ezek úgy adják elő a történetet, mintha a különböző balkáni népek modern államisága ott folytatódna, ahol léte a török hódítások nyomán abbamaradt vagy korlátok közé szorult. Ez pedig nem felel meg a tényeknek: az események u. i. sok-sok területi eltolódással, etnikai szóródással, vallás- és nyelvváltással jártak, s a kontinuitási hivatkozás érvényesítése csak egymás rovására történhet. Érvényes volt ez már a görög újjászületés esetében is (szláv, albán létérdekek elutasítása), ám a tanulás nehéz: az őskontinuitás elve újra és újra felüti a fejét (dáko-román elmélet, illírismus, trákizmus stb.), és látjuk, mire képes egy Koszovó-mítosz a szerbeknél.

A történeti realitásnak megfelelően a Balkán esetében csak egymástól különválasztva lehet tárgyalni az állam és a nemzet kialakulását. Külön-külön mindkettő elég problematikus, de a lényeg az, hogy az állam kialakulása mindenütt megelőzte a nemzetét. A török időkben egyfelől elszigetelt csoportokra széthullt, másfelől összekeveredett agrártársadalmak a felszabadításkor aligha és/vagy jelentették egy-egy nemzet csiráit. Legfeljebb laza összekötő kapocs tartotta őket egyben a vallás, a nyelv (de nem az íráskultúra) és esetleg a folklór közegeiben. Sok tekintetben felülről, adminisztratív formált "közigazgatási" nemzetek kezdték meg életüket. A kreáció elve (egészen a nyelvszabályozásig) ebben is egészen a 20. századig hatott (a moszlimok tömörítése Boszniában Tito alatt) miközben egyes valóságos népközösségeket elkerülték az események és felszívódtak (pl. arumunok). Szemléltető erejű itt az is, mennyire nem az etnikai centrumokban, sokkal inkább a diaszporákban kovácsolódtak az ellenállás fegyverei. E. Turczinski (Kon-

fession und Nation, Düsseldorf, 1976) fogalmazza meg a "felekezeti-nemzeti", nem pedig társadalmi, népi gyökerű ellenállás típusát a bécsi vagy a pesti szerb és román emigránskörök szervezkedésével kapcsolatban. A legkorábbi ilyen mozgalmak – a Belgrádi pasalikbeli 1804-es szerb lázadástól kezdve – egyébként is teljes mértékben nélkülözték a nemzeti nézőpontot: ideológiailag az univerzalista felvilágosodás talaján álltak. A balkáni viszonyok egyszerűen utját állták a nemzeti-állami konkurenciának. Nincs is jobb illusztráció a Balkánnál J. Habermas megállapításához: "Azok az ún. nemzetek, amelyekre valamely "nemzetállam" akar támaszkodni, föltöbb mesterséges képződmények. Fiktív egységük mindig is erőszakos homogenizálás eredménye". A romantizáló nemzettudat persze mágikus eredet tulajdonít minden értéknek és vívmánynak, s nem hajlandó észrevenni a folyamatok mechanizmusok ezer véletlenszerűségét és behelyettesíthetőségét.

Mily tanulságos lenne, ha szélesebb körben ismernék a 18. század végi és a 19. század eleji spekulációkat a Balkán rendezésére a "szerb-szlovén" királyság I. Sándor cárnak felajánlott terve, benne Montenegróval, Hercegovinával, Dalmáciával, Rhigas Velastinilis egyesült Balkán-államterve, II. Katalin elgondolása egy új-bizánci államra a Balkán egészén, természetesen Oroszországhoz kapcsolt formában stb. Ezek még a feudális-patriarchális viszonyok interetnikus szintjén álló elképzelések, melyek felett a 19. század közepétől természetesen már eljárt az idő. Az új államok azonban, ellenkező végletbe esve, nemzetállami kalodát teremtettek a népeknek azáltal, hogy "nemzetté" kényszerítsék őket. A mai balkáni horrornak "méltó" előképe volt a múlt század végi népirtások és tisztogató sok sora a Boszporusz tájékán: a mai események visszatérő módon jelzik a nemzetállami elv alkalmatlanságát. Mindezek ismerete alapján talán eléggé jogosan jelenthető ki, hogy Délkelet Európa nemzetállami irányba lökött fejlődése csakis történelmi tévútként minősíthető, s napjaink történészeinek felelőssége, hogy feltárják a térség nemzeti fejlődése előtti múltját, interetnikus értékeit és hagyományait egy új szemlélet térhódítása érdekében. Sok esetben azonban meguk a történészek is beállnak a "csatasorba", inkább az ádáz küzdelem számára szolgáltatva új érveket.

Hösch, Edgar: Die Entstehung des Nationalstaats in Südost-Europa. Südosteuropa, 42. Jg. 1993. 10. no. 551-563. o.

K.S

Etnonacionalizmus: az amerikai társadalomtudományok alapvető koncepciól — orosz olvasatban

A szovjet éra alatt az orosz társadalomtudományi kutatók nem kapcsolódhattak be érdemben semmiféle Nyugaton zajló szakmai vitába, ott érvényesülő szakmai folyamatba. Most azonban ennek is eljött az ideje. A kínálkozó sokféle téma és terület közül az oroszoknak nem utolsósorban az etnonacionalizmus témájához lenne — lehetne — hozzászólni valójuk. De hogy ezt megtehessek, el kell sajátítaniuk a téma Amerikában (és általában: Nyugaton) használatos terminológiáját,

meg kell ismerkedniük a téma előzményeivel, illetve jelenlegi irányzataival, amelyek között az egyes fejlődési (visszafejlődési) modelleket-koncepciókat és jövőképeket illetően folyamatos csatározások regisztrálhatók.

A legfontosabb terminológiai eltérésekről a következőket kell elmondani:

Míg az oroszban a "nacionalizmus" mindinkább egyértelműen negatív fogalom-má válik, addig az USA-ban jellegzetesen "is-is" fogalomként használhatják, s mint ilyenbe lépten-nyomon beleértik azokat a tartalmakat is, amiket az oroszban eddig a "nemzeti-felszabadítási mozgalom" fogalma alá soroltak. E tekintetben jellemző A. Motyl meghatározása, aki szerint a nacionalisták olyan emberek, akik szeretik nemzetüket, s arra törekszenek, hogy számára — a függetlenséget is beleértve — a politikai öngazgatás meghatározott formáját vívják ki, de egyszersmind olyan emberek is, akik saját nációjukon kívül minden más nációt gyűlölnék.

Az USA-ban a "nemzet" gyakorta egyszerűen állami hovatartozást jelent. A "nemzetiség" fogalmának sincs negatív jelentése, s ugyancsak a politikai értelemben vett hovatartozás jelölésére szolgál. Az orosz értelemben vett nemzetiség, tehát orosz, tatár, zsidó stb., az USA-ban az "etnicitás", "etnikai csoport" fogalomkörbe tartozik, amely teljesen apolitikus. Az "etnicitás" a 70-es évek elején kezdett terjedni, majd N. Glazer és D. Moynihan *Ethnicity: Theory and Experience* c. munkájának köszönhetően vált általánosan elfogadottá. Maga a munka azért lett annak idején különösen népszerű, mert közvetlenül az USA faji és nemzeti mozgalmainak "forró nyomán" íródott.

Az etnonacionalizmus kezdetei 1931 és 1944 közöttre, azaz arra az időszakra tehető, amikor az "emberiség először döbönt rá, hogy mi mindent lehet elkövetni a végtelenségig vitt nacionalizmus jegyében". A nacionalizmus természetét az USA-ban először K. Heyes és H. Kohn kezdte vizsgálni. Az ő munkásságuk időközben meglehetősen elavult. Gyakrabban hivatkoznak még manapság is I. Deutsch poliológusra, aki 1953-ban jelentette meg *A nacionalizmus és a szociális kommunikáció* c. művét. Ez - megfelelően az 50-es és 60-as évek divatjának - rendszerelméleti alapozású, ami alatt az értendő, hogy a szerző a nacionalizmus kibontakozását a közlési és kommunikációs rendszerek növekedése eredményeként könyveli el. E növekedésnek köszönhetően erősödtek meg az etnikai csoportok egymás közötti kapcsolatai, gyakorta értetlenséggel és konfliktusokkal kísérve. A későbbi kritika a rendszerelméleti megközelítést meglehetősen egyoldalúnak minősítette, bár nem tagadta szerepét a nacionalizmus folyamatainak felderítésében.

A 60-as és 70-es években az ún. modernizációs elméletek váltak uralkodóvá az etnonacionalizmus kutatói között. Ezek szerint a hagyományos társadalmak átmenete az ipari társadalmakba minden korábbi érték pusztulásával járt, az Istent is beleértve. Egyedül a nacionalizmus tudott az ekként keletkező lélektani űrbe behatolni, s ott olyan erővé válni, amely az embereket különféle konkrét feladatok elvégzésére megszervezni képes. Ezen felül a nacionalizmus egyfajta azilum is hívei számára: lélektani védelmet kínál a jövőtől és az ismeretlentől való félelemmel

szemben. Talán mondani sem kell: a modernizációs elméletek sem kerülhették el az egyoldalúságban való elmarasztalást.

A 80-as évek második felében Oroszországban is népszerűvé vált az angol nemzetiségű E. Gellner etnonacionalizmus-koncepciója. Alapműve a Nations and Nationalism. Tulajdonképpen ő is modernizációs elméletet hirdet, csak a nacionalizmust már a hagyományos (agrár) társadalmakban is feltételezi. Mégpedig a sokféle feudális megkötöttség folytán lappangó, nem manifesztálódó formában. Aztán az ipari társadalmakra való átmenet feltételei és fejleményei már felettebb hasonlítanak Gellernél az etnikai modernizmus-hirdetők által írtakhoz.

Mindent összevetve: napjainkra az etnonacionalizmus kutatói két táborba tömörülnek. Az egyik táborba tartozó az etnicitást és a nacionalizmust az emberi közösségek öröktől fogva tulajdonságának tartják. Ők a primordialisták ("primordial" az angolban ősit, eleve adottat jelent). A másik tábor hívei úgy vélik, hogy a nacionalizmusnak valahol - régebben vagy újabban - van kezdete, s mint ilyen mesterséges képződmény valamiféle történelmi célok elérése érdekében. Őket instrumentalistáknak nevezik.

A primordialistákról: az etnicitásról mint öröktől meglévő tulajdonságról legegyszerűbben P. Van den Berghe értekezett, e tulajdonságot szociobiológiai jellegűnek állítva be. Áttekintve az emberi közösségek őstörténetét, és hangsúlyozva a veszély idején várható segítség fontosságát, úgy véli, hogy az etnikai csoportok túlságosan absztraktak, s alkalmatlanok arra, hogy az embernek megfelelő védelmet nyújtsanak. Noha Van den Berghe igen minuciózusan támasztotta alá koncepcióját tényekkel, nem kerülhette el azokat a támadásokat, amelyekben szociobiológiai nézetei folytán rasszizmussal vádolták az amerikai egyetemek baloldali liberális körei.

A. Smith, aki ma az egyik vezető szakembere a nacionalizmus témakörének, az etnikai archetipusok létrejöttét szeretné megszabadítani a biológiai megközelítéstől vallók érveitől. Szerinte az etnikai csoportok mintegy a környezet kihívásaira adott válaszként jönnek létre, majd ez a kollektív tapasztalat rögzül az etnikai mítoszokban és történetekben.

Smith nem tagadja, hogy a nacionalizmus mint ideológia a politikában csak a 18. század végétől, illetve a 19. elejétől kezdett hatni, ám az "egyszerű nacionalizmus" a korábbi időkben is létezett. A modern nacionalizmus megjelenését a világ "elistentelenedésével" köti össze, s e tekintetben az értelmiség meghatározó szerepét hangsúlyozza. Amellett, hogy Smith primordialista, egyszersmind a modernizációs elméletek egyik képviselője.

Az instrumentalisták úttörő és vezéregyénisége B. Anderson, aki azt állítja, hogy a nemzeti és etnikai közösségek "nem állandóak, nem is archaikusak". Ő a nacionalizmus megjelenését a "nyomtatott kapitalizmus" (print capitalism), tehát a könyvnyomtatás elterjedésével magyarázza, amihez a 17-18. századi felfedezések és természettudományi eredmények felhajtó erejét kell még hozzáadni. E folyamatban az állam rendezőként, a nemzeti mozgósítás vezetőjeként lép fel. Ő dönti el, hogy ki tartozik a "családhoz", ki pedig nem, ő alakítja ki a nemzeti értékek kliséit

a szimbólumok legkülönbözőbb válfajaiból. Ilyenek: a nyelv, a zászló, a terület, a kultúra stb. Szociális vonatkozásban a nemzetépítés kezdeményezője az adminisztratív és az intellektuális elit a vállalkozókkal való szövetségben. Ez az alkotott közösség vívja ki - amennyiben a középkortól kezdve eleve nem volt adott - az állami függetlenséget is.

B. Anderson testvére, D. Anderson szovjetológus és nacionalizmus szakértő a nacionalizmus újabb és újabb etnikai csoportokra való kiterjedését egyfajta stafétaként teszi szemléletessé, amely a Francia Forradalom óta "működik". Ez azt is jelenti, hogy a nacionalizmus áthatotta küzdelmek európai mintákat követnek mindmáig.

A primordializmussal szemben (ld. még a Kisebbségkutatás 1992/93. évi 2. számának 725-727. oldalán található, az ittenihez képest teljesen más megközelítésű referátumot) az instrumentalizmusnak a nacionalizmus értelmezésében kétségtelen előnyei vannak, s ezek a modern világ felgyorsult folyamataiban még láthatóbbá válnak, főként az etnikai mobilitás fokozódása játszik ebben jelentős szerepet. A nemzet és az etnikai csoport mint közösség demisztifikálódni látszik. Az etnicitásnak két oldala van. Az egyik: objektíven létezik a történelemben, a másik: különösen nyilvánvaló jelentőségre tett szert a mai világban. Nem utolsósorban a válságövezetekben, így a volt Szovjetunió területén is.

Mint B. Anderson megállapítja: az etnikai és nemzeti közösségek mindegyike materiális és politikai javak elérését szolgáló "képzelt közösség", és a nacionalizmus úgy manipulál, hogy ezáltal új múltat hoz létre.

Az Egyesült Államokban mind nagyobb érdeklődésre tesznek szert azok a kérdések, amelyek az ország egyes régióinak elmaradásával, s itt regionális-nemzetiségi konfliktusok keletkezésével kapcsolatosak. Az e kérdéskörben végzett kutatások "belső kolonializmus", "centrum - perifériák" stb. elnevezések alatt futnak, s olykor-olykor a marxizmushoz közelítenek. E kutatások és vizsgálódások fő terepuma az észak-amerikai Dél és Dél-Amerika. A. Frencck szerint az imént említett területek elmaradását a nyugati államok kizsákmányoló magatartása okozza. J. Kellas azt kutatja, hogy a nyugati negatív magatartás talaján miként fejlődnek ki a különféle nacionalizmusok.

A "belső kolonializmus" fogalmát egyébként M. Hechter vezette be a kutatói köztudatba, noha korántsem észak-amerikai példákon. Ennek ellenére ez a tan sokféle követőre talált, különösen ami a centrum és a perifériák nacionalizmust teremtő kapcsolatait illeti.

S. Eisenstadt a volt Szovjetunió központjának és perifériáinak kapcsolatrendszerét elemzi, mégpedig olyannyira megalapozottan, hogy a volt Szovjetunióra meghatározott folyamatok mindazon országokra is érvényesnek látszanak, "ahol a múltbéli periféria az új körülmények közepette követelni kezdi a maga számára a szociális-politikai és gazdasági életben való részvételt".

Elhalóban van-e, vagy éppenséggel felemelkedőben a nacionalizmus? Ez a kérdés korántsem csak a közvéleményt izgatja, hanem a kutatókat is. F. Fukujama professzor — Vége a történelemnek? című tanulmányában a liberalizmus két

kihívásának, a kommunizmusnak és a nacionalizmusnak csődjéről értekeznek. A helyzet azonban ennél bonyolultabb.

A 60-as években — S. Lipset nyomán — a kutatók azt vallották, hogy az iparosodás-iparosítás előrehaladtával a nacionalizmus "elülőben van". A nemzeti tagozódás helyett a szociális és osztálytagozódás lép az előtérbe. Ez a felfogás — bizony — igen közel állt a marxista koncepcióhoz.

Jelenleg igen népszerűek E. Hobsbaum nézetei, aki a kérdéskört baloldali liberális nézőpontból szemléli. Szerinte a nacionalizmus problematikája mindinkább a perifériák politikai életébe húzódik vissza, miközben időről-időre még komoly válságok fordulhatnak elő etnikai alapon. E. Gellner mindenesetre figyelmeztet arra, hogy a nacionalizmus bármiféle "elgyengülése" ellenére még sokáig az emberiség egyik globális problémája marad.

Mivel a hitleri fasizmus a "szintiszta" nacionalizmus ideológiáját hosszú időre diszkreditálta, az 50-60-as évek nemzeti-felszabadító mozgalmi ezt az ideológiát szocialista elemekkel, egyfajta adaptált marxizmussal kombinálták. Csupán a 70-es évektől kezdve lépett ismét az események porondjára a kendőzetlen nacionalizmus. A. Motyl azt írja, hogy "az Isten halála minden kétséget kizáróan hangsúlyosabbá tette mindazokat az értékeket, amelyek az élet emberi oldalával is kapcsolatosak", többek között a nacionalizmus értékeit is. A szóban forgó szerző a demokrácia és a piaci viszonyok térhódításában is felfedezi a nacionalizmus megfogalmazásának, megszületésének és megerősödésének többféle lehetőségét.

Egészében véve: azoknak is igazuk van, akik a nacionalizmus visszaszorulásáról írnak (pl. Hobsbaumnak), és azoknak is, akik kételkednek a nacionalizmus visszaszorulásában (A. Motyl). Valójában ugyanazon dolog két oldaláról van szó. Hogy hol és mikor fog a dolog egyik vagy másik oldala érvényesülni, az mindig a konkrét politikai szituáció és szociális-gazdasági folyamat következménye lesz.

Zamenskij, A. A.: Étnonacionalizm: osnovnye koncepcii amerikanskogo obščestvo-vedeniâ. = SŠA, 1993. 8. no. 3-13. p.

F. T.

A szlovákiai magyarság a népmozgalmi és népszámlálási adatok tükrében

A szerző dolgozatában a szlovákiai magyarság lélekszámának alakulását főként a 70-es és 80-as évek népmozgalmi és népszámlálási adataira támaszkodva vizsgálja. Az olvasó számára könnyebbséget jelent a szövetséges elemzés értelmezésének megítélésében az a körülmény, hogy a dolgozathoz tartozó táblázatok szemléletében teszik a szóban leírtakat.

A szlovákiai magyarság demográfiai, település- és társadalomszerkezeti összetételének az elmúlt évtizedekben bekövetkezett változások, tendenciák érzékeltesére szükséges helyenként a 70-es évek előtti időkre is visszatekinteni. Jól

kivehető azonban az a szerzői szándék, hogy éppen az elmúlt két évtized jelenségeinek ismeretében telessük fel a kérdést: milyen etnodemográfiai változások elé nézhetünk, hogy alakul majd az elkövetkező években a szlovákiai magyar nemzetiség demográfiai, településszerkezeti, társadalomszerkezeti összetétele.

Miközben a szerző kellő figyelmet fordít Kelet-Szlovákia egyes térségeire is, Dél-Szlovákia magyarlakta területein a nemzetiségi megoszlás járások szerinti elemzését különös figyelemmel végzi el.

A magyar népesség korösszetétele egyre kedvezőtlenebb. Növekszik az eltérés a magyar és a szlovák lakosság átlagéletkora között, fokozatosan csökken a fiatalabb korcsoportok lélekszáma és részaránya.

A magyar lakosság szociális összetétele, a nemzetgazdasági ágazatok és iskolai végzettség szerinti megoszlása az ország egészét érintő változások következtében javult, de a korábbi időszakban kialakult halmozott hátrányos helyzet fennmaradt.

A magyar népesség termékenysége több évtizedre visszamenőleg (5-15%-kal) alacsonyabb a szlovákiai átlagnál. A tényleges magyar szaporulatot a kivándorlási veszteség is csökkenti.

Végül: a "hiányzó" magyar népesség többsége fiktíven vagy ténylegesen nemzetiséget váltott; vagy csak egyszerűen szlovák nemzetiségűnek vallotta magát, vagy — kisebb részben — valóban asszimilálódott.

A nemzetváltás, asszimiláció az egyéni élet fordulóin, illetve a generációk változása során figyelhető meg a legkönnyebben. Az egyéni életút során többnyire csak fiktív nemzetiségváltás (identitásváltás vagy -csere) fordul elő.

A magyar népesség fokozatosan növekvő hányada él vegyes házasságban. A beolvadás az asszimiláció a vegyes házasságok generációváltásainak jellemző jegye. Az így felnövekvő gyermekek túlnyomó többsége a családok nemzeti orientációjának megfelelően már nem magyar identitású.

A szlovákiai magyarság lélekszámának alakulását — a szerző szerint — több, olykor ellentétes irányú tényező befolyásolta meghatározó mértékben. A hetvenes évek viszonylag könnyen definiálható etnikai változásait a nyolcvanas évek végén nehezebben áttekinthető, összetettebb folyamatok követték. A korábbi népszámláláshoz viszonyítva a magyar szaporulat egy része nemzetiségváltás következtében veszett el, más része, mert romának deklarálta magát. Területenként ugyan eltérő mértékben de az is előfordult, hogy a korábban magukat szlováknak vallók (fiktíven identitást váltók) egy része ismét magyar nemzetiségű lett, amiben az utóbbi évek változásainak identitásformáló hatása játszott közre. A különböző irányú, de elsősorban a magyar-szlovák vonatkozású nemzetiségcserék végösszegükben magyar veszteséggel zárultak.

A szerző a 2000 körül esedékes népszámlálás időpontjáig a magyarság demográfiai, társadalomszerkezeti összetételének alakulására vonatkozólag a következő előfeltételezésekből indul ki:

A magyar születések száma és ezzel együtt a természetes szaporulat tovább csökken, bár az évtized közepén néhány éven át a szaporulat még némileg

nővekedhet (a termékeny korba lépő nők számának időleges emelkedése következtében).

A vándorlási mozgalomban jelentős változások tétélezhetők fel.

A generációk közötti asszimilációs folyamatok irányában és nagyságrendjében lényeges változások nemigen várhatók.

Az elkövetkező etnikai változásainak egyik talánya a romalakovság "tényleges" számának alakulása.

A különböző népmozgalmi és a nemzeti identitást befolyásoló tényezők eredményeként a magyarság lélekszáma nem túl tág kereket között változhat.

Gyurgyik László: A szlovákiai magyarság a népmozgalmi és népszámlálási adatok tükrében. = Regio, 4. évf. 1993. 4. sz. 71-86. p.

H. Z.

Szlovákok Ausztriában

E témakörben először szinte mindenki azokra a szlovák személyiségekre, tudósokra, irodalmárookra és festőkre gondol, akik még a császári Bécsben futottak be karriert. (Közülük jónéhányat, így pl. a könyvtáros Adam František Kollárt, az udvari tanácsos Ján Čaplovičot, a festő Ján Kupečkýt a magyarországi művelődéstörténet is számon tart.)

Kevésbé ismeretes azonban az a tény, hogy a Morva (Morava) folyó ausztriai partján, illetve annak közelében egy sor félig-meddig szlovák lakosságú település található. Így: Dürnkrot (Kruta), Drösing (Stenzenice), Waltersdorf (Prílepe), Angern (Congr), Hohenau (Cahnov), Rabensburg (Ranšpurk), Zistersdorf (Cistejov), Eichorn (Ochrova), Ringelsdorf (Lingaštorfe), Siendorf (Zindorfe), Bernadsthal (Pernitál).

Az említett települések közül számosnak volt szlovákiai megfelelője a Morva túlsó partján. A második világháború elejéig a két part szlováksága igen intenzív kapcsolatban állt egymással, minthogy hidak, kompjáratok és gázlók kötötték össze a településeket. A szlovákiaiak munkát keresve jöttek e borgazdaságukról nevezetes településekre (Alsó-Ausztria e részét Weinviertelnek hívják), az ausztriai szlovákok pedig nyelvtanulásra küldték át Szlovákiába fiataljaikat.

Ausztria német megszállása után ezek a kapcsolatok megszakadtak, s mindmáig nem álltak helyre (a hidakat felrobbantották, a kompjáratokat megszüntették, a gázlókra éber határőrök vigyáztak). Mindez az ausztriai szlovákság fokozatos asszimilációjához vezetett: ma már csak az öregek beszélnek szlovákul és a közszlováktól mindinkább elmaradó nyelvjárásban.

A Morva-parti szlovákság korábban is szórvány volt (1845-ben 6.667 szlovákot lehetett e területen regisztrálni), s csak a már említett intenzív kapcsolatoknak volt köszönhető a szlovákságban való kitartásuk-megmaradásuk.

Bizonyos jelek (határnevek, átadási eredmények) arra engednek következtetni, hogy az alsó-ausztriai szlovákság egy része a Nagy-Morva Birodalom óta őslakos

itt, más jelek (pl. népköltészet, népdalok) pedig arra, hogy más része a Morva túlpartjáról költözött ide.

Mindenestre a szlovák tudományosság a kilencvenes évek elejéig alig vett tudomást e szórványról. Azóta viszont rendszeres a szlovákiai nyelvészek, néprajzkutatók látogatása e tájon a Szlovák Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének szervezésében. Éppen ideje volt ennek, mivel ezt a magát mindig következetesen szlováknak valló szórványt újabban gyakorta látogatják brünni kutatók, akik azt állítják: esetében morvákról van szó, s ebből következően az általa beszélt nyelvjárás cseh típusú. Ez, állapítja meg a szerző, újabb jele a cseh nyelv keleti irányú expanziós törekvéseinek. "Mindez megszilárdít bennünket abban a meggyőződésünkben, hogy szlovák részről szükség van e régió intenzív kutatására és valamennyi ilyen jellegű akció koordinálására."

Plkovič, Konštantín: Slováci v Rakúsku. = Slovenské pohľady, 1993. 6.c. 106-109.p.

F.T.

Az idegengyűlölet új hulláma Nyugat-Európában: a vizsgálódás politológiai kerete

Egyes európai országok 2. világháború utáni fejlődése elképzelhetetlen lett volna a kontinens kevésbé fejlett államaiból "vásárolt" vendégmunkások közreműködése nélkül. Amíg a "gazdasági csoda" (pl. a német) tartott, nem volt különösebb feszültség az őshonos lakosság és a bevándorlók között. Amikor azonban a recesszió napjai elkövetkeztek, a befogadó társadalom hamar elfelejtette, hogy korábbi jóléthez a vendégmunkások is hozzájárultak, s az adófizető polgárok mind hangosabban követelik a szigorúbb korlátozó intézkedések bevezetését.

Az idegenellenes érzület a 70-es évek közepe óta egyfolytában növekszik, olyannyira, hogy egyes országokban már-már a társadalmi stabilitást veszélyezteti. A restriktív intézkedések pedig nem sok eredménnyel járnak, a balkáni háború miatt ui. újabb és újabb menekülthullámok kérnek bebocsátást.

A politológiai kutatások tanúsága szerint az idegengyűlölet legújabb hulláma a menekültek ellen irányul, s igen erős Németország keleti felében, ahol minden tizedik német a szegénységi szint alatt él. Becslések szerint csupán az utóbbi fél évben 100 körül volt a külföldiek ellen elkövetett atrocitások száma. A polgárok elégedetlensége azonban nem csak az idegenek "fején csattan", hanem a menedékgig megadására vonatkozó jogi szabályozás megváltoztatását is követeli.

Az idegengyűlölet elsősorban a más csoporthoz tartozókkal szemben táplált, előítéleteken alapuló, veszélyeztetettséget feltételező érzés. Antropológiailag a minden szokatlant kíséző gyanakvás, elutasítás s az általunk kiváltott védekezési reakció hívja életre. Kialakításában nagy szerepet játszhat a család, az iskola és a társadalmi válsághelyzet (mint pl. az egzisztenciális fenyegetettség). Minél távolabb

országból valók a menekültek, annál hevesebb a velük kapcsolatos ellenérzés (így tehát az Európán kívüli országokból érkezők fokozottabban ki vannak téve ennek).

Különösen veszélyesek az efféle érzelmeket szító szélsőséges jobboldali pártok, amelyek sok helyütt figyelemreméltó választási nyereséget könyvelhettek el maguknak az utóbbi időben. Előretörésükre Németországban a demokratikus intézmények jogi eszközökkel válaszolnak, de ugyanez elmondható Franciaországra, Svédországra, Ausztriára és több más országra is.

Ezek az inkriminált tömörületek Németországban a következő csoportokra oszthatók: nemzeti szocialisták, nemzeti szabadságpártok, nemzeti demokrata pártok. Ám a bejegyzett, tehát ellenőrizhető pártok tevékenységénél is sokkal veszélyesebbek azok a csoportok, amelyek be sem kerülnek az Alkotmánybíróság látókörébe, s ez utóbbiak számát sokkal nagyobbra becsülik, mint a bejegyzettekét. Az sem érdektelen, hogy kétszer annyi köztük a szélső baloldaliak száma, mint a szélső jobboldaliaké.

Hiba volna azonban egyedül Németországra mutogatni, hiszen az 50-es években Franciaországban is újjáéledt a szélső jobb, s 1972-ben alakult meg Le Pen Nemzeti Front elnevezésű pártja. Olaszországban a legerősebb szélsőséges jobboldali párt az Olasz Társadalmi Mozgalom (MSI), Finivel az élen. Jóllehet az olasz Alkotmány tiltja az újfasiszta pártok működését, több is van belőlük, köztük a Fininél militánsabbak is. Az Európa Parlament adatai szerint Ausztriában mintegy 50 szélsőséges jobboldali csoportosulás van, többségük neonáci. De vannak adatok hasonló csoportok létezéséről Belgiumban, Hollandiában, Svájcban. Spanyolországban és Portugáliában is.

A nemzetközi közösség és az egyes országok jogszabályokkal igyekeznek gátat vetni az idegengyűlölet, a fasiszta eszmék térnyerésének. Németek, osztrákok tömegei vonulnak ki az utcára, hogy tiltakozzanak a nácizmus újjáéledése ellen. Mindaddig, amíg egy állam teljes erővel küzd a szélsőséges jobboldali eszmék ellen, nem azonosítható velük. Nagy és tendenciózus hiba volna Németországot azonosítani a szélső jobboldali csoportok tevékenységével, amelyeket — nem elképzelhetetlen — a maffiák, illetve különböző titkosszolgálati körök pénzelnek, azok, amelyeknek érdekükben áll, hogy csökkentsék a német befolyást Európában és a világon.

Milardovic, Andjelko: Novi val ksenofobije u Zapadnoj Europi: politologijski okvir promatranja. = Migracijske teme, 9. vol. 1993. 2. no. 153-165. p.

Gy. M.

Vesztések: Günther Grass Németország állapotáról (Az újjáéledő idegengyűlölet)

Günter Grass már 1990 tavaszán kifejtette véleményét a készülődő német egyesülésről. Óvott az elhamarkodott anektálástól, és átmeneti időre inkább konföderációt javasolt. Felhívta a figyelmet arra is, hogy a német kérdésre adandó új válaszok egyike sem kerülheti meg az Auschwitzcal jelképezett múlt tisztázását.

Mindezért heves támadások érték, a német egység s a németek önrendelkezési joga ellenkezőjének kiáltották ki a neves író.

Ennek tudatában mondta el gondolatait a német közéletéről Münchenben 1992. november 18-án, egy nappal azt követően, hogy pártja, az SPD úgy döntött: támogatja a menedékjog megadását szigorító alkotmánymódosítást. Grass az 1990-es egyesülés után bekövetkezett aggasztó fejleményeket tekintette át az ekkor bizonyossá vált szigorítás fényében.

Németország megváltozott az 1992-es rostock-lichtenhageni incidensek óta, amikor szélsőjobboldali tüntetők megtámadtak és felgyújtottak egy menekültszállást. Értéküket veszítették az egyesülés időszakának fogadkozásait. Az ünnepi hangulat elenyészett, s vele a nagyképű hasonlatok, miszerint a "vonat elindult és senki sem állíthatja meg", s hogy véget ért a háború utáni kor, eljött a "Stunde Null". Ez a harsányság rövid két év múltán halkszavúra változott, mert ismét érezhető a múlt érintése, amely a cinkos és hallgató többség bélyegével jelölte meg a németeket.

A tilalom ellenére mindennaposak lettek az addig lappangó antiszemizmus megnyilvánulásai. Noha annak idején Auschwitz és Birkenau lágereiben közel félmillió cigányt (romát és szintit) gyilkoltak meg, mégis: a cigányokat ma újra asszociális elemként tartják számon, s támadások fenyegetik őket. Számottevő politikai erő nem vállalja e bűn megismétlődésének lehetetlenné tételét.

Épp ellenkezőleg: a politikusok, Stoiber és Rühle miniszterek tették a bevándorlók és a menekültek ügyét a választási harcok kényes kérdésévé. Ők törték meg a demokratikus közmegegyezést, nem pedig a szkinhedek, akiket jelzéseikkel felbíztattak. A merényleteket s a gyilkos atrocitásokat megelőzték az alkotmány menedékjogi cikkelye elleni támadások, amelyek csak felcicomázott változatai a német egyesülés igazi jelszavának: "Takarodjanak a külföldiek!" A román kormányral elfogadtatott toloncegyezmény pedig valójában kilátásba helyezi a védelmet kérő cigányok deportálását.

Grass szerint a német alkotmány bontási vállalkozó kezére jutott, aki házkezelőnek képzele magát. Ha a politikai középnek ezt a jobbratulódását félvállról veszik a németek, ha nem értik meg egzisztenciális fenyegetését, akkor újból veszélyesnek kell tartaniuk magukat, még mielőtt a szomszédai annak nyilvánítanák őket.

Igaz, a háború vége óta a német polgárok civilizálódnak, kialakult a demokratikus közmegegyezés, a szociális piacgazdaság. A jobboldali és a náci múltat őrző évjáratok teljes kudarcot vallottak a 60-as évek végén, amikor a demokratikus erők egységesen léptek fel a a Nemzeti Demokrata Párt ellen.. De sokan már a Fal leomlása előtt tudták, mind ez csalóka látszat.

Az önámítás csak az NDK csődtömegének a nyugatnémet gazdasághoz való átcsatolása (Grass szavával: az egyesült hazának nevezett alkalmi fosztogatás) rombolta porig. A közmegegyezés törékenynek bizonyult, a begyakorolt szerénységet provinciálisnak bélyegezték, a hencegés jött divatba, a lapok felszólítottak a német múlt terheinek elvetésére. A demokratikus baloldal, amely gyűlölködés

nélkül, de a leginkább eltökélten fordult szembe a kommunizmussal, lesöpörték az asztalról.

És ezzel kezdődik a veszteségek felsorolása. Grass a szétvert demokratikus baloldal maradék példányának minősíti önmagát, és szemlét tartva a veszteségek fölött kijelenti: felőrldött a baloldal. A harmadik utat eltorlaszolták. Tehát kérdés, melyik politikai erő képes betölteni ezt az űrt és szembeszállni a jobboldali fenyegetéssel.

A polgári közép erőt erre alkalmatlannak tartja Grass, hiszen őket megfélemlítette a jobboldal, amely már "a német nép faji fölhígulásával" riogatja a közvéleményt, az idegenek elleni elítéleteket szítva és manipulálva. Ezért a mérték, a mértéktartás elvesztése a lista következő tétele.

A veszteségek sora a szőlőföld elvesztésével kezdődött (Grass danzigi születésű). Ebbe bele kellett nyugodni, hiszen a német bűnök okozták (a zsidók és cigányok elleni népirtás, a legyilkolt hadifoglyok, az eutanázia, a megszállt országoknak okozott szenvedések). És most nem kívánatosá vált az a patriotizmus is, amelynek nem az állam, hanem az alkotmány a fontos. Az NDK anektálását dicsőítő sajtóval szemben kilátástalan volt néhány, egy demokratikus német föderáció tervét támogató értelmiségi felhívása az alkotmány záró, 146. §-ának érvényesítéséért. Ezt a cikkelyt (amely a német egység megvalósulásának esetére új alkotmány kidolgozását és népszavazásra bocsátását írta elő) azóta törölték. És a csorbult alaptörvényben újabb korlátozásokat készítenek elő.

A múlté a büszkeség is, amelyet németként akkor érzett Grass, amikor Siegfried Lenz (szintén lengyelországi születésű író) társaságában elkísérte Willy Brandtot 1970-es varsói útjára. S eltűnt a politikai vitakultúra is, amely csak szóvirág a mai szónoklatokban.

A veszteségek jegyzékében szerepel a közvélemény sokszínűsége is: a vezető lapok saját arculata, az alternatívák jelenléte. Ma a lapok szerkesztői felcserélhetők, kommentárjaik csak mellékmondatokban különböznek. A haza nem, de a sajtó - egy-két kivételtől eltekintve - egységesül. Ám ha a konszernek által is veszélyeztetett közvélemény lemond az ellenkezés szellemiségéről, az olyan veszteség lesz, amelyet a demokrácia nem képes tartósan elviselni.

A németek egymás számára is idegenné váltak, s nemcsak kelet-nyugati viszonylatban: mindkét országrészen belül is, de az észak- és délnémetek között is érezhető az idegenkedés. Lehet, hogy ez az oka az országot előntő idegen- (értsd: külföldi) gyűlöletnek is.

És elveszett az igazi, egyesült haza lehetősége is, mert kontárokra bízta, akik a 16 milliós növekményt szatócsok módjára könyvelték el, szabad kezét adva a garázdálkodóknak, akik újabbakkal tetézték a "létező szocializmus" jogtalanságait.

Mi hiányzik ma a németeknek? Talán épp azok, akikről félnek. Azért félnek tőlük, mert mások, idegenek, mert ismeretlenek. S a félelemből ered a gyűlölet. Azokat sújtja ma leginkább, akik a leginkább hiányoznak az önmagunkkal való szembe-süléshez, s akik a legkevesebb együttérzést kapják: a cigányokat. Senki sem védi, képviseli őket, egyetlen államhoz sem fordulhatnak kárpótlásért Auschwitz miatt.

Seiters belügyminiszter deportálással kecsegteti őket: menjenek Romániába, ahol szintén kiközösítés vár rájuk.

Engedjük meg, írja Grass, hogy maradjanak. Szükségük van rájuk, mert annyira különböznek. Tanulhatunk tőlük. A cigányok nem ismerik el a határokat: otthon vannak egész Európában. Valójában ők azok, aminek mi tartjuk magunkat: született európaiak!

*Grass, Günther: On Loss. The Condition of Germany.
= Dissent, 40. vol. 1993 2. no. 178-188. p.*

Ba.K.

Lengyelek a FÁK országokban

Az 1959. évi népszámlálás szerint a Szovjetunióban 1 millió 380 ezer lengyel élt. Ez a szám harminc év múltával, miközben a birodalom lakossága igencsak megnövekedett, 1 millió 126 ezerre csökkent.

Még szomorúbb az az adat, hogy az 1889-ben magukat lengyelnek vallók egy harmada mondta csak anyanyelvének a lengyel, továbbá, hogy az összes lengyelnek csak töredéke beszél rendszeresen lengyelül. Azonban így is nyilvánvaló, hogy a közölt adatok többé-kevésbé torzítást tartalmaznak, mégpedig a "lengyel elem" kárára.

Emlékezni is rossz rá, hogy a szóban forgó térségben élő lengyelségnek mi mindenben kellett átmennie már a második világháborút megelőzően, de főként azóta (át- és kitelepítés, több százezer lengyel halála a munkatáborokban, elnemzetlenítő akciók stb.). Ha a történelem nem annyira gonosz és szigorú a lengyelekkel szemben, napjainkban legalább öt millió lengyelt lehetne összeszámolni a volt Szovjetunió területén.

A FÁK-beli lengyelségnek vannak erőteljesebb csoportjai és a "lélek kiálszik" szomorúságával jellemezhető (mesterségesen előidézett) szórványai.

Az 1989. évi népszámlálás adatai szerint a legkompaktabb lengyel jelenlét Fehér-Oroszországra (418 ezer lélek a lengyel határhoz közeli Grodzienszczyzninán) és az időközben függetlenné vált Litvániára jellemző (258 ezer lélek Vilnius környékén). A lengyelségnek ez a része őrizte meg leginkább lengyel identitását, amiben nyilvánvaló szerepet játszik az, hogy ezek a területek valamikor Lengyelországhoz tartoztak, közel van hozzájuk — most éppen átjárható határokkal — Lengyelország, és tömegük akkora, hogy a közéletben is lehetőség van az anyanyelven való kommunikálásra (csak érdekesség gyanánt: a lengyelben az anyanyelvet az "ojciec"-ből, azaz "apa" szóból származtatják).

A FÁK-beli lengyelség következő nagy csoportja — 219 ezer lélek — Ukrajnában él. Ám ez felettébb különbözik az iméntiektől: ez a régió igen nagy kiterjedésű, amelyen a lengyel jelenlét szinte mindenütt kisebbségi. A sztereotípiák, hogy az ukrainai lengyelek Lemberg körül koncentrálódnak, nem igaz, ui. túlnyomó részük (100 ezer lélek) Zsitomír környékén található.

Ukrajnából származik a kazahsztáni lengyelek mintegy 60 ezres csoportja. Őket még 1939 előtt telepítették át az akkor lengyel-ukrán határvidékről. Noha Alma-Atában időközben lengyel nagykövetség nyílt, csak annyit lehet róluk tudni, hogy a mindinkább fundamentalista mohamendán környezetben nem érzik jól magukat, s szívesen térnének vissza eredeti lakóhelyükre. Ukrajna ebbe bele is egyezne, ha nem tornyosulnának a repatriálás előtt gazdasági és műszaki nehézségek.

Az Oroszországi Föderációban ugyancsak számos (100 ezer) lengyel él, de végletes szétszórtságban és végletesen kevert nemzetiségű térségekben. A Szentpétervárott és Moszkvában élő lengyelek száma egyenként 7-8 ezer főt tesz ki.

1989-ben a kaukázusi köztársaságokban kb. 3 ezer lengyelt regisztráltak, a közép-ázsiaiakban pedig mintegy 5 ezret. Ezekkel a szórványokkal az anyaország aligha tudja valaha is felvenni a kapcsolatokat.

Az anyaország egyébként is meglehetősen közömbös a FÁK-beli lengyelek iránt. Mindmáig nincs semmiféle elfogadott koncepció a kapcsolat rendszeressé tételére, illetve az anyarszág gyakorlatilag semmit nem tesz a lengyel közösségek nemzeti önazonosságuk megőrzése érdekében. A számosabb és öntudatosabb — Lengyelországhoz közelebb élő — csoportok megpróbálnak és tudnak is segíteni magukon, viszont a többiek a maguk erejéből sehogysen.

Remélhetőleg előbb-utóbb eloszlik majd az a közöny, amely a FÁK-beli honfiktársakról alig-alig vesz tudomást, s különféle akciók szerveződnek majd különösen a szórványokban élők megsegítésére. Mivel a FÁK-on belül mostanában mély az életszínvonal válsága, kézenfekvőnek és értékesnek tűnnek a legkülönbözőbb karikatív akciók. Azt azonban korántsem szabad hinni, hogy velük a probléma megoldódik. Igazából az sem érdemi segítség, ha az anyaország lengyel nyelvű könyvekkel és újságokkal, kottákkal és filmekkel, hazafias levelezőlapokkal és szimbólumokkal látja el ezeket a szórványokat, mivel: ugyan hányan vannak olyanok, akik a lengyel irodalmat eredetiben tudnák élvezni?

Sokkal inkább abban az irányban kellene gondolkozni, hogy a lengyel szórványok tagjait miképpen lehetne (lengyelországi gyakorlat, tanfolyamok rendezése mezőgazdaság és kézműves-ipari tematikával stb.) felkészíteni a FÁK országaiban is mindinkább meg kellene tenni, mert ezek a viszonyok egyaránt hoznak majd pozitív fejleményeket (a termelés, a kereskedelem korszerűsödése, intézményi infrastruktúrájának kialakulása stb.), de negatívakat is (a jelenlegi hátrányos helyzetűek többsége még hátrányosabb helyzetbe kerül). Nem szabad hagyni, hogy az egyébként is hátrányos helyzetben lévő lengyelség nagy hányada ugyancsak erre a sorsra jusson.

Skaradzinski, Bohdan: Sprawa ciezka z propozycja happy endu. = Więź, 37. rok, 1994. 2. no. 163-167. p.

F. T.

Körkép Oroszország regionális és nemzetiségi problémáiról

A Revue d'études comparatives Est-Ouest 1993. évi első száma speciális szám: neves szakemberek-tudósok készítenek benne körképet Oroszország regionális és nemzetiségi problémáiról. Referátumaink az alábbiakban ezt a körképet "mini-átüzlálják".

I. Regionális gazdasági különbségek, átmenet és stabilizációs politika Oroszországban

J. Sapir, a párizsi EHESS tanára 1992 első tíz hónapjának adataira támaszkodva méri fel a helyzetet. A Gajdar-kormány — lengyel mintára — sokk-terápiával próbálkozott, ám ez a nagyságrendi különbségektől való eltekintés miatt nem vezetett eredményre.

Szerzőnk — számos grafikon és táblázat szemléltető erejét is felhasználva — az ország helyzetéről a következő megállapításokat teszi: a vállalatok többsége fizetéképtelen, az Állami Bank hiteleiből "él"; a különböző régiók között a gazdaság állapotában hatalmasak a különbségek; a termelés jócskán csökkent, de a hadiipari komplexumé és az extraktív iparé kevésbé; a központi területek és Észak-Kaukázus ipari, építőipari és mezőgazdasági termelését sújtotta leginkább a recesszió; noha a lakáshiány gátolja a szabad munkaerőmozgást, mégis nagy a belső migráció; a Kaukázus előterében a nemzetiségi viszályok állnak a hanyatlás hátterében; általában az Észak-Kelet erősödik a Dél-Nyugat rovására; a kiskereskedelem mutatói Szibériában és Távols-Keleten a magasabb bérek ellenére is különösen alacsonyak, valószínűleg a továbbra is jellemző áruhiány miatt.

A privatizálásról: a kisvállalatok privatizálása lassú, nem érte el a tervezett ütemet; spontánságáról sem beszélhetünk, mivel igencsak a hatóságok irányítják; az érdeklődést, a vállalkozókedvet kortántsem csak a tőkehiány akadályozza, hanem a növekvő kriminalitástól való félelem is.

A bemutatott differenciálódás miatt az állam szétrobbanásával fenyeget. Így pl. Szibéria gazdasági erősödését az ottani lakosság mindinkább tudatosítja magában, bár autonómia-törekvéseinek nincs etnikai alapjuk, mint Észak-Kaukázusban. A gajdari politika a lakosságot a helyi hatóságok-szervek felé fordította.

Különben pedig: egyes régiókban tovább élhet a régi szovjet rendszer, másutt a harácsoló tőke jut hegemoniára, ismét másutt a piaci viszonyok hozhatnak medoldást, sőt: az állam fokozott szerepvállalása is elképzelhető "gyógyírként". A regionális széthúzás azonban mindenképpen csökkenti a helyes kiút megtalálásának esélyeit.

Sapir három lehetséges forgatókönyv valamelyikének realizálódását látja a jövőben lehetségesnek: 1. az antiinflációs politikát, amely Szibéria önállósodásához vezetne; 2. szabadkereskedelmi övezetek létrehozásával egyfajta gazdasági dualizmust, de ez a szovjet rendszer és az állami beavatkozások visszatérését eredményezné; és 3. egyfajta összállami árelenőrzéses megoldást, s vele párhuz-

zamosan együttműködést a régiókkal. Ebben nagy szerephez jutna a költségvetés. A sokk-terápia valószínűleg nem tér vissza.

Sapir szerint — s ez általános nyugati óhaj — a legfontosabb az állam egységének megőrzése. Egyébként az egész tanulmány azt mutatja, hogy milyen bizonytalanok az oroszországi társadalmi-gazdasági előrejelzések.

II. Alá fogják-e ásni Oroszországot saját régiói?

Radványi János, a párizsi keleti nyelvek és civilizációk főiskolájának tanára a Fakty i argumenty c. orosz hetilap azon kérdésfeltevésével foglalkozik, hogy mi realitása van Oroszország felbomlásának.

Az országban 1990-től kezdve alakultak meg a változatos nevű és összetételű regionális szövetségek, így az észak-nyugat oroszországi, a központi területi, a volgai, a feketeföldi, a dél-oroszországi, az észak-kaukázusi, a nagy-urali, a szibériai és a távol-keleti. Ezek "területi beosztása" némileg más, mint az eddig hivatalosan számon tartott 11 gazdasági régióinak.

E szövetségek a helyi gazdaságok lobbyk teremtményei, és rendelkeznek megfelelő politikai vezetéssel is. Közülük némelyik igen radikálisan emel szót a moszkvai gyarmatosítás ellen. E tekintetben a szibériai szövetség jár az élen.

A kormányzat ennek ellenére (ui. mi mást tehetne) támogatja ezeket a képződményeket: megengedi nekik a helyi adók kivetését, és azt is, hogy a régióban termelt javak 10%-át saját maguk értékesítsék. Helyi gazdasági intézményeket is alapíthatnak.

A nemzeti-nemzetiségi mozzanat életükben annyiban játszik szerepet, hogy az autonóm köztársaságok vagy be sem léptek kereteik közé, vagy utólag váltak ki belőlük. Az észak-kaukázusi szövetség nem is képes a nemzetiségi ellentétek miatt működni. Vele szemben a kozákok egyesülése alakult meg. A volgai szövetséget a tatároktól való félelem készletti tétlenségre.

Egyébként az európai Oroszországban található szövetségek jelentősége mindinkább csökken. Nem így a szibériai szövetségé, amely önálló (gazdasági) kapcsolatokat kíván kiépíteni a külfölddel. Elképzelhető a régiók és a nemzeti köztársaságok valamiféle egyenjogúsítása is, pl. a német Land-ok mintájára. Semmi kétség: a meglévő bizonytalanság a centrifugális erőnek kedvez.

III. Az orosz Távol-Kelet az átmenet órájában

A párizsi kutatóintézet dolgozó B. A. Despinye-Zochowska a volt Szovjetunió legkeletibb tartományainak helyzetét vizsgálja. Ezek a Csendes-óceáni, erősen fejlődő övezetbe tartoznak. A 6,2 millió km² területen 8 milliónyian élnek. A nagy-régió 10 tartományból áll, amelyek mezőnyében autonóm köztársaságok is vannak. A legfejlettebb déli területeken, az egész terület 7%-án él a lakosság 59%-a, és az ipar is ide összpontosul.

A középső terület gazdasága a Bajkál-Amur vasútvonal köré szerveződik, s fontosságát mi sem jelzi jobban, mint hogy itt bányásszák Oroszországban a

gyémánt 100 és az arany 50%-át. A lakosság 75,8%-a városokban él. Az oroszok már 1648-ban építettek itt egy erődítményt, ám az 1689-ben kötött nerezinski szerződést követően el kellett hagyniuk ezt a tájat. A visszatérés csak a múlt század derekán vált számukra lehetővé.

A terület északi és arktikus — mondhatni: túlnyomó — része már csak nagyon gyéren lakott.

Ebben a nagy-régióban is jelentkeztek autonomista tendenciák (pl. a Saha köztársaságok létrejöttével). A lakosság többsége orosz nemzetiségű (79,8%). Őket az ukránok (7,8%), a jakutok (4,6%), a tatárok és más benszülöttek (2,2%), valamint a belaruszok (1,2%) követik a sokféle egyéb nemzetiségi töredékein kívül.

Gazdaságilag a távol-keleti terület már 1982 óta nem volt rentábilis. Ezen az autarkia iránti törekvések sem segítettek; a gazdaság évről-évre hanyatlott. Ezt kiküszöbölendő, 1991 és 1992 folyamán Nahodkán és Sahalinon szabadkereskedelmi övezeteket hoztak létre. Az előbbiben 33, az utóbbiban 80 vegyesvállalat működik, de közülük csak 18 van külföldi vállalkozó tulajdonában. Ezek egytől-egyig közép- vagy kisvállalatok, amelyekhez a tőkebefektetés nem haladja meg a 80 millió dollárt. A vegyesvállalatok térhódítása a vendéglátóiparra, a halfeldolgozásra és a precíziós műszergyártásra koncentrálódik. A kereskedelem 80%-a Japánnal, 16%-a pedig Kínával bonyolódik le.

IV. Regionális térségek és nemzeti térségek az egykori Szovjetunióban

A párizsi (A. Blum) és a moszkvai (S. Zaharov) társadalomtudós egy nemzetközi konferencián tartott referátumában abból indul ki, hogy a nemzetiségekhez való tartozás a Szovjetunióban kötelező és vérségileg örökletes volt, miközben a nemzeti hovatartozás és a területi elhelyezkedés között nem volt (és nincs) semmiféle kapcsolat.

Ezért statisztikailag alátámasztva köztársaságonként felettebb "tarka-barka" demográfiai megállapításokat lehet tenni. Csak úgy "találomra": az oroszok csecsemőhalandósága Türkmenisztánban magasabb, mint az európai Oroszországban. Az európai Oroszország északi részén viszonylag kevés a házasságkötés (közeledés a skandináv típushoz!), a közép-ázsiai köztársaságokban viszont annál számosabb (az ellentétpár a fejlett és a fejlődő országok közötti különbséget "modellezi"). A közép-ázsiai területeken magas a termékenység, de a csecsemőhalandóság is (ez a periféria és a centrum, pl. Franciaország és a még gyarmatosított Algéria közötti különbségekre emlékeztet jó néhány évtizeddel később, miközben itt az elválasztó Földközi-tenger szerepét Kazahsztán kapta meg).

Délen a közelmúltig elutasították a családszervezést, mivel úgy látták: az oroszok ezáltal próbálják lakossági fölényüket fenntartani. Amióta azonban itt is "beütött" az önállóság, az újdonsült kormányzatok ismét a családtervezés propagálásába kezdtek. Ezekből a térségekből egyébként az 1970-es években megkezdődött az oroszok anyaországba történő visszavándorlása, s így mára itt egyfajta posztkoloniális helyzet alakult ki. Ezt erősíti, hogy eközben a helyi nemzetiségek

egyáltalán nem migráltak (Üzbegisztánban a tadzsik lakosság 86,9%-a "tartós illetékességű").

Egészen már képet mutat a szibériai helyzet. Ez a földrésznyi terület demográfiai szempontból ui. instabil. Lakosságának csak 25%-a tekinthető állandónak. A mai lakosság egy ötöde két éven belül telepedett le itt. Az Oroszországból való beáramlás és az oda való kiáramlás folyamatos. A halandóság és az öngyilkossági mutatók ugyancsak az instabilitást bizonyítják.

V. Regionális identitás és nemzeti identitás Tatársztán példáján

J.-R. Raviot 1988 júliusától 1992. március 21-ig, a szuverenitás kikiáltásáig követi Tatársztán politikai emancipálódását.

A tatárok a szóban forgó területen kb. 400 éve vannak jelen.

Kultúrájukat a bolgár-törökök államalakításáig (a 8. századig) vezetik vissza. A 10. században felvették az iszlámot, majd mongol uralom alá kerültek. A 16. századig saját kánságuk volt Kazany központtal. Azóta orosz fennhatóság alá tartozik területük.

A tatárok lakta térség egyébként geopolitikai fontosságú, minthogy összeköttetést biztosít a közép-ázsiai területtel. Ennek megfelelően már régóta gazdag és öntudatos kereskedő polgársága van, amely csakhamar harcot indított az iszlám kultúráért. 1920-ban a tatárok autonóm köztársaságra tettek szert, bár nagy részük kívül rekedt annak határain. 1992-ben 3,6 millió lakosa volt a köztársaságnak, 48,5%-uk tatár, 43,9%-uk orosz. A szerző szerint a lakosság egésze "potenciális tatár", az etnikailag is tatárok pedig a "reálisak". A lakosság 73,7%-a városokban él. A demográfiai növekedés 6,3 ezrelék, ami megegyezik a balti területekével, az oroszokéval és az ukránokéval.

A lakosság először környezetvédelmi igényekkel lépett fel, de csakhamar a gazdasági autonómia is követelménnyé lépett elő. Megalakult egy nacionalista szervezet is, amely az összes Szovjetunióbeli tatárt kívánja összefogni.

A hatalom a régi elit kezében maradt, amelynek egy sor vitája támadt Moszkvával (Gorbacsov csak korlátozott autonómiát ígért, a Kamaz autógyár részvényeinek csak 13%-a ment volna át tatár tulajdonba stb.). 1991 óta az erősen oroszellenes Mintimer Sajmiev gyakorolja az elnöki funkciót. Ő — ellentétben a nemzeti ellenzék "valamennyi tatárt összefogni"-konceptiójával — a jelenlegi területben gondolkodik. Ezen belül azonban gazdasági autonómiát kíván, de nem gondol külön pénzrendszerre és hadseregre. A francia szerző — saját nemzeti hagyományainak megfelelően — Sajmiev koncepciójának "drukkol", mivel az etnikai igényeket idejétműltnak tekinti.

VI. Az orosz központi feketeföld régiók: helyi hatalom átmenetben vagy ellenzékben?

Az Izvestia és szerzőnk, A. Gazier vizsgálatai egyaránt arról tanúskodnak, hogy a gazdag agrár-ipari régiók irányításában minden a "régimódon" megy tovább. Az

1990. évi választásokon a demokraták kisebbségbe kerültek, a területi szovjetek elnökei a korábbi első titkárokból kerültek ki (az öt régióból csak egynek az elnöke nem volt korábban ilyen funkcióban). Ezeket az elnököket az 1991. évi puccskíséreltet óta maga Jelcin nevezi ki, sőt külön elnöki megbízottakat is rendel melléjük.

Az alsóbb szinteken még kevésbé történt változás, s az alkalmazott közigazgatási módszerek is egyfajta neo-szovjetizmusról árulkodnak. A neotizmus és a korrupció továbbra is virágzik. A gazdasági reformok végrehajtása igen lassú és formális, bár nyíltan senki nem berzenkedik ellenük. Jellemző az is, hogy a helyi szervek most is tehetetlenek a központi irányítású nagyüzemekkel szemben. Az elnöki megbízottak és a területi szovjetek elnökei általában nehezen érvényesítik akarataikat a helyi vezetők körében. E régióknak mindössze egy könnyebbségük van számos más oroszországi régióhoz képest: lévén színoroszok, nem kínozzák őket nemzetiségi ellentétek.

VII. A helyi közigazgatás reformja Oroszországban. A szverdlovszki terület esete

J.-Y. Lavoit bevezetésként megjegyzi, hogy a szverdlovszki terület (oblast') 1985-ig Jelcin birodalma volt: ő volt itt ui. a területi első titkár. Az ipari termelés szempontjából a második, lakosságát tekintve pedig a harmadik helyen áll Oroszországban.

Ezt követően a szerző áttekintést ad a szovjetek státuszának 1990-92-ben végrehajtott törvényes szabályozásáról, s úgy látja: az egymásnak ellentmondó rendelkezések zűrzavaros helyzetet teremtettek. Bizonytalan, hogy a szovjet jogi személy-e vagy a központi államhatalom szerve, amit a felsőbb szerveknek való alárendeltségének meghagyása legalábbis valószínűsít. A törvényhozó és a végrehajtó hatalom elválasztására ugyan törekedtek, amennyiben a szovjet élére választott gubernátor került volna.

A vége azonban az lett az elképzeléseknek, hogy az 1991. évi puccsot követően Jelcin nevezte ki ezeket a területi gubernátorokat, köztük Eduard Rosselt a szverdlovszki terület élére. Elvileg a területi szovjetek a gubernátoroknak (elnöki megbízottaknak) vannak alárendelve. E testületek élén valóban választott elnökök állnak.

1992 márciusában Anatolij Grebenkin közigazdászát választották meg a szverdlovszki területi szovjet elnökévé. A területi szovjetben, amely a terület "kormányának" fogható fel, 12 frakció működik, és három nagyobb csoportba (demokraták, konzervatívok és agráriusok) lehet őket beosztani. A több mint 200 tagú szovjet gyakorlatilag munkaképtelennek bizonyult, s ezért egy szűkebb — 39 fős — szovjet megválasztására kényszerültek.

Magában Szverdlovszk városában a városi szovjet élén Rossel embere, egy volt gyárigazgató állt, aki — testületével együtt — amerikai mintákat szeretne követni. Az elnöki megbízottnak mindössze három fős személyzete van, s így tehetetlen a végrehajtó hatalmat kézben tartó és megfelelő apparátussal is rendelkező városi szovjettel szemben (akárcsak a központi irányítású nagyvállalatokkal szemben is).

Összességében megállapítható: teljes a zűrzavar, az új intézményrendszer még korántsem kristályosodott ki.

Revue d'études comparatives Est-Ouest. Paris, 1993. 1. no. 5-187. p.

Benne:

Sapir, Jacques: Différences économiques régionales, transition et politiques de stabilisation. = 5-55. p.

Radványi, Jean: La Russie minée par ses régions? = 57-67. p.

Despines-Zochowska, Barbara A.: L'Extrême-Orient russe à l'heure de la transition. = 69-80. p.

Blum, Alain — Zakharov, Serge: Espaces régionaux et espaces nationaux dans l'ex-USSR. = 81-99. p.

Raviot, Jean-Robert: Identité régionale et identité nationale: l'émancipation politique du Tatarstan de juin 1988 au 21 mars 1992. = 101-130. p.

Gazier, Anne: Les régions russes de "Centre — Terres noires": de pouvoirs locaux en transition ou en opposition. = 131-158. p.

Lavoir, Jen-Yves: La réforme de l'administration locale en Russie. Le cas de la région de Sverdlovsk. = 159-189. p.

N. E.

A posztszovjet belpolitikai konfliktusok Ideológiája

A Szovjetunió utódállamaiban sok tekintetben hasonló a belpolitikai fejlődés szerkezete, hiszen a legutóbbi időig csaknem azonos feltételek határozták meg mindegyik mozgásterét. A belpolitikai konfliktusok a rendszer s a birodalom bomlásának és bukásának éveiben széles skálán bontakoztak ki: a volt SZKP-n belüli csoportok pozícióharcától egészen a fegyveres összetűzéseikig, polgárháborúig, végül nemzetközi szintű válságócokig terjednek.

A politikai konfliktusok során a klasszikus ideológiai alapképlet: a baloldal-centrum-jobboldal hármasa jelentős mértékben bővült, tagolódott, sokrétűvé vált. A baloldalhoz kapcsolódó konfliktusképletek (bal-bal, bal-centrum, bal-jobb) már az átmeneti időszak kezdetén, 1985-ben is többé-kevésbé nyilvánosan léteztek, viszont a centrum-jobb, a centrum-centrum és a jobb-jobb konfliktusok csak a későbbi szakaszokban kerültek előtérbe.

A baloldal, jobboldal és centrum fogalmát a szovjet és a posztszovjet politikában gyakran sajátos értelemben használták. A keményvonalas kommunistákat maradiságuk értelmében használták. A keményvonalas kommunistákat maradiságuk miatt gyakran jobboldaliként, a liberális politikai és piaccgazdasági elveket hirdetőket meg baloldali radikálisként jellemezték. Ezt tovább bonyolította a politikusok múltjának megítélése: az új vállalkozói rétegek némely politikai reprezentánsát kommunista múltja miatt tartották baloldalinak.

A felsorolt típusok a valóságban ritkán egysíkúak: egyidejűleg több típus jellemzői jelennek meg a különböző folyamatokban: ezek átfedik egymást és keverednek egymással. Voltaképpen tehát ideológiai konfliktusrendszerrel beszélhetünk, a bal- és jobboldal, valamint a centrum erőinek változékony egyensúlyú, egymásba

bonyolódó konfliktusgócairól, amelyek egyes elemeit csak az elemzés céljaira választjuk külön.

A szovjet utódállamok közül Észtország különösen azért alkalmas ilyen elemzésre, mert többpárti politikai rendszere posztszovjet viszonylatban az egyik legáttekinthetőbb és legkialakultabb rendszer.

A bal-bal jellegű konfliktusok a gorbacsovi peresztrojka kezdeti szakaszában, 1987-ben alakultak ki az Észt KP konzervatív és reformista szárnya között, eleinte az apparátus színterei által elrejtve. A későbbi fejlemények 1990 márciusában (a függetlenség hívei és ellenzői közti ellentét miatt) a KP szakadásához vezettek.

A bal-centrum ellentét is 1987-ben jelentkezett, a pártvezetést bíráló környezetvédő és gazdasági reformer csoportok fellépésével, majd a Népfront létrehozásával nyomult a közélet előterébe 1988 áprilisában. Ekkor még sok tekintetben reformkommunista irányt követett a Népfront (tehát részben bal-bal konfliktust is gerjesztett), s csak 1990 márciusától, az első választások megnyerésétől folytatott centrista, kommunistaellenes politikát.

A jobboldali erők jelentősége az 1991-es moszkvai puccs nyomán fokozódott, s az észt politikában azóta dominálnak a jobboldalhoz kapcsolódó konfliktustípusok. Korábban, akárcsak Oroszországban, az ún. disszidensek és az emberi jogi aktivisták küzdelme volt jobboldali tevékenységnek tekinthető. 1987-ben alakult az első függetlenségpárti csoport, majd egy évre rá az Észt Nemzeti Függetlenségi Párt, amely a puccsig a bal-jobb ellentét fő ereje maradt a jobboldalon. Mindazonáltal a bal-jobb konfliktus jelentősége már 1988-tól csökkent, s 1992-től elenyészett.

A centrum-jobb ellentét az 1990-es parlament és kormány periódusában került előtérbe a nacionalista ellenzék támadásai révén. Az 1992. szeptemberi választások nyomán csak ez a két erő szerepel a parlamentben. A jobboldali dominanciájú kormányt mind hevesebben támadják a Népfront centristái.

Végül a posztkommunista fejlődés egyik érdekes tüneteként megjelent a jobb-jobb konfliktus is, mégpedig az 1992-ben győztes jobboldal frakciói közötti súrlódások képében. Ezek az új alkotmány előkészítése során kerültek felszínre, miután az ún. Észt Polgári Tömörülés az 1937-es alkotmány visszaállítását követelte a népszavazásra bocsátott tervezettel szemben.

Megemlítendő, hogy jelen vannak a centrum-centrum típusú feszültségek is egyfelől a Népfront, másfelől a belőle kivált mérsékelt polgári pártok között.

A komplex észt politikai konfliktusrendszer 1987-1992 közti kialakulásában és fejlődésében tehát az első szakaszt a bal-bal (1987), majd a bal-centrum ellentét uralta (1988-tól). A második szakasz a centrum-jobb ellentétek központivá válásával kezdődik (1989: állampolgári bizottságok, 1990: többpárti választások). Végül a politikai átmenet kiteljesedésének s lezárulásának egyik jeleként 1992-től artikulálódnak a jobboldalon belüli konfliktusok.

Park, Andrus: Ideological Dimension of the Post-Communist Domestic Conflicts. = Communist and Post-Communist Studies, 26. vol. September 1993. 3. no. 265-276. p.

Ba. K.

Kétegyházi konfliktusok (Magyarországi cigányok)

A szerző — az 1992. évi kétegyházi "etnikai háborúról" szólva — az ottani oláh cigányság példáján keresztül azt a kérdést vizsgálja, hogy ennek a kisebbségben lévő magyarországi népcsoportnak épül fel kettős rendszereként etnikus öntudata és szimbolizációja, azaz kifelé (a társadalom felé) és befelé (a saját csoport, illetve etnikum felé) milyen képet fest magáról.

A cigányság (mint minden kisebbség) etnikus öntudatát és szimbolizációját kizárólag a "többségi társadalomhoz" való viszonyrendszerén és viszonyulásán keresztül lehet értelmezni.

Az értékelés és a szimbolizáció belső és külső kettőssége természetesen a társadalomnak magát többségként definiáló részére is érvényes. E tekintetben alapvetően skizofrén magatartást érhetünk itt tetten, hiszen a többség tudja vagy tudni véli fölényét a kisebbség fölött, melyet magához viszonyítva nem szükség-szerűen sorol emberszámba. A kisebbséget alulértékeli, és elvárja a kisebbség csoportjainak hozzá való igazodását.

A kisebbség tisztában van a vele szemben megfogalmazott, kimondott vagy elhallgatott előítéletekkel, értékrendjének megtagadásával, a vele szemben támasztott elvárásokkal, melyekhez az élet számtalan pontján látszólag vagy ténylegesen igazolnia kell. Bár a csoport tagjai kényszerűségből el is fogadják az alá- és fölérendeltségi viszonyban számukra kiosztott pozíciókat, de kettős értékrendjükben némi zavart éppen a hozzájuk való igazodás nehézsége és követelménye jelent. Azért, hogy élni tudjanak, s hogy élni hagyják őket, elfogadják a megfelelő követelményeit. Ahhoz azonban, hogy etnikus identitásukat, autonómiájukat és belső összetartozásukat megtartsák, továbbra is életben kell tartaniuk egy olyan érték- és jelrendszert, amely csakis kizárólag róluk szól, együvé tartozásukat erősíti és a többségtől való elhatárolódás titkos rendszereként működik.

A szerző ismerteti a kétegyházi konfliktusok részleteit. A Csurár testvérek egyik helybéli paraszttól dinnyét követeltek. Néhány darabon felül a paraszt nem adott többet. A Csurár testvérek erre állítólag fejbe verték. A következő napon román és magyar fiatalok felgyújtották a testvérek házát. A rendőrség ezért letartóztatta őket. Válaszul a falu népgyűlést hívott össze.

A népgyűlés tapasztalatai alapján vizsgálhatóvá vált a cigányok és a magyarok, illetve románok együttélésének számos addig rejtett konfliktusa, a két értékrend eléggé nehéz összeegyeztethetősége.

A továbbiakban a dolgozat azt próbálja leírni: 1. Mit állítanak a parasztok a cigányokról? 2. Mi ellen védekeztek a cigányok, és ennek megfelelően mit állítanak magukról a külső elvárásoknak megfelelően? 3. Mi az, amit a cigányok belső normájuk szerint tartanak önmagukról? 4. Mit akarnak a parasztok elérni a cigányokkal szemben? Mit akarnak elérni a cigányok a parasztokkal szemben?

Ad 1. A parasztok szerint a cigányok megélhetésének alapját a lókereskedés adja. A parasztoknak nem tetszik, hogy a cigányok a lókereskedést esetenként lótolvajlással vagy lócsempészéssel egészítik ki. Azonban nemcsak a lovakkal

kapcsolatban fogalmazódnak meg körünkben a lopási vádak. Általános vélemény szerint a cigányok nem szeretnek dolgozni. Másik jelentős jövedelemforrásuk a segélyezésből való részesülés. Rendetlenek, piszkosak, hangoskodók.

Ad 2. A cigányok önmeghatározásának, belőle is a társadalom többsége felé mutatott oldalnak legfontosabb jellegzetessége, hogy igyekszik a társadalmi elvárásoknak megfelelni. A cigányok teljes mértékben ismerik a róluk szóló paraszti előítéletrendszer. Így legfőbb törekvésük, hogy egyfelől a rendes ember attribútumait sorakoztassák fel, másfelől pedig — cigányságukat mintegy háttérbe szorítva — magyar állampolgári minőségüket, nemzetalkotó szerepüket hangsúlyozzák.

Ad 3. Bár a cigányok a többség előtt elsősorban állampolgárként és magyarként szeretnének megjelenni, elismertetve ezzel a társadalomban való egyenrangúságukat, ettől függetlenül egy sor olyan értéket is tételeznek, illetve fogalmaznak meg, amelynek elsősorban belső használatban van jelentősége. Ezek érvényesítése révén érhető el — a falusiak által elvárt beilleszkedéssel szemben — a saját csoporthoz való tartozás erősítése, a belső kohézió ébren tartása és a szolidaritás megkövetelése. Egyik leggyakrabban hangoztatott értéként a szolidaritás gondolatkörébe tartozó segítséget emelhetjük ki.

A cigányok között olyan belső hierarchia szokott kialakulni, amelyben akár a kortól függetlenül is a legtöbb szerencsével rendelkező, legügyesebb ember lehet a legtekintélyesebb. Az állandóan robotoló parasztokról némi megvetéssel nyilatkoznak. A cigányok nem törekednek arra, hogy mindenáron nagy jövedelemhez jussanak, inkább eltűrik a rövid ideig tartó éhezést, minthogy nehéz és fáradságos munkát végezzenek.

A szerencse és ügyesség elvének központi szerepe megóvjá a cigányokat attól, hogy időnként veszteségeiket tragikusan éljék meg. A tulajdon polgári értelemben vett biztonsága és a jog által való körülbástyázása számukra irreveláns kategória. A bosszúról mint a cigányok köréből élő szokásokról beszélnek.

Miként a bosszút a tételes jogon kívüli jogos megoldásnak tartják, úgy a házassági kapcsolatokban is igyekeznek saját törvényeik szerint az előírások elutasításával élni.

A kulturális szabályok, illetve szokások részben a többségtől való elkülönülés és megkülönböztetés jelrendszereként funkcionálnak. Némely esetben azonban a szokások és a tényleges cselekvések elsősorban azt a célt szolgálják, hogy általuk a cigányság önbecsülésre tegyen szert, és mintegy elégtételt vegyen a többség vele szemben alkalmazott megkülönböztető és kirekesztő viszonyulásán.

Ad 4. Az etnikai háború alatt a parasztok a cigányoktól rendes, csendes, többséghez igazodó magatartást vártak el, s ennek mintegy "hatékony" eszközüül a gyújtogatást, rongálást, fenyegetést, majd pedig az elűzés eszközét választották. Ezt a cigányok világosan felfogták, és látványosan belekényszerültek egy kettős szerepjátékba. Idegen megfigyelők előtt eljátszották a kedves, patriarchális viszony pártfogoltjainak szerepét, mint akik tökéletes harmóniában élnek a parasztokkal, akik egyrésztől munkaadók, másrésztől segítőkész szomszédai. Ugyanezek a

cigány emberek a patrónusok háta mögött "nyelvüket nyújtogatták", elátkozták őket, azonban sem magnó, sem képfelvevő előtt nem voltak hajlandók megszólalni.

Magukban természetesen nem értettek egyet a parasztok kitoloncolási szándékaival, ám világosan megfogalmazódott számukra választási lehetőségük: vagy szolidárisak Csurárékkal, és szembeszegülnek a parasztokkal, akkor viszont őket is elűzhetik, vagy nyíltan, akaratuk ellenére a falu mellé állnak annak érdekében, hogy maradásukat biztosítsák, a parasztok jóindulatát elnyerjék.

A dolgozat utáni jegyzetek mellett még négy melléklet is található. Ezek néhány szemelvényt közölnek a népgyűlésen és a tűz során elhangzott szövegekből, valamint részleteket az 1993 tavaszán keletkezett interjúkból.

Szuhay Péter: Ki az ember? Az 1992. évi kétegyházi "etnikai háború". = Regio, 4. évf. 1993. 4. sz. 31-54. p.

H. Z.

Cigány sors Erdélyben; erdélyi cigány mesemondók

Nagy Olga harminc esztendőn keresztül járt vissza a különféle erdélyi cigány-közösségekhez, hogy körükben meséket gyűjtsön. Több száz mesét sikerült is lejegyeznie. Belőlük öt kötete jelent meg. Ezen kívül számos tanulmányban is beszámol gyűjtőmúltjáról.

Most a cigányok elleni progromokról — lemészárlásukról és házaik felgyújtásáról — folyamatosan érkező székelyföldi szóbeli és újsághírek készítették, sőt kényszerítették arra, hogy újból tollat ragadjon.

A szerző megdöbbenve tapasztalja, hogyha bármiféle lopásról, fosztogatásról, gyilkosságról van szó, majdnem kizárólagosan a cigányokat fogják gyanúperbe. Mintha a gyilkosság, a fosztogatás, a rablás, a banditizmus és a gengszterizmus — az utóbbi kettő igencsak "korszerű" nemzetközi fogalom — más etnikumok tagjai "kivitelezésében" nem is fordulna elő.

Ráadásul a hozzá nem értők, a közömbösek és az elvakultak egységes cigányságot feltételező fogalma is hamis. Különösen az erdélyi cigányságot illetően az, mivel közösségeik olyannyira más és más képet mutatnak, hogy még összehasonlításuk is nehéz.

Igaz, mindezt szerzőnk is csak barangolásai közben értette meg. Pl. a mezőbándi — majdnem még törzsi szervezetben és rezervátumban élő — cigányok és a maroszentkirályiak között óriási a különbség. Ez utóbbiak ugyan még tudják, hogy az őseik cigányok voltak, de ma már egyértelműen magyar reformátusoknak tartják magukat.

A mezőbándi cigányok csak azért szenvednek el mindmáig a helybeli románok és magyarok részéről szinte minősíthetetlen diszkriminációt, mert később jöttek. A maroszentkirályi közösség pedig azért érezheti magát magyarnak, mivel tagjai együtt dolgoznak a román és magyar munkásokkal a marosvásárhelyi gyárakban,

s így életvitelük sem különbözik a lakosság többségétől. Meglehet azért is, mert érzékenyebben a többségi művészet és kultúra iránt.

Aztán itt vannak a magukat magyarnak nevező koronkai cigányok. Ők az elmúlt évszázadok során a koronkai grófok alatt ugyanolyan zsellérsorsot szenvedtek el — éltek át, mint falubeli nem cigány sorstársaik. Ezért nem alakult ki ellenükre az a diszkrimináció, amely a "másfajtát" olyan elszántan tudja gyűlölni.

Nagy Olga oda konkludál: bárki magyarnak tarthatja magát, akármilyen ősei is voltak, "ha magyarul vette birtokába ezt a keserves világot, földet és eget".

A továbbiakban az egyes csoportok mesevilágáról számol be a szerző. A Maros megyei Mezőbándon a hatvanas években találkozott először a cigányok képviselőivel. Itt — állapíthatta meg, "mindenki varázsló" volt, vagyis itt mindenki ismerte azokat a varázsigéket, amelyek segítenek a gonosz és a rontás ellen. A közösség tagjai mindezt azért örökölték át nemzedékről nemzedékre, mert ezáltal vélik megőrizni a számukra szükséges és hasznos hagyományt.

Az illeszkedés haladottabb fokán álló mérái cigányok ugyan otthon és egymás között egyaránt cigányul beszélnek, de mindannyian tudnak magyarul is. Az, hogy külön negyedben élnek, nem szigeteli el őket a magyaroktól, hiszen ott segédkeznek minden kukoricafosztáskor, bekapcsolódnak a kapálási akciókban, asszonyaik gyakorta sűrögnek a lakodalmi sütések-főzések körül, nem is beszélve arról, hogy ők zenélnek minden helybeli alkalomkor. Ez a cigányközösség is őriz meséiben valamiféle varázsfaját, ám körében a mesélés már a tehetség, a kiválasztott mesemondó dolga.

Milyenek is az erdélyi cigányság "varázstájai"? Szerzőnk élménybeszámolója egyfajta egzotikus kalandozásra hív: egy számunkra meglepő, egyszersmind elbájoló, talán régen elfeledett, talán sohasem létezett világra nyit teret. Ezáltal a természettel, szinte az egész Világmindenséggel köthetünk ismeretséget, a vele együtt dobogó, érző lelkeség részeseivé válhatunk. E mágikus elemek legfőbb jellemzője, hogy esetükben nincs ok és okozati összefüggés, ami csak a ráció uralta modern gondolkodásnak vált az alapelvévé. A mágia vagy annak kései hajtása szerint: a csoda egyszerűen van, létezik.

A mezőbándi mesék "mindenki varázsló" állapotán mutatnak túl azok a mesék, amikor a varázslat "tudománya" már nem mindenkié, mindössze a rendkívüli módon világra jött, mítikus hatású-ragyogású hősöké. E hősök tettei annyira csodálatosak, hogy akárki nem vihette-viheti végbe őket. A szerző ezeket a meséket egy kései Iliásznak nevezi, mert a bennük foglaltak egytől-egyig "igazak" voltak. Olyannyira "igazak", hogy egyszersmind valamilyen keresztényi értelemben "szentek" is, s így nem lehet — szabad — ellenkezni velük.

A marosszentkirályi mesék egy "felvilágosultabb", a varázslatban már nem hívő, ám ennek áttételes meséi jelképét még elfogadó közösséget idéznek. Esetükben a fantasztikum egy "meseibb", áttételesebb, jelképes megjelenési formáját figyelhetjük meg. Bennük eltűntek a mágikus alakzatok, a nyers hiedelmek, és maga a mese már-már megközelíti az európai népi elvárásokat.

Nagy Olga példának még felhossa a koronkai valamikori cigány származású mesemondót is, aki tudatosan vállalja fel azt a szép missziót, hogy meséivel tanítsa az embereket. A görgevényüvegcsűri mesemondó, akinek felmenői már száz éve is csak magyarul tudtak, meséivel viszont ugyanazt a mesedialektust képviseli, mint a román havasi mesemondók.

A szerző példái arra utalnak, hogy nagyfokú a másság az úgynevezett és a tényleges cigányok egyes csoportjai között, amit előbb-utóbb észre kell vennünk, hacsak látásunkat a vérmítosz tana nem homályosítja el. Sajnos, hogy ez a tan újra divatosná vált . . .

Hála a tudománynak, ma már majdnem mindent meg lehet ismerni, sőt megmagyarázni. Ámbár az is igaz, hogy mind több és több tudós hívja fel a figyelmet arra, hogy eközben még bőven maradtak "felderítetlen hátterek". Ilyen a cigányság problémája is.

A cigányokban — szerencsénkre — megvan az érzékenység a csoda meglátására, sőt elfogadására. Egy sajátos népi metafizikáról van esetükben szó, amely minden vallási beavatkozás nélkül — talán a vallásos hajlam, mondhatni: "ösztön" jóvoltából — fedezi fel a mi látható világunkon túli világot.

Nagy Olga: Cigány barátaim. Erdélyi cigány mesemondók. = Regio, 4. évf. 1993. 4. sz. 55-70. p.

H. Z.

Nemzeti és nemzetiségi irodalmak

Újabb szempontok a kisebbségi irodalom vizsgálatában

Az 1980-as években a magyar (és helyel-közzel) az európai irodalomtudomány reális törekvése volt a kisebbségi irodalom státusának meghatározása. Mind az anyaországi, mind pedig a kisebbségi (korábban nemzetiségi) irodalomtudományban nagyon sok ködösítő, túlideologizált, egy-egy nézőpont jelentőségét felnagyító elmélet született. A nyolcvanas évek második felétől kezd átértékelődni a kisebbségi irodalomról vallott felfogás: ekkoriban a marxista-leninista ideológiáktól távolodó polgáribb, liberálisabb meghatározások születnek. Olykor egymástól teljesen függetlenül, az anyaországi elméletek mellett a kisebbségi irodalmak is önmeghatározásra kezdtek törekedni. Így teremtődött meg az önálló hagyományokkal, intézményekkel és olvasóréteggel rendelkező önellátó kisebbségi irodalom modellje. Romániában például 1968 után a romániai magyar és a romániai német irodalom is önellátásra rendezkedett be. Ezután születnek meg e két kisebbségi irodalom sajátos elméleti szintézisei, illetve újabb vizsgálati szempontjai.

A kisebbségi irodalomról megjelent magyar nyelvű nézetek kritikai vizsgálatát Görömbei András végzi el. A magyar irodalomtörténeti gyakorlatot követve, az egyetemes magyar irodalom felől közelíti meg a magyarországi, a nemzetiségi és a nyugati magyar irodalmat. Művészi esélyüket azonos értékűnek, egymáshoz való viszonyukat mellérendeltnek tekinti, közös vonásuknak pedig az egységtudatot, bár a valóságban a nemzetiségi és a nyugati magyar irodalmaknak a magyarországi irodalomtól elkülönítő vonásuk is van, úm. a kettős identitás, a kettős kötődés.

A magyar művelődéstörténetben 1918 óta lehet kisebbségi irodalomról beszélni, ettől kezdve úm. "speciális történelmi létezés vette kezdetét". Az irodalmi tudat azonban sokáig megőrizte az egység gondolatát, és a felvidéki, erdélyi, vajdasági elnevezéseket egyszerűen területi, táji értelemben használta. Az új történelmi státusz azonban átalakította ezeket a fogalmakat. A nemzetiségi irodalmak alapvető, közös vonása az lett, hogy "nyelvükkel, kultúrájukkal, régebbi történelmi hagyományukkal, s jórészt érzelmi kapcsolataikkal a magyar nemzeti tudathoz . . . kötődnek, előzményüknek is az egyetemnes magyar irodalmat tekintik, viszont létezésük állami, anyagi és részben kulturális keretét is az az állam határozza meg, amelyben élnek."

Gáll Ernő szerint a nemzetiség államalkotó, közösségi autonómiával rendelkező, a maga sajátosságait szabadon formáló etnikum. Ha mindez hiányzik, akkor egyszerűen csak kisebbségről beszélhetünk. A Gáll Ernő-i értelemben tehát egyáltalán nem beszélhetünk magyar nemzetiségről az utódállamokban élő véreink helyzetét vizsgálva. Egyelőre tehát a magyar kisebbség elnevezés a legmegfelelőbb, az irodalomra pedig a magyar kisebbségi irodalom.

Az autonóm nemzeti irodalomhoz hasonlóan a kisebbségi irodalomnak is legfőbb funkciója egy közösség önkifejezése, saját identitásának művészi megteremtése és tudatosítása. "A kettős kötődés tehát nem funkciójuk, hanem sajátosságuk" ezeknek az irodalmaknak. Görömbei ebből kiindulva a kisebbségi és a nyugati magyar irodalom két alapsajátosságát értelmezi újra. Az egyik a sokat hangoztatott híd-szerep, a "közös kulturális tradíció kialakítása" (e nézet letéteményese pl. Szeli István). Görömbei András szerint ez mindössze a kettős kötődésből adódó speciális lehetőség s nem pedig laptevékenység. A híd-szerep eszköz, nem pedig cél.

A nemzetiségéi, illetve kisebbségi és a nyugati magyar irodalom második sajátossága szükségszerűsügből fakad: az irodalmiság fogalmát tágabban értelmezi, mint a nemzeti irodalmak. "A nemzetiségi irodalmak autonóm, a nemzettel — az önálló államiság kivételével — azonos értékű, lehetőségű nemzeti irodalom akarnak válni. Ebben az irodalmi nemzetté válásban minden, irodalmilag is minősíthető értékre szükségük van, erősebben, egyértelműbben, mint a nemzeti irodalmak."

Michael Marker romániai német irodalomtörténész egészen más perspektívából közelíti meg a kérdéskört. A romániai német irodalom sajátos helyzetéből kiindulva hét identitás-meghatározó tényezőt vesz számba. Ezek sorában a földrajzi tényező: a romániai német irodalom kimondottan zárt közegben hat. Tudata a teljes

területi integráció, a többé-kevésbé kialakult önállóságkonceptió és az egyértelmű külső tájékozódás között vibrál. Nyelvi tényező: az erdélyi német irodalmi nyelvnek nincs köznyelvi tartaléka, hiányoznak belőle a sajátos valóságot megnevező fogalmak. Demográfiai tényező: a kevés alkotó, a lecsökkent olvasói kör, a kritika és az irodalom médiumának hiánya negatívan befolyásolják az irodalom kialakulását. Szociológiai tényező: mivel évszázadok óta hiányzik a középosztály társadalmá, nincs érdekeltség a művészet létrehozására, és a német kisebbség kreatív energiája egyfolytában a szociális védelmi mechanizmusok kialakítására "pocsékolódik" el. Etnopolitikai tényezők: ezen a ponton Markel és Gáll Ernő véleménye a kisebbségi demokráciát illetően megegyezik. Ha ugyanis hiányoznak a társadalmi lét demokratikus feltételei, akkor a kisebbségek a fennmaradásukért kénytelenek küzdeni, ez pedig az irodalom alapvető funkcióját megváltoztatva a didaktika, a pragmatizmus, a konzervativizmus és a provincializmus előtérbe helyeződését jelentheti. Etnológiai tényező: az irodalom nem kerülheti meg az etnikai nüanszokat, így a romániai német irodalom sem; "önállósága" viszont csak annyiban realitás és esély, amennyiben a műalkotásban arra a területre összpontosít, amelyet sem a román, sem a német irodalom nem észlel egészen. Művelődéstörténeti tényező: az anyagi és a szellemi kultúrában, valamint a mentalitásban művelődéstörténeti hatások is kimutathatók, melyek lehetővé teszik, hogy a romániai német irodalom ne egyszerűen német nyelvű román irodalom legyen.

Michael Markel elsősorban irodalmon kívüli identitás-meghatározó tényezőket von be a vizsgálatába, és ezeknek a romlásán mutatja ki a romániai német irodalom válságát.

A kisebbségi irodalommal foglalkozó újabb tanulmányok további fontos kulcsszava a válság. A kisebbségi magyar irodalom válságának legfőbb forrását helyzet tudatuk 1989 utáni változásában kell keresni. A legradikálisabb felfogások szerint (Bretter-iskola) a kisebbségi irodalomnak meg kell szabadulnia saját irodalomtörténeti kövületeitől. Mára a transzszilvanizmus, a nemzedéki elmélet, a híd-szerep a művészi autonómiától elidegenedett tudatforma lett olyan, amely a művészi szabadságot a provincializmus kötöttségeibe kényszeríti. Anélkül, hogy ennek a tételnek kritikájába bocsátkoznék a szerző, rövid kitérőt tesz a romániai magyar irodalomban élő sajátos szabadságkultuszra.

"A nemzeti identitásnak és önazonosságának . . . — mondja Görömbi, alapvető kritériuma a szabadság. Adott esetben egy kisebbség különféle elméletekkel, illetve magával az irodalommal kompenzálhatja a szabadság-hiányt. Irodalomtörténeti tény, hogy csak kisebbségi szellemi közegben születhetnek valódi szabadságideológiák és valódi szabadságesztétikák."

A kisebbségi irodalmak tudatválságát a hagyományos "kettős kötődésen" túlmenően, Pomogáts Béla szerint, egy harmadik, talán legfontosabbnak tartható kötődés oldhatja majd fel. Ez pedig az, hogy a vajdasági, a romániai, szlovákiai és kárpátaljai irodalomnak elsősorban az ott élő magyarság etnikai és kulturális fennmaradását kell szolgálnia. Ezzel bizonyos regionális elkötelezettséget kell kifejeznie, mégpedig azzal a perspektívával, hogy az irodalmat egyszerre intéz-

ménynek és műnek is kell tekinteni. Mint intézmény sajátos kulturális autonómiára törekedve kíván beilleszkedni a szomszédos országok irodalmának intézményes szerkezetébe, mint mű pedig, pontosabban: mint művek esztétikai és történeti rendszere, a magyar irodalom szerves részét kívánja megtestesíteni.

Dávid Gyula kolozsvári irodalomtörténész a válsághelyzetet elemezve megállapítja, hogy a válságnak már korábban is voltak tünetei, és ezek mára az irodalmi fejlődésben az értékváltás tényezői lettek. A válságérzet másik vetülete az író megváltozott közösségi helyzetéből fakad. A politikai-történelmi helyzet okozta változásnak az író belső motivációrendszerében is végbe kell mennie. A harmadik összetevő pedig az írott és nyomtatott betű gazdasági válsága, mely negatív hatással van az alkotó munkára.

"Úgy tűnik tehát, hogy a szakma újra kijelölte a kisebbségi irodalom helyét . . . Igazabb út lenne, ha a magyar kisebbségi irodalom maga találná meg a helyét az egyetemes magyar irodalomban, ha vállalná saját tudatalakzatainak a kritikáját, mert hét évtizedes történetében alig akadt olyan szakasz, amelyben ne lett volna jelen valamilyen domináns ideológia, hogy aztán ehhez igazítsák az irodalmi értékelés szempontjait és módszereit."

Végh Balázs: Újabb szempontok a kisebbségi irodalom vizsgálatában. = Szivárvány, 14. évf. 1993. augusztus. 118-122. p.

K. O.

Szabadság és önrendelkezés Tamási Áron erdélyiség-felfogásában

Tamási Áron már elős novelláskötetében (Lélekindulás, 1925) és első regényében (Szűzmáriás királyfi, 1928) megteremtett, illetve felszínre hozott egy olyan szellemi univerzumot, amelyben az ember a kozmosz integráns részének érezheti magát. Az egyén önnön társadalmiságát közvetlenül élheti meg ebben a létszerkezetben.

Azt a sorsdöntő társadalom- és tudattörténeti fejleményt, hogy a polgári társadalmakban megszűnik az egyén társadalmi-ontológiai és szubjektív létmeghatározottságának egysége, részben még a nyugati típusú kultúrák is erkölcsi válsággént érzékelték. Nem csoda hát, ha Tamási világképe is kirajzol ilyenfajta ambivalenciát, amelyben szinte szimbolikus az az út, amelyet egy természetes organikus közösségben felnőtt, majd hirtelen Amerikát megpillantó elme bejár.

A háború zivatarában élesen világlik ki "mindaz, ami eddig rejtve volt: az értelmetlen, nem sors- vagy rendeltetésszerű kiszolgáltatottság, szenvedés, az uralmi célok és érdekek alá hajtott szolgaság". Korábban a világ kategoriálisan az azt elgondoló és elfogadó emberek számára adott világot jelentette, s az onnan származó közvetlen-szubjektív igazolás hiánya viszont általános világhiányt idézett bennük elő. Az elvesztett világ helyreállíthatóságába vetett hit visszaszerzésének reményével küzdenek Tamási Áron hősei.

A háború kataklizmája, illetve annak sokféle tapasztalata azonban nem fért be az archaikus-mítikus világkép határai közé. Emiatt ösztönös igazságosság- és méltányosság-érték, az univerzális világrendben való részesülés méltóságérzete és többféle mítikus — középkori világtudatot felépítő tulajdonság kavargó, lüktető Tamási figuráiban.

A középkori társadalom Tamási hőseiben is valamiféleképpen túlélő szemléletét — Bibó István szerint — az határozta meg, hogy az európai keresztény hűbériség lényegesen többet jelentett, mint a földesurak és a jobbágyok közötti egyoldalú alávetettségi viszony. A társadalomszervező papság mindenkinek a "viszonyát úgy próbálta megszervezni, hogy mindegyik adjon is valamit, és kapjon is valamit, . . . és olyan világképet hozott létre, amelyben a legalacsonyabb és föléje emelkedhetett a legmagasabbaknak, akik viszont éppúgy elkárhozhattak, mint bárki más. . . . Ez a világkép nemcsak igazolta a fennálló hatalmi különbségeket és társadalmi lehetőségek kiáltó ellentéteit, hanem ugyanakkor kritikát . . . is lehetővé tett ezekkel a hatalmakkal szemben."

A lázadás-lázongás indulata nemcsak ebből az általános európai eszmeiségből, hanem ennek egy sajátos változatából, a székelység autonómiát tápláló ősi és demokratikus hagyományából is töltekezik. A középkori autonómiák perspektívtalan szétbomlása, az uralmi formák autokratikussá torzulása roppant horderejű bizonytalanságot keltett. "Imbolygott a falu örök rendje." (Tamási) Ez a problematika egyébként elementárisan izzik Tamási világszemléletében. A szabadság ősi, mitológikus, pogány-keresztény, apoteózisa a lélek, a lelkiség elsődlegességének metafizikai meggyőződéséből fakad. A lélek abszolút szabadsága az ember egyedül méltó létformája, amely által szubsztanciális közösségre jut, s az neki mintegy hitelesítője lesz. A szabadság e méltósága azért illeti meg a népet, mert hozzá való jogát és igényét közvetlenül a szabadság teljességét és határolatlanságát létével szankcionáló transzcendenciából, az Istenből vezeti le. "A székelység férfi ment elszántan és egyforma keményen, mint az örökkévalóság rokona, és ment halhatatlan méltósággal, amely csak az istennek és a parasztnak adódott." (Tamási: Szűzmáriás királyfi)

"A . . . szabadság törvényességének ez az — öncélú evilági hatalmi elveket kizáró — végső és gyökeres értelmezése kapcsolja össze ezt a mítikus transzcendentalizmust a modern szabadságésszmék demokratikus, liberális érvrendszerével" — írja tanulmányunk szerzője. Tamási Áron egész pályáján a tartalmában meghatározhatatlan transzcendens igazság-eszmény, a népi hitvilág mitologizmusának újratemtése, a transzszilvanizmus önértékűségének vállalása, a népi radikalizmus és demokratizmus hangsúlyozása hullámzik végig, s jut el egészen az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc eszmei produktumának vállalásáig (Gond és hitvallás). Nála a nemzeti, népi és lelki közösség szabadságvonzalma és öntörvényűsége nem hasonlít meg a teorikus és a demokratikus tendencia között, s így műveiben a népkarakter és a nemzeti akarat a hivatott szellemi, értelmiségi érdekképviselő által autentikusan nyilatkozhat meg: "Egy ezredév alatt — vallja Tamási, sok zivatar verte nemzetünket. De a zivatarok

borújában is két fény mindig hű maradt hozzá. Egyik a nemzet csillaga, mely vészek idején is áttört a fényével a homályon, a másik pedig virrasztó költőinknek fáklya-fénye, amely a magyarság számára mai tanítás." "A nemzeti függetlenség és a társadalmi rend demokratikus felépítése: ez a magyarság vágya" — nyilatkozik meg másutt.

Az erdélyiség lényegét — Kós Károly, Kuncz Aladár és mások nyomán — számtalanszor fogalmazta meg Tamási Áron is. Tamási transzszilvanizmusa azonban realista éleslátással, erőteljes "valóságorientációval" teljes: "Az erdélyi országúton állok, aki ember vagyok és akinek igazán Erdély az egyetlen hazája. Nekem most nem műformák és elvi kérdések jelentik az irodalmat, hanem a fájdalom és az öröm, a panasz és a gyermekes kuncogás, a népem sorsa, amely bennem vonaglik, a harc minden hazug és gonosz ördögfia ellen: egyszóval az élet." (Tamási: Vallani és vállalni, 1929)

S ahogy szépírói tevékenysége a szépség és mítosz, a realitás és báj, az érzelem és elmésség, a bölcsesség és játék összegzése, ugyanúgy történelmi és kulturális áttekintésre is igényt tart, amikor cikksorozatában, a Cselekvő ifjúságban (1936) a szétszórt értelmiségi csoportok összefogását sürgeti: ". . . nem tudok más utat ajánlani a jövő felé, mint az Erdélyi Fiatalok népi humanizmusának, a Hitelben hirdetett újraértékelésnek és a baloldaliak szocializmusának az összefogását . . . közös (legyen) a törhetetlen és céltudatos törekvés is, hogy az erdélyi magyar nép megmentésére kell sietni, és ezt a tömeget minél előbb gazdasági és szellemi életünk tengelyévé kell tenni. . . " A falu, a föld népét, a városi munkásságot kell egy felelős értelmiség közreműködésével a magyarság gerincévé tenni, belőlük kell egy új középosztályt kialakítani. "Ez nem osztálybeállítás, hanem nemzeti életakarat", s a szociális igazságtalanságokkal, kiváltságokkal terhelt anyaországtól függetlenül is, mint a nagy társadalmi megújulás modellje valósítható meg — az erdélyi bezárkózás és a felszínes nemzetköziség hamis végletei nélkül.

Az erdélyi öntudat és a reformtörekvés ölelkezett Tamásinak a Vásárhelyi Találkozó elnökeként elmondott beszédében is 1937-ben. A Találkozó eszmei és történelmi jelentősége abban volt, hogy "az erdélyi magyarság egységét végre olyan szempontok szerint fogalmazta meg, amelyek egy néphez s ennek a népnek nemzeti és emberi harcához egyedül méltók" — vallotta az író.

Tamási társadalmi eszménye a keresztény erkölcsi és demokratikus nemzeti alapon álló népi társadalom, a morális és lelki együttműködést tanusító nemzeti közösség: "Az emberiség mint gyakorlati közösség, csupán illúzió: egyedül a nemzeti közösség az, amelyből és amelyre építeni lehet."

A saját sorsát irányító, támadásokkal szemben ellenálló kisebbségi nemzetközösség központi ereje az egészséges falusi gazdanép, a városi ipari munkásság s a vele szoros érdekszövetségben, testvéri érzülettel telítődő középosztály, a népsorsot hordozó értelmiség, s a felelős vezető réteg. Ez a kisebbségi nemzetközösség a többségi társadalommal mellérendelt viszonyban álló, állami, politikai és jogalkotó erő.

Tamási Áron gondolatai a népiségeszményről, a nemzeti identitásvédelemről, a keresztény erkölcsiségről, a lelki kultúrának mint alapvető emberi minőségnek a fontosságáról szoros és természetszerű rokonságban állnak az anyaországi népi mozgalom társadalomképével és Németh László "harmadik utas" elképzeléseivel is. Jellemző azonban Tamási mindezzel összefonódó transzszilvanizmusára, hogy Észak-Erdély visszacsatolásakor az öröm hangjai mellett azonnal kifejezi aggodalmát is a váratlan, központosító, bürokratikus jelenségek miatt: "Erdély fölött a magyar impérium azon múlik, hogy magunkkal törődünk s nem másokat szorongatunk. Nekünk kell minőségben odáig nőni és mennyiségben odáig szaporodni, hogy a történelmi percek egyszer és örökre vége legyen. Ez az erdélyi magyar szellem gyakorlati tanítása."

Bertha Zoltán: Szabadság és önrendelkezés Tamási Áron erdélyiségfelfogásában. = Korunk. 3. folyam, 4. évf. 1993. 11. sz. 8-13. p.

K. O.

Az elsüllyedt Kelet-Közép-Európa: Irodalmi nyomelemzés (német irodalom)

Az egykori Monarchia területén vagy különböző más régiókban képződött német nyelvszigetek legtöbbször a sorsa 1940-45 körül megpecsételődött. Kisebbség-nagyobb lélekszámú lakosságuk kitelepítés, elűzetés vagy menekülés útján (keserves stációkkal) "megtért" Németországba, Ausztriába vagy szétszóródott a világban. Évszázadok alatt kiformalódott tájkultúrájuknak magva szakadt.

A múltat a szóban forgó színhelyeken befedték a romok, új élet nőtt fölük, mely nemigen vesz tudomást erről az előzményről. Az exodus ama nemzetiszocialista, "népi"-német kaland vereségét követte, amely, vágya és számítása szerint, új német "perspektívákat" adott volna e tájaknak, akár más nációk meg- és kirostálásával is. Egyik-másik népcsoportot talán e gerjesztett katasztrófa nélkül is elérte volna a csendes, fokozatos elmúlás. Létük ekkor és itt azonban egyszerű és erőszakos felszámolással ért véget. Ezzel a kelet-, illetve a közép-kelet-európai égésnek — a zsidóság után és legalábbis kulturálisan — a németiség legvéltlenebb része volt a második számú áldozata.

Talán meglepő fordulat módjára párosul az exodusban a zsidó meg a német áldozat, ám az eléggé nyilvánvaló okozati összefüggésen túl, rejtett összefonódás is egybesodorja a két sorsfonalat: a Monarchia zsidósága a Kelet felé néző tájakon nyelvben, kultúrában nagyrészt németté vált a 20. század küszöbén, s egyre elkötelezettebben vallotta magát e hagyomány örökösének a lassan fogyó történelmi német elem nevében is. A német-zsidó reprezentáció földrajzi horizontja kitágult Berlinton, Bécsben, Prágán át Lembergig, Csernovicig. A galíciai Joseph Roth művei fontosabb osztrák irodalmi örökséggé váltak, mint más, nemzeti gyökerű életművek, s a bukovinai Paul Celan az 50/60-as évek német nyelvű költészetét

az első helyen képviselhette elűzött túlélőként. A zsidó holocausttal a német kultúra itt Keleten is elemi módon sérült, s ezt betetőzte a történelmi népelem saját exodususa. Ezt a kapcsolatot legszemléletesebben Csernovic múltja mutatja fel.

A Monarchia legfiatalabb, legkisebb területű és legkeletibb országrészének centruma (Bukovina 1849-ben vált ki Galíciából, 1875-ben lett egyeteme) a rutén, román, német és zsidó (s még vagy 5-6 ismerős népelem) termékeny egyensúlyával ért el látványos fellendülést és szellemi pezsgést a századvégen. A kultúra és a tudomány nyelve a német volt, s mint ilyen a társnyelvekre is serkentő hatást gyakorolt. A székváros messzetelemből befogadó és kibocsátó hely lett. Kulturális és irodalmi fénykorszakának kezdetén K. E. Franzos "Dunától a Dnyeperig" hidat verő, interetnikus-aufklárista látomása világít. A színhely 1918-ban Bécsről leválva még két évtizeden át őrzi és gyarapítja német szellemi kincsét, és hirtelenül üt végórja és birodalmi német Vezető nagyvonalú rögtönzésének következményeképpen. A Hitler-Sztálin paktumból fakadó események ismertek: a német lakosság szervezett kimenekítése, más nációk szétválasztása a kettéosztott vidék demarkációs vonalának két oldalán, a zsidók gettóba tömörítése és kényszermunkatáborokba hurcolása (Transznisztria). Csak az az irodalmi hagyaték nem ismert, amely az események hiteles krónikáját és a rombadólt hon, az elrekesztett élet, a temérdek szenvedés és emberáldozat tanúságát rejti. Az irodalmi túlélés kerete: az emigráció Bukaresttől New York-ig, a német nyelvű centrumoktól távol vagy a közelükben is csendre intve: az emlékezet, a tanúság témái Nyugaton és Keleten egyformán kényelmetlenek. A kiugró celani karrier ára (egyben a költői mondanivaló gyökere): az élmény-topográfia tabuizálása. Egy sor posztumusz dokumentum és kései felismerés, egy-egy időskori színrelépés nyomán érkezik el nagynehezen a redivivus, hogy a bukovinai német irodalom művelődéstörténelmi fejezetét mint egy hazán kívül formálódott fejleményt körvonalazza. A kései tanúságtevők sorába tartozik az 1914-ben született, beköltözött hivatalnoknemesi családból való Gregor von Rezzori. Memoárokba, önéletrajzokban vall Csernovic letűnt világáról, kutatja egy elsüllyedt táj, egy elveszett haza emberi, történelmi léptékét. Szarkasztikus mesékbe font emlékezésével a kevés elhíresült szerzők közé tartozik, sok-sok lappangó dokumentációval a háta mögött.

Az egykori Monarchia egy másik tájéka, az ismerősebb déli Bácska német betelepülő csoportjai nagyjából a bukovinai németséggel azonosan korszakolható és azonos forrású katasztrófával lezárt utat jártak végig. A nagy-magyar érásban jó adat asszimilációs veszteséggel, 1918-tól más határok között jobban magukra találva (és ömagukra utalva), azután a birodalmi német csábításoknak felülve, a magyarországi testvéreikkel is még egyszer egyesítve, a hitleri visszavonulásnál nekik is menniük kellett, vagy aki ottmaradt, szomorú véget ért a győzők megjelenésekor. Ami történt, az azután hétpecsétetes titok maradt, az emigráció brossúrái pusztá irredenta propagandának számítottak a jaltai Európa megdőléséig. A tanúság a túlélő irodalomban félszegen, elszigetelten, illetve jó későn jelentkezett. Így a Topolyáról való, Új-Verbászon nevelkedett, és a háború után Németországban maradt Johannes Weidenheim (szül.: 1918-ban Pannon novella (Pannonische

Novelle) c. regénye pl. 1991-ig váratott magára. Írója saját családi történetéből is merítve meséli végig egy anya életútját háborútól háborúig, határváltozástól határváltozásig, a végén az ő fajtájára mért erőltetett menettel.

Az ugráló határ csonka-magyar oldalán maradt néptársak kálváriája — ugyanannak a szituációnak a származékaként — több elemben különbözött a déli változattól, enyhültebb formát öltött, de érintkezett is a délebbi eseményekkel. Újabban erről is beszélni lehet. Egy idősen megéledő csonka-magyarországi sváb szerzőgárda erejéből tör utat magának az irodalmi beszámoló, anyanyelven (Ludwig Fistcher és mások) vagy már csak magyarul (László Lajos).

A sort folytathatnánk, rokonidejű más exdusokkal és újabb idejűekkel, mindenféle náció köréből. De mérlegeljük inkább a fenti néhány változat tanulságait. A táj föld alá szorított maradék élete egy ideig még elő-előmerészkedik. Ebben az üzenetben még az eredeti dimenziókat hordozó múltig lehet visszamenni. A feltárás tájtörténeti-kultúrtörténeti-irodalmi jellege egy olyan komplex történetszociológiai-történetelméleti komparatistikai nyersanyagául kínálkozik, amelyben a nyomelemek mindenféle áttételét és relációját fel kell mérni. Galíciában érzékeltetni kell a nemzeti-lengyel és a német asszimilációt korán lengyelre váltó tájtanúságot (1945-ben a régió lényegében "lengyelként" veszett el, s micsoda homály fedi az egykorú ukrán nyomokat!). De, máig követhetően, az onnan jövő jiddis és héber nyelvkörű üzenetet is. Látni kell "Pannóniából" a szerbből elnémetesedett Milo Dort (a Wehrmacht foglyaként került Bécsbe), a zsidóból szerbbé lett Danilo Kist, a svábból magyarrá lett alkotótársakat stb.

Komáromi Sándor: Ostmitteleuropäische versunkene Landschaften. = 22. ABDOS-Tagung. Den Haag, 1993. Referate und Beiträge. Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin — Pressischer Kulturbesitz. Veröffentlichung der Osteuropa-Abteilung, 17. Bd. 1994. 64-67. p.

Autoref.

Kisebbségek nyelvhasználata

Az anyanyelvű oktatás története és jövője a Vajdaságban

1929-ben, amikor a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság helyett Jugoszlávia lett az államalakulat neve, a hatalom központosítása a közoktatási rendszerben is érezte a hatását. A közoktatási hálózat minden egysége közvetlenül vagy közvetve a közoktatásügyi miniszternek tartozott felelősséggel.

A kisebbségi iskolák ügyeivel a minisztérium kisebbségi osztálya foglalkozott. A bánások területét iskolajárásokra, azokat pedig iskolaközségekre osztották. A közoktatási területek élén a báni, illetve a járási tanfelügyelők álltak, akik feladatuk következtében teljhatalommal rendelkeztek. Hivatali súlyukat még növelte,

hogy belső utasításokkal szabályozták a kisebbségi iskolákhoz való viszonyukat is. A járási értekezletet arra kellett fölhasználniuk, hogy a kisebbségi pedagógusokat a rendszer szellemében formálják. Ez az 1929. augusztus 30-án kelt rendelet arra is utasítást ad, hogy ha egy településen több iskolaépületben folyik tanítás, a szerb tagozatok közé magyart, a magyar tagozatok közé pedig szerb tagozatokat kell ékelni. A tanfelügyelők és az iskolaigazgatók csak szerb nemzetiségűek lehetnek. Sőt, az óvónőknek is szerb nemzetiségűeknek kellett lenniük, de olyanoknak, aki értik és beszélnek a kisebbség nyelvét. Mivel a nemzetközi szerződések előírta szabályozták a nemzetiségi óvodák megnyitását, ezzel a rendelettel foglalkozásukat a szerb nyelv elsajátításának szolgálatába állították. Eötvös József liberális népiskola törvénynek végrehajtását mindjobban áthátolta a nemzeti elfogultság, s ezért a nem magyar anyanyelvű tanítókat kötelezték, hogy négy éven belül tanulják meg a magyar nyelvet. Ennek késői analógiájára 1920-ban az új állam közoktatásiügyi minisztere rendeletben határozta meg, hogy a kisebbségi tanítóknak három éven belül nyelvvizsgát kell tenniük szerb nyelvből. Csak 1929-ben 85 tanítót bocsátottak el a nyelvvizsgák elmaradása miatt, 1935-ben pedig a vizsgára jelentkezők 70%-a megbukott. Ha az érintettek közben hat hónapon belül nem vizsgáztak le, őket is elbocsátották.

Keveset fordítottak a beruházásokra. A rendelkezésére álló adatok szerint az iskolatér 1919 és 1945 között a következő arányban bővült:

óvodák 8%

általános iskolák 8,2%

közép iskolák 7,2%.

Nagy gondot jelentettek a könyvtárak. A hatóságok a szerb könyvek állományi arányszámán úgy "javítottak", hogy a meglévő magyar könyvek egy részét megsemmisítették. Ez olyan könyvégetéshez vezetett, amilyent csak a náciizmus ismert.

Hogy megbízható és tárgyilagos képet lehessen kapni a kisebbségi oktatásról, ismerni kellene a jugoszláviai magyarság számát, illetve a lakosság nemzetiségi összetételét. Az 1934-es népszámlálás mindenre kiterjedő statisztikai kimutatásai azonban nem tartalmazzák a lakosság nemzetiségi összetételét. Csak az idegen állampolgárok összlétszámát lehet megtudni belőlük. Egy korábbi statisztika adatai szerint 1930-ban 467 658 magyar élt a Vajdaságban. Ez az összlakosság 3,9 %-a volt. Ugyanakkor a Dunabánság területén a magyarok száma 385 526, akik az összlakosság 18,29%-át képezték. Dr. Vladimir Radisin szerint közvetlenül a 2., világháború előtt a mai Vajdaság területén 1 628 000 ember élt, ebből 413 000-t tett ki a magyarok száma.

Az óvodák és az iskolák számát vizsgálva nyilvánvaló, hogy az 1929-es oktatási törvény életbe lépésétől kezdve jelentősen csökken a magyar nyelvű elemi iskoláztatás lehetősége. Ezzel párhuzamosan más nagyobb mértékben érvényesültek a megszorítások a középiskoláztatásban. Az első világháború előtt a Vajdaság minden nagyobb városában volt gimnázium. A megszorító intézkedések hatására 1935-ben már csak két gimnáziumban működött magyar tagozat is, ún. Zentán és

Szabadkán, de ezekben is minden tantárgyat szerb nyelven tanítottak. Mindössze azért tekintették őket "magyar" osztályoknak, mert tanították bennük a magyar nyelvet és irodalmat, valamint magyarul tanították a hittant.

A középiskolai kisebbségi osztályok megfogyatkozása tükröződik a magyar egyetemi hallgatók számában is. 1931-ben a jugoszláviai egyetemeken összesen 342 magyar hallgató tanult. Azaz ezer lakosra még egy egyetemi hallgató sem jutott. 1926-ban a kormány megtiltotta, hogy kisebbségiek, különösen a magyarok az anyaországi egyetemeken tanuljanak.

A jugoszláv kormány tehát mereven ragaszkodott a békeszerződésben meghatározott elvhez, miközben úgy-ahogy biztosította az elemi iskolai oktatást a kisebbségek anyanyelvén, de a középfokú oktatást fokozatosan visszaszorította és lényegében megszüntette. Így a második évtized végére a vajdasági magyarság úgyszólván értelmiség nélkül maradt.

Az ún. titói Jugoszláviában minden személyi és tárgyi akadály ellenére lendületes fejlődés bontakozott ki. A nemzetiségi tanulók bekapcsolódása az általános képzésbe az 1956-57-es tanévben érte el a csúcst: e közben 49 844 tanulót tartottak nyilván. Ezután a hatvanas évek közepétől nagyarányú létszámcsökkenés következett be, így 1992-re 24 715-re csökkent a tanulók létszáma. A magyar gyerekek 18-20%-a, vagyis minden ötödik iskolaköteles mondott le az anyanyelvű oktatásra való jogáról. A két és háromnyelvű iskolák megalakításával - a hivatalos magyarázat szerint - a nemzeti elkülönülést kívánták a tanulók körében megakadályozni, a valóságban azonban ez a fondorlatos intézkedés járult hozzá döntően az önálló magyar oktatás elsorvasztásához. Ezen felül állandó csalétekként is hatott a magyar szülőkre, hogy gyerekeiket a "nagyobb távlatokat" ígérő szerb tagozatra írassák. Nemrég még a szerb tagozatra járó magyar gyerekek kb. 60%-a anyanyelvápolásban vett részt. Az utóbbi időkben azonban a minisztérium levette a kezét a környezet nyelvének tanításáról mint fakultatív tárgyról, és ezt az ügyet a jórészt pénz nélkül maradt községek hatáskörébe helyezte.

A középfokú oktatásban is lendületes fejlődés bontakozott ki a második világháború után. Jugoszlávia Statisztikai Intézetének adatai szerint az 1968-1969-es tanévben a Vajdaságban 48 olyan szakiskola működött, amelyben magyar nyelvű oktatás is folyt. 18-ban tisztán magyar nyelvű. Emellett 8 gimnáziumban működtek magyar tagozatok. Ennek ellenére az 1990/91-es tanévben a magyar tanulók csaknem 30 %-a nem az anyanyelvén folytatta tanulmányait. 1992-ben a kisebbségi jogok nagyarányú csorbítása sok vajdasági magyar szülőt arra késztetett, hogy gyermekét valamelyik dél-magyarországi középiskolában helyezze el. Ez a vajdasági középiskolák egy részében a magyar tagozatok számának csökkenéséhez vezetett. A helyzet 1993-ra csak rosszabodott.

A felsőoktatásban pozitív törekvésként lehet kiemelni, hogy 1945-ben megkezdődött a magyar nyelvű tanítóképzés Szabadkán. Az Újvidéki Egyetemen 1959-ben nyílt meg a Magyar Tanszék, majd 1964-ben megalakult a Hungarológiai Intézet. 1969. és 1976. között Szabadkán tanárképző főiskola működött, amely

matematika, fizika-vegytan, szerb-horvát, illetve magyar nyelv szakos általános iskolai tanárokat képezett.

A tárgyi feltétel, elsősorban a tankönyvellátás, általában kielégítő volt. Középiskolai szinten, főleg a hetvenes évek közepétől, a helyzet fokozatosan romlott.

A magyar nemzetiségű hallgatók részaránya az Újvidéki Egyetemen 1975-1978 között 9,5 és 10,1 % között ingadozott, 1990-ben viszont 8%-ra csökkent. Igaz ugyan, hogy a budapesti egyetemi előkészítő évre tavaly 97-en jutottak be, s miközben csak helyeselni lehet az anyaország gondoskodását a vajdasági magyar értelmiség utánpótlásáról, de ugyanakkor komoly kételyek merülnek föl a végzettek visszatérését illetően.

A legmegfelelőbb megoldási keretet és alapot a szerző a vajdasági magyarság önkormányzatának, ezen belül oktatási önkormányzati rendszerének kialakításában látja.

Horváth Máttyás: Központosítás és konszolidáció a háború előtti jugoszláviai magyar iskolákban. = Üzenet, 24. évf. 1994. 1-2. sz. 54-60.p.

Tóth Lajos: A magyar tannyelvű oktatás múltja, jelene és jövője a Vajdaságban. = Üzenet, 24.évf. 1994. 1-2. sz. 64-67.p.

K.O.

Dialektus és nyelvi norma Elzász-Lotharinglában

Ebben a franciaországi tartományban mintegy másfél millió frank-alemann nyelvű kisebbség él. Ez a német dialektusok legnagyobb olyan peremterülete, amely a német politikai határokon túl helyezkedik el. (Egyben a legnagyobb franciaországi "kisebbséget" mondhatja a magáénak.) Múltját tekintve — a legújabb korban — csak az 1871-1918 közötti időszakban állt német fennhatóság alatt. (A korábbi évszázadokban területrészenként elég változatos sorsa volt. — A Szerk.) Az 5-6. században kialakult regionális települtség többnyire a francia regionális, majd a francia standard nyelv árnyékában őrzte meg és fejlesztette anyanyelvét, de a kései 50 év német standardjával már nem tudott "bizalmas" viszonyba kerülni, még kevésbé a kalandor hitleri revans és háború epizódja volt. A jelenkori helyzet lényegében a túlnyomóan francia történeti kötelékek által meghatározott elemeket mutatja fel.

Nos, e szituáció jegye, hogy a regionális nyelv dinamikusan jelen van: mint ahogy évszázadokon át tartó norma alatti élete során sem erőtlenedett el, ugyanígy a modern tömegkommunikáció homogenizáló hatásának is ellent tud állni, nemcsak a francia, de a szomszédból átsugárzó német norma oldaláról is. Ez a jelenkori fázis mindenesetre határozott oktatási, nyelvpolitikai erőfeszítéseket és programokat is igényelt, illetve igényel.

***

A német (irodalmi német) oktatást 1945 után a 70-es évek elejétől sikerült újra bevezetni. Ez olyan fokozatossággal történt, ami kezdetben az alsó 4-5. iskolai osztályokat érintette, s később kívánták csak a rendszert visszafelé kiterjeszteni. Fontos mozzanat volt a tanulók dialektus-háttérére alkalmazott tananyag. A 4-5. osztályok esetében 1985/86-ban már 75%-os volt a részvételi arány a német nyelv tanulásában. E téren a szakképzett tanerők hiánya gátolta és gátolja leginkább a lendületesebb haladást.

Az alsó osztályokban végzők szerencsés esetben már a középiskolában is folytathatják a megkezdett tanulást, méghozzá azzal a többlettel, hogy egy-egy kisebb óraszámú tantrágyat németül adnak elő. Az 1990-91-es tanévben legalább egy-egy tanulócsoporthal a legtöbb középiskola realizálta ezt a rendszert.

Új elemet jelentett 1986/87-ben a három nyelvű (francia, német, angol) középiskolai osztályok vagy fakultációk elindítása. A német oktatása szempontjából az a legfejlettebb változat (egyelőre egyetlen helyen: a strassbourg-i "nemzetközi középiskolában" 1979-től), amelyben a német vagy más idegen nyelv heti hat órában szerepel, miközben a tanulók a történelmi-társadalmi ismereteket párhuzamosan két nyelven sajátítják el. Az itt szerzhető érettségi bizonyítvány olyan nyelvvizsgának felel meg, amelyet külföldön is elfogadnak. (Általánosabb körben egyébként legújabbban a Goethe-Institut nyelvvizsgáztat.)

A szakközépiskolákban és szakmunkásképzőkben elindított fakultációk (1986/87 óta) német szaknyelvi kurzussal egészítik ki (leginkább itt hiányzik a felkészült oktató). Végül (1984/85-től) a regionális nyelv és kultúra mint fakultatív kiegészítő tárgy a középiskolákban került bevezetésére. Vizsgáit akár francia, akár német, akár dialektusnyelven tehetik le az érintettek.

Az immár két évtizede formálódó speciális nyelvképzési rendszerben számottevő további lehetőségek is rejlenek, s így szirénahangoknak tűnnek a kisebbség nyelvi soradására, várható kihalására történő utalások. Persze túllőnek a célon az olyan végletes követelések, elképzelések is, amelyek szerint már az iskolakezdés előtt heti 9-12 órás német nyelvi foglalkozásokra volna szükség és igény az identitás további megőrzése érdekében. Éppen a sajátos tájnyelvi identitás szempontjából bizonyos, hogy a "több" itt nem jelentene többet: a német standard középpontba állítása éppen hogy veszélyeztetné a tájnyelvi kibontakozást. (Bár ezt lehet vitatni. — A Szerk.)

***

A standard és a regionális nyelv viszonyára nézve Chomskynál és másoknál egy ideje előtérbe került a nyelvi organizmus tétele, amely a nyelvi rendszerek egyenértékűségéből indul ki. Ennek tükrében felülvizsgálatra szorulnak a dialektusnyelvvvel kapcsolatban elterjedt olyan előítéletek, mint:

- alkalmatlan közeg a magasszintű fogalmiság számára,
- racionális karaktere elvesz az emocionális mögött,
- a szakmában hátrányos, kezdetleges kommunikációs eszköz,

— hátrányos a standard-nyelven tanító iskolában stb.

Walter Haas svájci nyelvészettel mondhatjuk: soha nem a nyelv "gátol", hanem az egyik csoport gátolja a másikat a nyelve miatt. A dialektus soha nem szükségképpen réteg alatti nyelv, legfeljebb külső eszközökkel degradálható azzá. Eredendő sajátosságai:

- a beszélők számára elsődleges, őseredeti és önálló rendszer,
- alapvetően a közvetlen érintkezés, a beszéd fő eszköze,
- a különböző helyi variációk és mutációk láncolatában és zárt összességében a lokális identitás közege,
- az adminisztratív korlátozásoknak nagy mértékben képes ellenállni.

A dialektus egyenértékűsége a standardhoz viszonyítottan is fennáll. Klaus Mattheier (Pragmatik und Soziologie der Dialekte. Heidelberg, 1980.) szerint: "a standard és a dialektus lingvisztikai viszonya két idegen nyelv viszonyának felel meg, az etimológiai átlátszóságot leszámítva". Ebből az is következik, hogy pl. az elzász-lotharingiai tájnyelvi tér esetében a francia standard majdnem csak annyira messzeeső, mint az irodalmi német, s a francia standard önmagában nem károsítja a germán regionális dialektust. Ezt támasztja alá az együttélés során szervesen képződő kontaktusjelenségek sora, melyek hatóköre nem kisebb, mint a német standard Németországon belüli vagy a franciáé a saját regionális kapcsolataiban. Ezek itt is, ott is, szervesen jönnek létre (alapvetően lexikális síkon), és kialakítják azt a rugalmas, képlékeny regionális köznyelvi közeget, amely a mindenkori beszédhelyzettől függően a nyelvi keverék különböző rétegeit és különféle variációit mozgósítja, és akár egy regionális színezetű standardot is képes kitermelni, legfőképpen pedig: nem a dialektus felbomlasztásának irányába hat.

Ott, Jürgen — Philipp, Marthe: *Dialekt und Standardsprache im Elsass und im germanophonen Lothringen.* = *Deutsche Sprache*, 1993. 1. H. 1-21. p.

K. S.

Kisebbségek kultúrája

Médiaszerkezetek, szimbolikus térfoglalás

Nem először adunk hírt a Kisebbségkutatás oldalain a csíkszeredai Kommunikációs Antropológiai Munkacsoportról, annak tevékenységéről (vö. 1991/92. 3. sz. 233-236. p. és 1992/93. 3. sz. 669-671. p.). Most a Munkacsoport első évfolyamában járó időszaki kiadványra, az Antropológiai Műhelyre hívjuk fel a figyelmet 1993. évi 2. számának vázlatos szemlészésével.

A kiadvány belső, illetve társkutatási használatra készül, s így az esetek egy részében munkaközi jellegű írásokat is közöl. A korlátozott példányszám ugyan-

csak a szűk körű terjesztésére utal. Műfajilag kutatási jelentéseket, tanulmányokat, intézményi beszámolókat találunk benne.

A Műhely szóban forgó számának első közleménye, amely szerzőként magát a Munkacsoporttal tünteti fel, A műholdas tévéadás — egy régió szemszögéből címet viseli.

A hozzá csatolt megjegyzésből kiderül: a tanulmány 1992 májusában-júniusában, a magyar műholdas tévéadás (Duna TV) elindítása előtt született.

E tanulmány a Székelyföld magyar ajkú lakossága és az előkészületben lévő magyar műholdas tévéműsor majdani viszonyát prognosztizálja. Megközelítési szempontokat sorakoztat fel a Székelyföld mint befogadó közeg, illetve háttér várható magatartásának felderítéséhez, s ezzel párhuzamosan javaslatokat is tartalmaz a "küldő" és a "befogadó" viszonyának alakíthatóságára vonatkozóan.

A szerzők leszögeznek: mivel a tévéadás nyilván más földrajzi régiókat is "meg fog célozni", kidolgozóinak tiszte lesz, hogy stratégiai döntéseket hozzanak az egyes régiók "érdekeinek" fontosságáról, illetve azok prioritásairól.

A befogadói háttér összetevőinek elemzését a következő témák alkotják: a SZER (Szabad Európa Rádió); effektus és várható szerepe; a szocialista médiastruktúra hagyománya; a nemzetiségi tévéműsorok működése és a műholdas adás viszonya; a befogadói közeg működése; a magyar kultúra "képe" a befogadói háttérben; az adás és a régió identitása közötti kapcsolat.

A tanulmány második — javaslati — részének első fele olyan megállapításokat tartalmaz, amelyek az adás egészére vonatkoznak, és stratégiai szerkesztési elvek gyanánt többé-kevésbé bármely műsортípusban érvényesíthetők. A második alfejezetben bemutatott konkrét ötletek tulajdonképpen olyan példák, amelyek a hosszabb távra szóló elgondolások illusztrálására szolgálnak.

A második közlemény Bíró A. Zoltántól való, a Centralizált hatalmi beszédmód (Kiindulópontok a szocialista médiaszervezetek pragmatikai szintjeinek elemzéséhez) címet viseli.

Victor Klemperer klasszikusnak számító munkája óta a hatalmi beszédmódok elemzése közismert gyakorlatnak számít. A performancia-vizsgálatok sok mindent rögzítenek a hatalmi beszédmód formai eszköztárából és szöveggenerálási eljárásaiból, viszont természetüknél fogva kevesebbet vagy semmit nem mondhatnak ki a hatalmi beszédmód társadalomformáló szerepéről.

Bíró A. Zoltán — egy több éve folyó elemzéssorozat keresztmetszetében — arra tesz kísérletet, hogy vázlatosan elemezze a 80-as évek Romániája nyilvános beszédmódjainak pragmatikai jegyeit. Ez a megközelítés igyekszik számbavenni a pragmatikai eljárásokat részben a beszédmód intézményes szervezésének oldalán, részben pedig a nyilvános beszédmódot interpretálók oldalán. Azt is megkísérli, hogy értelmezze a két irányból folyó pragmatikai gyakorlat közös eredőjét, a társadalmilag érvényessé vált hatalmi beszédmódot. A tanulmány megállapításai főként a tömegkommunikációs eszközök (médiák) beszédmódjaira tér ki, részben pedig a nyilvános eseményekére.

Közismert a szocialista médiaszerkezet anyagi-szervezeti centralizációja, az irányítás-ellenőrzés rendszere. Az már kevésbé ismert — amit a szerző kimutat —, hogy a belső médiaszerkezet hogyan működik. A periodicitás, a ritualizáltság, a poétizáció és a jelenidejűség folyamatos érvényesülése olyan belső struktúrát hozott létre a média számára, amelyen a mindennapi élet eseményei nem változtattak, s rendszerint maga a politikai élet sem. Azt lehet mondani, hogy a belső struktúra olyan rácsként működött, amely úgymond automatikusan centralizálta a médiafal anyagainak megjelenési módját. Ez a típusú belső centralizálódás sokkal inkább meghatározta a médiákba került témákat, azok formálódását, mint az anyagi források teljes centralizációja vagy a tényleges ellenőrzés.

Fenti tanulmány 1992-ben készült, a MTA Politikai Tudományok Intézetének Politikai Tudásszociológia című programjának keretében.

Társszerzésben, Bodó Julianna és Bíró A. Zoltán nevével jelenik meg a Szimbolikus térfoglalási eljárások című dolgozat a periodika következő közleményeként. E tanulmány elkészültét 1993-ban a MTA Politikai Tudományok Intézetének Politikai szimbolizáció című kutatási programja tette lehetővé.

A szerzők a társadalmi nyilvánosság szerveződésének és működésének egy jól körülhatárolható szeletére, a szimbolikus térbeélésre/térbefoglalásra nézve fogalmaznak meg megközelítési szempontokat és válaszokat. A tanulmányozás számára egy olyan szegmentumot választották ki, amely térben és időben jól behatárolható társadalmi eseményekben öltött testet: az erdélyi, s ezen belül különösen a székelyföldi, egyazon fizikai térre irányuló kettős — román, illetve magyar — szimbolikus térfoglalási/térbeélési gyakorlatot. Ezen belül igen gondosan mutatják be a szimbolikus térbirtoklási és emlékműállítási hullámokat, azok modellszerűen alkalmazott eljárásait.

Az általuk elmondottak amellett érvelnek, hogy nem önmagukban a térfoglalási cselekvéssorok, hanem azok pragmatikai kezelése eredményezi azt, hogy a két elit térbirtoklási, térfoglalási gyakorlata nem fér el egymás mellett. Az antropológiai elemzés azt mutatja, hogy két különböző kultúrához vagy két közösséghez tartozó, szigorúan kontextusfüggő szimbolikus cselekvéssor minden további nélkül elfér egymás mellett (példák a mindennapi vallásgyakorlás területéről is hozhatók), kiterjesztett változataik azonban már feltétlenül ütköznek. A szimbolikus térbirtoklások és térfoglalások összeütközése elsősorban nem politikai kérdés, hanem sokkal inkább a két kultúra aktuális szerkezetéből és működéséből származó antropológiai "evidencia".

Végezetül azt is jelzik: a kiterjesztések gyakorlása mindkét oldalon akadályozza a saját kultúrán belüli alternatív térbirtoklások kialakulását, végső soron az adott társadalom pluralizálódását.

A következő közlemény ugyancsak társszerzős. Bíró A. Zoltán ez esetben Oláh Sándorral közösen jegyzi az Emlékmű — jelkép — identitás (Esettanulmány egy emlékmű újjáépítéséről) című dolgozatot.

A dolgozat a lövétei emlékmű 1940-es felállításának, 1945 utáni sorsának, majd hosszú ideig tartó átköltöztetésének példáján mutatja be: ha egy emlékmű története

nem része ma a közösség történetének, akkor ez csak azt jelentheti, hogy nem volt része a közösségi cselekvésnek sem. Behozott, idegen elem volt és maradt, amely a morális rend fenntartásának mindenkori igényei szerint került felhasználásra vagy éppen tartalékba. Nagy baj lenne, ha a mai emlékműállítási kampányok szervezői eltekintenének az emlékművek sorsát meghatározó "lenti" kontextustól, ha nem figyelnének arra, hogy ebben a régióban minden nyilvános térben elhelyezett "fenti" szimbólum eleve és végérvényesen idegen.

Végül egy vázlatos írás zárja a Műhely ismertetett számában olvasható közlemények sorát, amely — minthogy alcímeként a Templomépítés mint szimbolikus térfoglalás minősítést viseli — tematikailag mindenképpen beleillik a kiadványba.

Antropológiai Műhely. Kiad. a Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport. Cskk-szereda, 1993 —

Az 1993. évi 1. évfolyam 2. számának referált közleményei:

A műholdas tévéadás — egy régió szemszögéből. = 7-35. p.

Bíró A. Zoltán: Centralizált hatalmi beszédmód. Kiindulópontok a szocialista médiaszervezetek pragmatikai szintjeinek elemzéséhez. = 37-56. p.

Bodó Julianna — Bíró A. Zoltán: Szimbolikus térfoglalási eljárások. = 57-85. p.

Bíró A. Zoltán — Oláh Sándor: Emlékmű — jelkép — identitás. = 87-103. p.

Túros Endre: Református templom egy katolikus magyar faluban. Templomépítés mint szimbolikus térfoglalás. = 105-115. p.

H. Z.

Az etnikai csoportok értelmi szintje és a szociálpolitika

Az általános értelmi képesség az egyénekre jellemző olyan adottság, amely szinte valamennyi tudatos emberi tevékenységben megnyilvánul, s ezért vizsgálata valamennyi pszichometriai tesztnek és mérésnek közös tárgya. A pszichológusok pszichometriai (g=general, azaz általános) néven emlegetik ezt a tényezőt, amely valamennyi alkalmassági, intelligencia- és egyéb teszt alapja és lényege, az egyéni teljesítmények fokmérője.

A fejlett társadalmakban az egyén sorsát döntően befolyásolhatja, milyen szintet ér el a g értékskáláján. Ha az IQ-skálán megjelenített g átlagát 100-nak vesszük (+/-15 tolerált eltéréssel), akkor a 70 és 85 IQ közötti sávban található az a kritikus küszöb (critical threshold), amely alatt az érintett egyének esélyei erősen korlátozottak mind az oktatásban, mind pedig a foglalkoztatásban. A lakosság kb. 1/20-a nem éri el a 75 IQ-t, 1/6-a pedig a 85 IQ-t. E tekintetben azonban különbségek mutatkoznak egyes csoportok (szubpopulációk) között: így pl. az USA fekete lakosságának 1/4-e marad 75, 1/2 része pedig 85 IQ alatt. Ez vitákat váltott ki a jelenség következményeiről és a szociálpolitika igazságos alkalmazásáról Amerikában.

Aggodalomra ad okot a g széles szóródása a lakosságon belül, s különösen azok sorsa, akik a 75 IQ-ben megállapított kritikus küszöb alá kerülnek, hiszen az

általános felfogás szerint legalább ez a szint szükséges a sikeres munkavégzéshez és a megfelelő önálló életvitelhez a modern társadalomban. (A 70 és 85 IQ közötti sávban levőket a retardáltság határesetének tekintik.) E szóródásra nagyban visszavezethető a nagyvárosok munkanélkülisége (amely párhuzamos a képzett munkaerő iránti keresettel), és — a valódi faji diszkriminációnál sokkal inkább — ez magyarázza a faji csoportok sajnálatosan aránytalan megoszlását az oktatásban, a gazdaságban és szociális téren. (A feketék közül minden 4., míg a fehér és ázsiai lakosságból csak minden 20. személy kerül a kritikus küszöb alá.)

Ha egy közösségben jelentőssé válik (túllépi a 15%-ot) a kritikus küszöb alatti személyek aránya, akkor hátrányait már képtelen enyhíteni a rokonok, ismerősök támogatása. Megindul a közösség egyre gyorsuló leszakadása (szegregációja), mígnem az alacsony értelmi képességűek száma megközelíti a kritikus tömeget (critical mass): ekkor a közösség tagjainak fele már nem éri el a g kritikus küszöbét. A jobb képességűek elköltöznek a környékről, így tovább romlik a helyzet, s a körzet a szociális segélyek feneketlen hordójává válik (pl. Bronx déli része New Yorkban). Ráadásul a küszöb alatti népesség körében jóval nagyobb a születések arányszáma, mint a lakosság más csoportjaiban.

A kritikus küszöb és a kritikus tömeg jelenségéből adódó problémák szociálpolitikai kezeléséről számtalan vita folyt, s rengeteg gyakorlati erőfeszítés történet. A mai korszellem nem engedi meg, hogy a társadalom nyíltan szorgalmazza a születések aránytalanul magas számának humánus, önkéntes és személyes döntésen alapuló korlátozását a küszöb alatti rétegek körében, jöllehet ez az egyetlen módszer, amely hosszabb távon az egész társadalom javára válnék. A kérdés felvetését nyilván az gátolja, hogy a küszöb alatti népesség faji összetétele az ismert képet mutatja. Pedig egyedül ez az eljárás szavatolná a valódi egyenlőséget a fajok között, hiszen hatékonysága a szülők és gyermekeik IQ-ja közt fennálló, empirikusan igazolt korreláción alapulna. Ez a korreláció ugyanis a mérések szerint a személyek származásától, genetikai adottságaitól vagy életkörülményeitől függetlenül érvényesül.

További szociálpolitikai vita zajlik a g felmérését célzó tesztek használatáról. A pszichometria szakemberei és a tesztek készítői hosszas munkával elérték, hogy az oktatásban, a munkahelyeken vagy a hadseregben használt alkalmassági tesztek gyakorlatilag "színvakok", azaz kiküszöbölték a válaszadók eltérő faji és kulturális háttéréből adódó esélyegyenlőségeket. Az azonos pontszáma származástól függetlenül egyenlő teljesítményt igazol.

Az elfogulatlan tesztek alkalmazása nyomán azonban fellép a fonák hatás (adverse impact) néven ismert jelenség, mégpedig a csoportok szintjén. Az egyének számára igazságos felmérés eredménye a csoportokra vetítve méltánytalanul tűnhet, hiszen ezek tagjai más-más arányban szerepelnek az adott küszöb alatt (és felett). Az alacsonyabb IQ-átlagú csoportnak nagyobb része kerül a vonal alá, s az átlagok eltéréseivel nő az aránytalanság. Minél vonzóbb (tehát magasabb IQ-szintet követelő) foglalkozásról van szó, a fonák hatás annál nagyobb mértékű lesz.

Kétféle politikával látszik kezelhetőnek ez a probléma. Az egyik lényege a meritokratikus ("színvak") megközelítés, amely megaláztatja annak bizonyításával, hogy az egyént nem éri faji, nemzeti vagy vallási diszkrimináció az elbírálás során. Bírák szerint ez a gyakorlat nem szünteti meg a faji egyenlőséget, csupán ignorálja azt. A másik módszer a preferenciális kiválasztás valamely formája (tehát a pozitív diszkrimináció), amely az előbbi eljárás nyomán fellépő fonák hatás semlegesítését célozza.

A preferenciális módszer alapján kétféle eljárást javasol alkalmazni. Az egyik a véletlenszerű kiválasztás: ennek lényege, hogy az elérendő pontszámot a még elfogadható legalacsonyabb értékben szabják meg, hogy a gyengébb átlagú csoportokból is mind többen teljesítsék; a vonal fölé kerülők közül aztán a véletlen módszerével választják ki az igényelt létszámot. Az eljárás hátránya, hogy a minimálisra csökkenti a tesztek használhatóságát (nem választja ki a legjobb képességű jelöltet), s a csoportesélyek javítása érdekében elhanyagolja az eltérő egyéni képességek fontosságát a foglalkoztatásban. Ez távlatilag általános hatékonyság- és termelékenység csökkenéshez vezethet, ami az egész társadalmat többletköltségekkel terheli meg.

A másik preferenciális eljárás az ún. faji normák alkalmazása. Mivel a pontszám szerinti egyéni sorrend hátrányos lenne a faji kisebbségeknek, azt korrigálni kell úgy, hogy minden csoportból egyenlő eséllyel pályázhassanak. Ezért az egyes csoportokon belüli százalékarányok mesterséges kiegyenlítésére kerül sor (pl. az 50%-os teljesítményhez kevesebb pontszám kell a feketéknek vagy hispanóknak, mint a fehéreknek). Így gyakorlatilag bónusz-pontokat kapnak a faji kisebbségekhez tartozók, tehát a válogatási preferenciák érvényesítése faji alapon történik. De az egész ország nagy árat fizethet azért, ha ilyenformán számtalan esetben alkalmatlanok foglalják el a munkahelyeket. Ráadásul a kisebbségek szempontjából is kétes a haszna, hiszen így rejtve marad a közülük való jó képességűek teljesítménye, továbbá a preferált kisebbségek csoportjának valódi átlagos teljesítménye mindig alacsonyabb lesz a többségénél, s ez terheli és megbélyegzi a csoport egészét, de legkiválóbb tagjai különösen.

A vita még sokáig nem zárható le, mindenesetre le kell szögezni, hogy a tárgyalt módszerek egyikének sem mérhető rövid távon a hatása, előrejelezni pedig hosszabb távra lehetetlen. Két-három nemzedék múltán ma még nem sejthető áldásokat hozhatnak a ma alkalmazott kedvezményező eljárások is.

Jensen, Arthur R.: Mental Ability: Critical Thresholds and Social Policy. = Journal of Social, Political and Economic Studies, 17. vol. Summer 1992. 2. no. 171-182. p.

Ba. K.

Kelet-közép-európai országok és népek kapcsolatai

Nemzetiségi kérdés Kelet-Közép-Európában

Egészen nyilvánvaló, hogy a közép- és kelet-európai nemzetiségek sosem hasonlítottak a nyugat-európaiakhoz. A 19. századtól kezdődően, a 2. világháborúig bezárólag ennek megfelelően gondolkoztak felőlük a kontinens nagyhatalmai (franciák, oroszok, németek, britek, osztrák-magyarok, és bizonyos mértékig az olaszok). Keleten a nemzetiségi kérdés igen összetett. Az ott élő nemzetiségeket amolyan jakobinus abszolútumként nem lehet már definiálni. Gyakran gyötrő módon kísért itt a történelmi múlt vagy a sokkal inkább etnikai, máskor vallási, semmint tisztán nemzeti természetű lidércnyomás, de a változó politikai, ideológiai, gazdasági tényező is jellegzetes, hiszen alapvető nézetkülönbségeket okozott, az országhatárok kijelölésének kérdésében még egy adott ország vezetői között is. Az etnikai átfedések kétségtelenül komplexszé, mi több, bonyolulttá teszik a határok kijelölését és lehetetlenné a homogén államok létrejöttét.

A gyakorlat azt mutatja, hogy a 12. század óta külső rendezésre mindig is szükség volt. Igaz, az efféle rendezések többé-kevésbé cinikus módon a nagyhatalmak érdekeit vették figyelembe, ugyanakkor igazi európai gondolatot tükröztek: az volt a folytonos szempont — még 1919 után is —, hogy ellenőrizniük kell a kisebbségeket, fejlődésüket, beleszólhatnak határproblémáikba. (A múlt századtól kezdődően a nemzetet történelmi-gazdasági-kulturális felépítménynek tekintették európai keretbe ágyazva, s nem pedig etnikai vagy vallási hovatartozás kizárólagos kifejeződésének.)

A népek önrendelkezési jogát — az elfogadott normáktól eltérően — sosem vették teljesen figyelembe úgy az I. világháborút követően a franciák sem, Clemenceau sem. Az önrendelkezés progresszív voltához az Európa által "gyártott" fékeket és garanciákat látták szükségesnek beépíteni. A végeredmény nem azonos sem az elvont wilsoni eszmével, sem pedig az európai nagyhatalmak tiszta egoizmusával, hanem egyfajta óvatos fejlődés képét mutatja, melyet magától értetődő hordalékai ellenére egyféle bölcsesség, valamint Európa mély, politikai-kulturális-társadalmi szolidaritása jellemez. Az 1919-es békekötések komplex szintézisként jöttek létre. A népek önrendelkezésének joga újra felszabadította a nemzeti érzéseket Közép-Európában, a birodalmak széthullottak, a francia érdekszféraként — bár teljes angolszász egyetértéssel — létrejött a cseh, lengyel, jugoszláv, román "keleti sorompó" Ausztria és Magyarország ellen. A kisebbségek helyzetét a Népszövetség garantálta, a Versailles-i béke 19. cikkelye értelmében akár a határokat is felül lehetett vizsgálni.

Amint az európai nagyhatalmak között — bármi áron is — egyezség jött létre, a helyzet progresszív irányt vett a nemzetiségek életében, s nem korlátozódott vallási-etnikai hovatartozásuk figyelembe vételére, hanem tükrözte a történelmileg örökül kapott átfedéseket is. Ez a XIX. század (Berlini konferencia, 1875), illetve Locarno időszaka volt. Az 1920-1929 közötti periódusban tulajdonképpen helyre-

állt a modernizált európai összhang, s az általános vélekedéssel ellentétben a tartós megoldás esélyei teremődnek meg. Világossá lett az is, hogy a békekötések legnagyobb baja az, hogy olyan életképes kereskedelmi-gazdasági egységeket zúztak össze, mint pl. Ausztria-Magyarország. A Népszövetségen belül a békés határrevízió lehetősége is még jó darabig főnnállt. Az 1933-as négyhatalmi egyezmény pl. rendezte a német határokat.

Amint az európai nagyhatalmak összekülönböztek, máris krízishelyzet állt elő, melynek következtében a közép-európai regionális feszültségek azonnal elmélyültek. Ez történt 1914-ben vagy századunk 30-as éveiben. Elég az I. világháború kitörésének közvetlen körülményeként megemlítenünk azt, hogy a századvégtől eszei-morális jelentőségükben egyre gyarapodó nemzetiségek az európai összhangban nem kaptak valóságos súlyuknak megfelelő helyet. A 30-as években pedig, mikorra a Versailles-i békéket korrigáló, békés határrevízióra irányuló remények, még Hitler hatalomra jutása előtt elvesztek, a feszültségek ugyancsak fölerősödtek. Az 1930-as gazdasági válság egyedül Csehszlovákiát nem sújtotta. Stresemann halálával megerősödtek a német revizionisták, s a kiújuló francia-német rivalizálásban Briand (1930) és Tardieu (1932) gazdasági koncepciója Közép-Európa vonatkozásában megbukott. Nem elhanyagolható Olaszország destabilizáló szerepe sem: a Duna-menti országokkal folytatott kereskedelme túlszárnyalta a franciákét. Ráadásul Nagy-Britannia és az Egyesült Államok elzárkózott a franciák által javasolt számos, ún. "locarnói, keleti" gazdasági tervről (1921). Ugyanakkor nagy befolyást gyakorolt a Sztálin által fémmjelzett Komintern a nemzetiségek bomlasztó szerepére (lásd Jugoszlávia szétesése). 1935-től nem volt többé kérdés, hogy a Népfront a fasizmus ellen irányul Nyugat-Európában, a Komintern pedig kíméletlenül folytatja szovjetizáló törekvését Keleten.

Elődeinknek meglehet cinikus, de ösztönösen bölcs látásuk volt Kelet-Európa komplexitásáról. Az 1914-es sajtó tanúsága szerint a franciák kizárólag nemzeti érdekből és az európai egyensúly szempontjából tárgyalták a nacionalizmus problémáját. A Poincaré nagyhatalmi politikáját fölülbíráló Painlevé elképzelései marginálisak maradtak.

Az idők változtak, s a mai összhangban már nem a tegnapi. Mégis lehet bizonyos tanulságokat hasznosítani a múltból.

Kisebbségek mindig lesznek Kelet-Közép-Európában, s az önrendelkezés szép eszméje a gyakorlatba — mint azt tapasztaljuk — nehezen vihető át. Ebből következően vita, válság esetén választott európai döntőbírótság felállítása szükséges, ahogyan erre volt is példa, mégpedig Oroszország kizárása nélkül (lásd a közelmúlt jugoszláv példát). A választott bíróság munkájának a határok kijelölésében van szerepe, ti. hogy a lehető legkevésbé sújtsa az etnikumokat, de vegye figyelembe a térség történelmi múltját is. (A Berliini konferencia pl. garantálta a balkáni minoritások — külön a zsidók — politikai és polgári jogait; ez a jogalkotási szemlélet 1919-ben ismét fölbukkant.) Egy másik kontextusban azonban az önállóság kikiáltását nem kell feltételek nélkül elfogadni (főként a régi Jugoszlávián belüli határookra gondolunk).

A nemzetiségeknek nemzetközi garanciákat kell kapniuk (a múltban erre adott példát a Népszövetség), területi-politikai körülményeik ésszerű meghatározásával.

A regionális megegyezések nélkülözhetetlenek a történelmi-gazdasági valóság és segítségnyújtás figyelembevételéhez. A két világháború közötti időszakban, főleg a Duna-menti népek gazdasági együttműködése látszott szükségszerűnek, bár nem valósult meg — az 1919-es békekötések kudarca ebben is megmutatkozott.

Demokratizálódás, a minoritások elismerése, a nemzetközileg elbíralt határok kijelölése, regionális megegyezések a nemzeti sajátosságok, a történelmi és gazdasági segítségnyújtás összebékítésére, s mindez egy újjáalakuló európai együttesben — ez az, amit Közép-Kelet-Európának javasolt 1992. február 29-én Mitterand elnök, a Népcsoportok és Európa című kollokviumon. Egy magamfajta történész számára mindez mélységesen helyesnek tűnik — szögezi le végül Soutou professzor.

Soutou, Georges-Henri: Les grandes puissances et la question des nationalités en Europe centrale et orientale pendant et apres la Premiere Guerre mondiale: actualité du passé? = Politique étrangere, 58. vol. 1993. 3. no. 697-711. p.

K. J.

Multletnikus határtérségek Közép-Európában

A huszaik század végének Európája egyre inkább a régiók Európája. A regionalizmus észak- és nyugat-európai modellje fokozatosan összeurópai modellé válik, földrészünk mint több térségben jelenik meg a regionális állam

Ez a fejlődés hazánkat sem kerülte el: Magyarország a térség több regionális együttműködésének kezdeményezőjeként, illetve résztvevőjeként (Alpok-Adria, Kárpátok-Eurorégió) lépett fel.

A regionalizmus nem más, mint valamely embercsoportnak egy-egy tájegységhez mint földrajzi kerethez való kötődése. A regionalizmus fogalmán belül válnak értelmezhetővé az ún. periférikus, illetve a határmenti térségek is.

Földrajzi megközelítés szerint a periféria általában kedvezőtlen természetföldrajzi adottságokkal rendelkező, rossz fogadalmi helyzetű (nehezen megközelíthető), elmaradott társadalmi-gazdasági szerkezetű vidék. A perifériák szóróványosan helyezkednek el, az ország belsejében is megtalálhatók.

A határmenti térségek főként az egyén, illetve az állam újrafelosztási rendszer szempontjából vizsgálhatók. Az egyén szintjén a határ elsősorban életmódot, életkörülményeket és lehetőségeket befolyásoló tényezőként jelentkezik.

Az állami újraelosztási rendszer e térségeket a legutóbbi időig nem preferálta. Az egyén és az állam magatartása így egymást erősítő negatív tendenciák kialakulásához vezetett. Ehhez helyenként még speciális tényezők járultak, például a

nemzetiségi bizalmatlanság vagy éppen a nemzetiségi összetartozásból eredő előnyök hatása.

A szerző értelmezése szerint: a határmentiség a perifériális helyzet, a periféria sajátos változata, minősített esete.

A határmentiség és a periféria témaköréhez csatlakozik a regionalizmus harmadik dimenziója, a kisebbségi/nemzetiségi kérdés. Számos esetben az anyanemzettől leszakadt, határmenti kisebbségben élőknek a kisebbségi lét amúgy is meglévő hátrányai mellett a periféria hátrányaival is meg kell küzdeniük.

A két fő dimenzió, a regionalizmus és az etnikai probléma összekapcsolódásából, együttes vizsgálatából született az etnoregionalizmus fogalma.

A regionalizmus és a kisebbségek kapcsolata Kelet-Közép-Európában nem kis jelentőségű, sőt térségünk etnikai sokszínűsége ezt a kérdést a régió első számú politikai kérdései közé emeli.

A határmenti térségek amúgy is speciális problematikájából elsősorban a hármashatár régiók sajátos helyzete érdekes.

Magyarország és szomszédai viszonylatában 1945 óta öt úgynevezett hármashatár létezik.

A dolgozat az öt hármashatár régió közül egynek, a magyar-szlovák-ukrán (kárpátaljai) térségnek demográfiai és legfontosabb társadalomstatistikai jellemzőit — ezen belül elsősorban az etnikai és vallási dimenziót — vizsgálja az elmúlt 120 év (1870-1990) községsoros népszámlálási adatai alapján.

A vizsgált terület néprajzilag a Bodroghöz, illetve a Beregi és Szatmári Tiszahát egy részét jelenti.

A szerző a demográfiai folyamatok, települési és közigazgatási jellemzők vizsgálata során külön-külön elemzi a magyarországi, a szlovákiai és a kárpátaljai alrégiót, majd a három alrégió összehasonlító elemzését végzi el.

A népességszámra, a népmozgalomra, a településállományra vonatkozó adatok szerint: míg a magyarországi részén a globális stagnálás a települések zömének népességeadását vonja maga után, addig is a másik két alrégióban a települések demográfiai "viselkedése" kiegyensúlyozottabb. A teljes térségben a növekvő és csökkenő népességű települések száma azonos. A magyarországi rész gyenge demográfiai pozícióját jelzi, hogy a tizenkét csökkenő népességű településből hét ebben az elrégióban van, továbbá, hogy a leginkább népességvesztő falvak mindegyike is itt található.

Az etnikai és vallási viszonyok elemzése után (külön vizsgálva a nemzetiségi összetételt és a vallási megoszlást) a szerző összefoglalóan leszögezi: a régió etnikai és vallási stabilitása igen nagyfokú; a vizsgált időszakban mindössze egy település nemzetiségi összetétel, illetve két település felekezeti többsége változott meg.

Ez a dolgozat elméleti megközelítéssel és egy esettanulmány alapján vizsgálja a multiethnikus határtérségek problematikáját. A szerző tisztában van azzal, hogy a fenti módszereken túlmenően empirikus kutatásokra, szociológiai felvételekre is

szükség van az egyes régiók társadalmának és társadalmi folyamatainak alaposabb megismeréséhez.

Eger György: Multietnikus határtérségek Közép-Európában. = Regio, 4. évf. 1993. 3. sz. 34-55. p.

H. Z.

A szlovákiai magyar kisebbség emlékezete

A Szlovák Tudományos Akadémia kassai Társadalomtudományi Intézetének igazgatója 1991-92 folyamán szlovákiai magyarok, homogén szlovák közegben élő szlovákok és etnikailag vegyes területen élő szlovákok körében az első bécsi döntésre és az akkor meghúzott határookra vonatkozó véleményeket gyűjtötte össze. A bécsi döntésről azt mondja, hogy a 272 ezer szlovákot kényszerített magyar fennhatósága alá (azt viszont nem mondja meg, hogy ugyanakkor mintegy 800 ezer magyar került az anyaországhoz). Az átcsatolt 279 faluból 170 szlovák többségű volt.

A bécsi döntésről a szlovákiai magyarok nem szeretnek nyilatkozni, inkább az 1945 után elszenvedett sérelmeiket emlegetik. Megfeledkeznek az 1939 márciusában a két ország közt lezajlott háborúról is, amelynek során Magyarország még további 74 községet vett el Szlovákiától.

Az 1991-92-es felmérés azt kérdezte, melyik határt tartja a megkérdezett igazságosnak: az 1918 utáni, az 1945 utáni (a különbség persze minimális, hiszen csak 3 falu többletéről van szó Szlovákia javára) vagy az 1938-ban meghúzottat. A homogén szlovák területen élő szlovákok 46,1%-a, a vegyes területen élők 40%-a tartja helyesnek a második világháború utániakat. A vegyes területen élő szlovákok 6,7%-a az 1938-as határok mellett szavazott. A szlovákiai magyarok 4,5, ill. 6,7%-a a két világháború utáni határok mellett foglalt állást, 41,6%-a az 1938-as határ mellett. Mint látható, mindhárom csoportban magas volt a más véleményt vallók száma (24-33% közt), a magyarok 22,5%-a nem mondott véleményt.

A szerző Kiss Gy. Csabát is idézi, aki egy krakkói konferencián azt mondta, hogy a szlovákok az állam egységéért aggódnak, a magyarok az etnikum eltűnésétől félnak. A magyar autonómiaigények viszont veszélyesen emlékeztetnek az 1938-as határookra. Vegyes lakosságú területeken a magyarok kevésbé félnak az asszimilációtól, mint a szlovákok. A szerző végül felveti a kérdést, vajon ez az erősen eltérő emlékezet nem vezet-e a mai ellentétek kiéleződésére.

Šutaj, Štefan: La mémoire de la minorité hongroise en Slovaquie. = La Nouvelle Alternative, 1993. 32. no. 42-44. p.

N. E.

Az etnikai politizálás és Csehszlovákia felbomlása

Csehszlovákia is azon posztkommunista államok sorába tartozott, ahol az etnikai viszályokból származó politikai konfliktusok váltak a közélet kulcskérdésivé. Igaz, a csehek és szlovákok ellentétei sohasem fenyegettek fegyveres összecsapással, a nemzeti viszályok azonban (akárcsak a két háború közti első köztársaság esetében) kezdettől veszélyeztették az alighogy létrehozott demokratikus rendszert, s végül az állam felbomlásához vezettek.

A tanulmány csak egyszer említi a nemzeti kisebbségek (magyarok, rutének, cigányok) mozgalmainak fellépését, s csak kevéssel több figyelmet szentel a morvaországi autonómia-törekvéseknek, jóllehet pl. a magyar politikai szervezetek 1990-től mindvégig (a felbomlásig) képviseltették magukat mind a kétkamarás szövetségi, mind pedig a szlovák köztársasági parlamentben (a morva pártoknál nagyobb arányban). A szerző a cseh-szlovák kapcsolatok alakulására összpontosítva keresi a szétválás magyarázatát.

Az 1989 novemberi fordulat időszakában még összehangoltan tevékenykedő új cseh és szlovák politikai elit hamarosan vitába kezdett: az államszövetség elnevezése körüli nézeteltérések már 1990 tavaszán politikai válsághoz vezettek. Ettől kezdve a két nemzeti vezetés viszonyának sorozatos válságai kísérték végig a demokratikus Csehszlovákia fennállásának összesen három esztendejét.

A két vezetés ellentétei alkotmányjogi és gazdasági kérdések körül kristályosodtak ki. A két köztársaság kormányának és parlamentjének küldöttségei először 1990 decemberében állapodtak meg a szövetségi és nemzeti (köztársasági) kompetenciák megosztásáról, ám ez részleges egyezmény volt, s a további hosszas tárgyalások sorra kudarcba fulladtak, utoljára 1992 márciusában. Így az 1992. júniusi választások küszöbén a választópolgárok joggal érezték nyitott kérdésnek a közös állam további fennmaradását.

A választások eredménye aztán élére állította a kérdést. A szlovákiai győztes, Vladimír Meciar és pártja azzal állt elő, hogy nem kívánja felszámolni a közös államot, ám azt két szuverén köztársaság konföderációjává kell alakítani. Václav Klaus cseh kormányfő ezzel szemben azt bizonygatta, hogy az ilyen államalakulat működésképtelen lenne, hívei szerint pedig e megoldással Szlovákia további forrásokhoz jutna a közös költségvetésből, s így lefékeződnek a piacgazdaság megteremtésének folyamata. A szlovák vezetés válaszul azt a régebbi érvet ismételte, miszerint a szövetségi kormány gazdaságpolitikája nincs tekintettel Szlovákia sajátos körülményeire.

A két nemzet ellentéteinek s bennük az etnikai szempontok előtérbe kerülésének okait több tényezőben kereshetjük. Ezek kevésbé nyilvánvalóak, mint a volt Szovjetunió vagy Jugoszlávia nemzeteinek esetében, hiszen a kölcsönösen érthető nyelvű két nemzetet kevés kulturális és felekezeti különbség választja el. A háttérben a történelmi fejlődés eltérései állnak.

A múlt században Cseh- és Morvaország a Habsburg-monarchia lagiparosodottabb része lett, s polgárosodott társadalmában létrejöttek a nemzeti intézmé-

nyek és szervezetek is, míg a Magyarország fennhatósága alatt álló szlovákságot az urbanizáció és az írni-olvasni tudás jóval alacsonyabb foka, s a közéletben való igen korlátozott részvétel jellemezte. A két világháború közötti csehszlovák állam kiegyenlítő törekvéseinek részben a világgazdasági válság vetett gátat, ám az elért eredmények (főleg az oktatásban és a kultúrában) látszólag paradox módon csak fokozták az elégedetlenséget Szlovákiában: a nemzeti pártok vezetői ugyanis már több tanult embert tudtak mozgósítani céljaik támogatására. Hlinka páter erősödő Szlovák Néppártja Prága uralmában látja a gazdasági és politikai bajok okát.

A két nemzet kapcsolata még bonyolultabbá vált az eltérő háborús tapasztalatok miatt. A csehek német megszállás alá kerültek röviddel a müncheni egyezmény után, Szlovákia pedig látszat-függetlenséget kapott Hitler védnöksége alatt. A szlovák bábregsim azonban mégis az elért államiságot jelentette sokaknak, s a háború utáni államjogi vitákban a nagyobbfokú autonómia igényét alapozta meg.

Megemlítendő a vallásosság eltérő szerepe is: noha ugyanazok az egyházak működnek mindkét országrészben, a csehek körében kevesebb a gyakorló hívek száma (1991-ben Szlovákiában a lakosság 9,7%-a, míg Csehországban 39,7%-a vallotta magát felekezetenélkülinek).

A kommunizmus időszaka is hozzájárult a feszültségek gerjesztéséhez, igaz, ez is látszólag paradox következmény, hiszen a csehszlovák vezetők más többnemzetiségű kommunista államokhoz képest sokkal eredményesebben csökkentették a regionális fejlettségi különbségeket. Gazdaságilag - a fejlettség csaknem minden mutatóját tekintve - Szlovákia valamivel elmaradt a cseh országrésztől a kommunista periódus végén, ám a különbség mindenben nagyon csekély volt. Azonban a gazdasági kiegyenlítődés mellett nem csökkent az etnikai identitás szerepe, s az 1968-as reformmozgalom egyik kiváltója éppen az volt, hogy a szlovákok a gazdaságin túl egyéb téren is egyenlőséget követeltek. A folyamat eredményeként az unitáris helyett föderális elrendezésű államszerkezet jött létre 1969-től. Ennek működésével azonban mindkét fél elégedetlen volt: a szlovákok a Husák alatti újabb centralizáció miatt, a csehek pedig a másik fél "kedvezményezett" státusa miatt. A viták már a kommunista periódus vége felé felerősödtek szakmai berkekben, s az évek előrevetítették mind a föderáció jövődjét megítélését, mind pedig a későbbi politikai viták etnikai alapon szemben álló táborainak álláspontját. Fontos tanulság, hogy (miként a Szovjetunióban és Jugoszláviában) az etnikai elv korábbi formális, államjogi szintű elismerése (a föderáció) a kommunizmus bukása után az etnikai, nemzeti követelések bázisává, kiindulópontjává lett, olyan politikai fegyverré, amely már elkészült, csak éppen nem volt használható a kommunista egypártrendszer korszakában.

Az 1989 végi fordulat nyomán újabb ellentéteket szült a piacgazdaság felé történő átmenet, amelynek következményei hátrányosabban érintették Szlovákia gazdaságát, hiszen annak szerkezete a sztalinista fejlesztési modell következtében eltorzult, s a csekély hatékonyságú nehézipar túlsúlya jellemezte. A piaci elvek bevezetése nyomán a szlovákiai munkanélküliség a csehországinak háromszoro-

sa volt 1992-ben, s a szlovákiai lakosság körében erősödtek az aggodalmak a folyamat további hatásait illetően.

A tanulmány részletesen ismerteti egy sor 1990-1992-es csehszlovákiai felmérés és közvéleménykutatás adatait a gazdasági helyzetre, az életszínvonalra, a politikusok népszerűségére, a föderációra s a kívánatos államjogi rendezésre vonatkozóan. Belőlük kiténik a lakosság fokozódó szkepszise a szövetségi intézményekkel s vezetőikkel szemben, a föderáció csökkenő presztízse s a függetlenség gondolatának növekvő elfogadása Szlovákiában. A vélemények azt tükrözik, hogy 1992 júniusában a szlovákiai választók nem a közös állam, hanem annak gazdasági politikája ellen szavaztak. Így azonban olyan erőket juttattak hatalomra, amelyeknek politikája a szeparatizmust valósította meg.

Wolchik, Sharon L.: The Politics of Ethnicity in Post-Communist Czechoslovakia. = East European Politics and Societies, vol. 8. Winter 1994 1.no. 153-188. p.

Ba. K.

Kisebbségi politika

Az ortodox egyházak politikai szerepe a Balkánon egykor és ma

A délszlávság a 6. században már azzal az ortodoxiával találkozott, amely véglegesen kialakította intézményes struktúráját. E struktúrában benne volt a bizánci egyház decentralizációja is, amelyben az autonóm tagedyházak ("autekphalia"-k) fölött Bizánc legfeljebb névleges elsőbbséget élvezhetett, ezzel szemben mindenütt teljes volt az összefonódás a világi hatalommal. A különböző törzsszövetségek a bizánci kereszténység felvétele nyomán általában egy-egy autonóm egyházi struktúra mentén váltak politikai egységgé, és ilyen keretben építették fel kultúrájukat, legkorábban a bolgárok.

Az ortodox egyházak a Balkánon mindmáig megőrizték ezt a kezdeteknél elnyert politikai-kulturális nemzetszervező-fenntartó-meghatározó szerepet. Mind-egyikük meghatározó tényezője volt e népek létének és fennmaradásának az évszázadok viharaiiban, beleértve az öt évszázados török hódoltság túlélését is. Egyszermind eszközeiv és játékszerévé is váltak a térséget érintő nagyhatalmi politikának, mindjárt a török időkben.

A megtartó erő és a partikularitás egyidejű hatására jellemző példák: akár a 9. században létrejött és egészen a 18. századi fennállt makedón egyház (bár Bizáncnak hamar sikerült a patriárchátust érsekséggé lefokoznia), amiből a 20. századra államjogi vita maradt vissza Jugoszlávia és Görögország között, akár az egyházi talajon lejátszódó, 18-19. századi bolgár "újjászületés", melynek politikai konzekvenciáit végül az orosz felszabadítás vonta le. Ebben a bolgár újjászületés-

ben érhető tetten egyébként az ortodoxia nemzeti-protektionista küldetésvállalása, ami a legújabb korban a Balkánon általánossá válik.

Az ortodox nemzetegyházi elv patrióta vagy éppen militáns irányultsága s egyáltalán a politikai összefonódás új reneszánszát éli a 20. században, nem utolsósorban éppen napjainkban. A politikai átrendeződések kötelező eleme maradt az egyházak összevonása vagy alapítása. Így "kebelezte be" a szerb ortodox egyház 1918-tól Bosznia-Hercegovinát, engedte el aztán (fogcsikorgatva) 1958-ban Makedóniát (hogy aspirációs tér nyíljon a görögországi Makedóniára) stb. Napjaink konfliktusai és átalakulásai jegyében Montenegró 1993-ban állította vissza 1920-ban megszüntetett ortodox autonómiáját. A katolikus Horvátország az usztasa állam idején ugyancsak megpróbálkozott az ortodoxia honosításával szerb kisebbségének pacifikálása érdekében, s ez a törekvés a jelenben is kiújulni látszik. A horvát mesterkedés, de még a montenegrói lépés is, szerb részről vatikáni cselszövésnéként értékelődik fel, s így nemzetköziesülnek a balkáni frontok. (A nemzetköziesítés elemei az orosz vagy görög motívumok is; ezek áthatásában aztán török aggályok jelentkeztek, s ez még nem is keresztény-muzulmán ellentét!)

A mai horvát-szerb-bosnyák konfliktusok és összecsapások formailag teljes mértékben egy ortodoxok-katolikusok-muzulmánok közötti kaotikus "vallásháború" színezetét öltik, jóllehet a nemzetegyházi szisztémával csupán lefedett politikai erők mérközéséről, a klánok atavisztikus háborújáról van szó. (Csak jobb szó híján kapja — nemes eufemizmussal — a "testvérháború" vagy a "polgárháború" minősítést.) Maguk az egyházak (sajnos) természetesen nem egyszerűen passzív résztvevői a küzdelmeknek, közjük érve a nem ortodox felekezeteket is. Mind-egyik erőteljes fundamentalizálódást mutat, és — szégyenlősen vagy skrupulusok nélkül — asszisztál az erőpolitikának, időnként kollaborál vele. Így segédkezik pl. Horvátországban a katolikus vezetés a "kereszténység bástyája" mítoszának fölmelegítésében, amelyet a török évszázadok idején szerb-ellenes éllel formált. (Igaz, ez feszültséget okoz a horvát klérus és a Vatikán között. Az exjugoszláviai övezetek mindegyikében egyházi vonalon keresztül realizálódik az emigrációk és a diaszpórák bevonása a hazai konfliktusokba. Ez a kiszolgáló szerep alig különbözik attól, amelyet ezek az egyházak Kelet- és Dél-Kelet-Európaszerte a diktatúrák alatt Oroszországtól Görögorszáig eljátszottak. Az időben valamikor mégiscsak elérhető politikai rendeződés és megbékélés időszakában ("a háborúságnak végül majd Isten vet véget" — mondják a papok) óriási kárát látja majd ennek valamennyi egyház. Nem véletlen már ma sem egyházakon kívüli vallásosság hirtelen és gyors terjedése.

Oschlies, Wolf: Zur politischen Rolle orthodoxer Kirchen auf dem Balkan. = Südost-europa, 42. Jg. 1993. 10. no. 583-591. p.

K. S.

A jugoszláv válság és lehetséges következményei

A jugoszláv állam szétesése máris több emberi áldozatot követelt, mint a Szovjetunióé (egyedül Bosznia-Hercegovina területén két év alatt legalább 100 ezer halottat és 1-2 millió menekültet).

Számos vélemény szerint a korábbi Jugoszláviához hasonlóan Bosznia és Hercegovina is mesterséges képződmény, és ezért hiányzik belőle az életképesség. A feszültségek és az ellenségeskedések forrása persze nem csupán belül keresendő. Kiterjedt nemzetközi (regionális) ágai is vannak. Belgrád és Zágráb, Ankara és Athén, továbbá Szófia is résztvevője ennek a "játzmának".

Makedóniában ugyancsak robbanásveszélyes a helyzet: elég ha csak a 20-40%-nyira becsült albán kisebbséget említjük. Az ország gazdasági életét aláásta a Szerbiához fűződő kapcsolatok megszakadása.

Szerbiában mind Koszovó, mind a Vajdaság lehetséges konfliktusforrása (s kívülről mindennek nem közömbös figyelője Albánia és Magyarország). Koszovóban a mintegy 2,5 milliós albán lakosság 90%-át teszi ki, s a szerzők szerint huzamos ideig tartott az a folyamat, amikor a szerbek jobbnak látták elhagyni ezt a területet.

1991-ben az albánok megválasztották saját "árnyékparlamentjüket", "árnyékelnököket". Koszovóban az etnikai feszültségeket tetézi a különlegesen magas munkanélküliség is.

Ha bármilyen történik, Montenegró sem marad közömbös, részint mert albán kisebbsége van, részint mert területi igényeket táplál Albánia ellenében.

A Vajdaságban ugyan 57%-os többségben vannak a szerbek, de a 300 ezres magyar kisebbség (ez százezerrel már kevesebb, mint 20 évvel korábban), továbbá a horvátok, szlovákok stb. részéről számos sérelem gyűlt össze. A magyarok a délszláv háború kitörésétől kezdve többségükben megtagadták a katonai szolgálatot (e tekintetben hivatkoznak az albán kisebbséghez tartozókra, akiket a szerbek bizalmatlanságból nem hívnak). A Vajdaságban számos menekült szerb család kap földet, házat, — s gyakran az ott élő nemzetiségek rovására. A magyar kisebbség szeretne valamilyen kulturális autonómiát, de a Milosevic-féle nagyszerb megszállottak erről hallani sem akarnak. Végül is a Vajdaság további sorsa nem egyedül Magyarországot érdekli, hanem Romániát, Horvátországot, Szlovákiát, sőt még Ukrajnát is.

Horvátországon belül főként a két szerb lakta "krajina" jelenti a problémát. Az ott élő szerbek legalább autonómiát szeretnének, majd távlatilag a Szerbiához való csatlakozást, amit a merev nacionalista horvát vezetés — Tudjmannal az élen — soha nem kíván megengedni. Az 1993 tavaszán a Knini Krajina ellen végrehajtott horvát támadás jelzi Zágráb kemény szándékait. A horvát vezetés egyes becslések szerint 40 ezer embert fegyverzett fel a boszniai háborúban való részvételre is.

Számos helyzetelemzés szerint már csak két "forgatókönyv" maradhat a jövőre nézvést: vagy a nagyszámú szomszéd ország valamilyen szintű belekeveredésével tetézett balkáni háború vagy a nemzetközi közösség fegyveres intervenciója.

Szerencsére, ez a megközelítés azért nem mindenre jellemző. Érdemes tehát sorra venni a mérvadó nemzetközi tényezők magatartását e téren.

A NATO fennállása óta először vesz részt a béke közvetlen biztosítását célzó akcióban, s egyben az ENSZ szakcióinak megvalósításában. Bizonyos szempontból az ENSZ Biztonsági Tanácsának katonai elemző központjának szerepét is magára vállalta. A NATO felelős képviselői látják a jelentős veszélyforrásokat is (katonáik tússzá válhatnak stb.). Ezért például elutasították azt az amerikai javaslatot, hogy szerb repülőtereket bombázzanak. A szövetségesek közül kiválik Franciaország, amely azzal értene egyet, ha a béketeremtő akciókat nem a NATO, hanem maga az ENSZ koordinálná (a franciák nem kívánják az amerikaiak európai szerepét az eddiginél is jelentősebbnek látni).

A NATO fontosabb feladatai a jelenlegi szakaszban: tengeri blokád a fegyverembargó betartása végett, a tiltott légi övezetek ellenőrzése, továbbá fegyveres alakulatok biztosítása az operatív feladatok elvégzéséhez. A NATO infrastruktúrája nélkül az ENSZ nem tudná döntéseit érvényesíteni. Ugyanakkor kívánatos az ENSZ-határozatok kiegyensúlyozott megvalósításához az amerikai-orosz katonai együttműködés (anélkül, hogy az orosz csapatokat a NATO-nak rendelék alá). A jövőben várhatóan a délszláv válság enyhítésében Oroszország mellett szerephez juthat Ukrajna és több más kelet-európai ország (a Vance-Owen terv megvalósításához egyes számítások szerint legalább tíz éven át 40-60 ezer főből álló katonai ellenőrzésre lesz szükség).

Az EBEÉ mint nemzetközi struktúra nem tudott számottevően hozzájárulni a jugoszláv válság megoldásához. Az Európai Közösség viszont — a szerzők sajátos beállítást tükrözve — hozzájárult a Szlovénia és Szerbia közti kezdeti feszültségekhez, s a továbbiakban is elfogult volt Szerbiával szemben. A válság eszkalálása — e nézet szerint — annak is tulajdonítható, hogy a nyugat-európai országok túl korán ismerték el az önállósuló Szlovéniát és Horvátországot. Az újabb helyzetben az ENSZ vezető szerepe mellett az EK még számos további teendőt kész elvállalni: így a szabad és demokratikus választások lebonyolításában való közreműködést, Bosznia és Hercegovina demilitarizálását, széles körű humanitárius segélyakciók lebonyolítását a sokat szenvedett lakosság megsegítésére, a közlekedési útvonalak mielőbbi helyreállításában való részvételt, Bosznia-Hercegovina határainak ellenőrzéséhez nyújtott segítséget. Az EK elnöke, J. Delors úgy vélekedik, hogy növelni kellene a fegyveres beavatkozást, mindenképp Amerika és Oroszország révén, miközben a NATO a katonai akciók megvalósítását támogathatná, az EK pedig a békefolyamat politikai eszköztárát gazdagíthatná elsősorban.

Az USA kormányzata mostanában nem kíván olyan hangsúlyozott katonai szerepet vállalni, mint amilyen Clinton választási hadjárata során ígéreteket tett. A Pentagon kifejezetten tart a balkáni körülmények közt ellenőrizhetetlen partizán-tevékenységtől, ami egy szárazföldi akció során komoly veszélyt jelentene. Az amerikai adminisztráció arra a felismerésre jutott, hogy a boszniai békekezdeményezések sikeresebbek lehetnek, ha a résztvevő feleket az oroszokkal együttműködve igyekeznek rávenni a megegyezésre. Amikor 1993 tavaszán a Vance-Owen

tervet egyedül a boszniai szerbek nem fogadták el, Clinton újra közeledett korábbi keményebb álláspontjához, amely magában foglalja a szankciók további szigorftását és az esetleges katonai akciókat.

Németország volt az első, amely 1991 végén elismerte Szlovéniát és Horvátországot. Szerbiában olykor azt állítják, hogy a mai balkáni válságnak voltaképpen az újraéledő német expanzionizmus az oka. A délszláv válság nemzetközi együttműködéssel való megoldásához a német támogatás nyújtását gátolja a német alkotmány ismert kitétele a katonák külföldi bevetésének tiltásáról (személyzetet adnak viszont a németek az AWACS felderítőgépekhez). Bonn nem kívánja a katonai megoldást, inkább igyekszik békés eszközökkel hatni a résztvevő felekre (így szemmel láthatólag Zágrábra is).

Különböző mértékben a magyar, román és bolgár politikai vezetést és közvéleményt is izgatja a balkáni probléma. Albánia pedig ismételten kijelentette, hogy nem marad közömbös, ha a válság eléri Koszovót.

Oroszország elismerten igen fontos szerepet játszik a jugoszláv drámában, noha felettébb bonyolultnak tartja a helyes döntések kidolgozását. Ha résztvesz egy délszláv katonai konfliktusban, akkor évszázados szimpátiákat veszíthet el, ha meg nem, a nyugati politikai előtt járhatja le magát. Ezért inkább a nem-katonai eszközöket kell favorizálnia, méghozzá úgy, hogy lehetőleg semleges értékelőként vállaljon a térségben szerepet. Az eszközök kiegyensúlyozottabb igénybevétele is segíthet: eddig csak büntették Szerbiát, most talán meg lehetne próbálni a jutalmazást is, ha a nemzetközi elvárások irányában lép. A jugoszláv dráma feloldásában való részvétel végső soron aban is támogathajta Oroszországot, hogy sikerüljön neki elkerülnie saját területén a hasonló kataklizmákat.

Davydov, Ju. P. — Prihodko, O. V. — Smirnov, P. E. — Ustinova, E. V.: Jugoslavskij krizis: internacionalizaciá ili intervencija? = SŠA. 1993. 8. no. 50-60. p.

S. P.

A boszniai konfliktus és a háborús bűntettek

A hidegháborús feszültségek megszűntével feléledt néhány veszedelmes nemzeti és kulturális viszály, amely az 1938, sőt az 1914 előtti Európa történetéből ismerős. Ezek fenyegető voltát mindenki számára nyilvánvalóvá tette a brutális bosznia-hercegovinai fegyveres konfliktus. A tanulmány írásakor — 1993 áprilisában — még nem látszott a válság megoldása, ám a kimeneteltől függetlenül állítható, hogy ez ellenségeskedések során súlyosan megsértették az emberi jogokat és a háborús jogot egyaránt.

A fegyveres konfliktusok nemzetközileg elismert törvényeinek megsértésére andandó válasz rendkívül kényes problémákat vet föl az államok közössége és a volt Jugoszlávia utódállamai számára. Elsőként Lawrence Eagleburger, az akkor

amerikai külügyminiszter vetette föl 1992 decemberében, hogy a szerbiai és a boszniai szerb vezetés egyes tagjai vonhassák felelősségre az emberiség elleni és háborús bűntettek elkövetésében valószínűsíthető bűnrészességükért. Ezt követte az ENSZ főtitkára által kiküldött vizsgálóbizottság jelentése, amelynek alapján a Biztonsági Tanács 808. sz. határozatában 1993. február 22-én nemzetközi bíróság felállítását irányozta elő a volt Jugoszlávia területén 1991 óta elkövetett emberiség elleni bűntettek kivizsgálására.

A fegyveres konfliktusokkal foglalkozó nemzetközi jogalkotás két nagy területre osztható. A *jus ad bellum* az erő alkalmazását kívánja elkerülni a nemzetközi kapcsolatokban, illetőleg — az ENSZ Alapokmányából kiindulva — elismeri ennek jogát meghatározott esetekben (önvédelem fegyveres támadás esetén). Ennek alkalmazása igen sok nehézségbe ütközne a jugoszláv utódállamok esetében, amelyek éppen a konfliktus különböző fázisaiban nyerték el függetlenségüket. A boszniai szerb erők pedig belső (szakadár) hadviselő félnek tekinthető, nem külső támadónak.

A *jus in bello* tárgya a már folyó konfliktusok mérséklése és a háború okozta szenvedések enyhítése. Az ide tartozó jogszabályokat hagyományosan az ún. hágai, illetve genfi jogra osztják fel. Az előbbi a hadviselés módjával és eszközzeivel foglalkozik, míg a genfi joghoz tartozó egyezmények és megállapodások a háborúk áldozatainak védelmét, a hadifoglyok és a polgári lakosság helyzetének javítását célozzák, kiemelkedő szerepet juttatva ebben a genfi székhelyű Nemzetközi Vöröskeresztnek.

A genfi jog alkalmazása is kérdéseket vet föl, hiszen vitatható, vajon valóban háborúnak, illetve nemzetközi konfliktusnak tekinthetők-e a boszniai események. A fegyveres konfliktus bekövetkezése azonban nem kétséges. Elmondható, hogy az egykori Jugoszláv Szövetségi Köztársaságon belüli konfliktus a föderális struktúrák szétesése és az új államok elismerése következtében 1992 első negyedének végére nemzetközi jellegűvé vált, noha középpontjában továbbra is az új Bosznia-Hercegovinai Köztársaság egyes közösségeinek belső, nem nemzetközi konfliktusa áll.

A boszniai hadviselő felek 1991 novemberében elismerték, hogy az 1949. évi négy Genfi Konvenció, valamint a nemzetközi jog alapelvei alkalmazandók az ellenségeskedésekre vonatkozóan. Az eddigi csekély eredmények ellenére világos, hogy a négy Konvenció közös 3. cikkelyének, általános elveinek és a hágai jog alapvető rendelkezéseinek súlyos megsértésére került sor.

Az esetleges vizsgálat és per szempontjából az első tisztázandó kérdés a háborús bűntettek meghatározása, ami a vártnál nehezebb feladatnak bizonyulhat. A *jus in bello* megsértését a négy Genfi Konvenció, az 1977-es két Kiegészítő Jegyzőkönyv, illetve az 1945-ben Nürnbergben és Tokióban felállított Nemzetközi Katonai Törvényszék dokumentumai alapján definiálhatjuk. A nürnbergi perben különbséget tettek a háborús és az emberiség elleni bűntettek között. A mai felfogás az utóbbit egyre inkább az emberi jogok megsértésének körébe sorolja. A népirtás (genocidium) büntette, amelynek tilalmát az ENSZ külön Konvencióban

mondta ki 1948-ban, az ún. etnikai tisztogatással kapcsolatban kerülhet napirendre.

A hadviselés módjával és eszközeivel kapcsolatban már az 1868-as szentpétervári deklaráció, az 1907-es IV. Hágai Konvenció, majd az 1949-es Genfi Konvenciók I. Kiegészítő Jegyzőkönyve (1977) különféle tilalmakat és követelményeket fogalmazott meg. Így pl. a bombázásnak kijelölt célpontokra kell irányulni, és tilos a lakosság s a polgári objektumok támadása. Mindennek nyilvánvaló megszegése volt Dubrovnik bombázása vagy Szarajevó lakónegyedeinek ágyúzása, illetve a járókelők célzott lövetése gránátvetővel.

A nemzetközi emberességi jog kirívó megsértéseire került sor a boszniai internáló- és hadifogolytáborokban. A felek kölcsönös vádaskodása, illetve cáfolatai ellenére a sajtó és a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága számos bizonyítékot szerzett a foglyok és internáltak éheztetéséről, veréséről, kínzásáról s az embertelen bánásmód egyéb eseteiről. Ezek elkövetése egyértelműen a III. Genfi Konvenció és az I. Kiegészítő Jegyzőkönyv rendelkezéseinek megsértését jelenti, még akkor is, ha a harcokban fogságba eső személyek státusa nem mindig tisztázható. Az alapvetően emberséges bánásmódra azonban a hadifogolynak nem tekinthető fogva tartottnak is joguk van a nemzetközi jog szerint. Megjegyzendő, hogy a hadifoglyokkal s az internáltakkal való humanitárius bánásmód követelményének súlyos megsértése nem köthető a konfliktusnak csak egyik résztvevőjéhez.

A jogsértések külön fejezetét képezik a nők elleni támadások, amelyeket a IV. Genfi Konvenció tilalmaz. A Boszniában muzulmán nőket prostitúcióra kényszerítő szerb katonai bordélyokról és ugyancsak muzulmán nők tömeges megerőszakolásáról szerzett értesülések a nők emberi méltóságának súlyos megalázását s így a jogsértés tényét bizonyítják.

Az "etnikai tisztogatás" visszataszító és sértő fogalmával Boszniában a lakosság elűzését jelölik a szerbek által elfoglalt területekről. A polgári lakosság erőszakoskodás és fosztogatás kísérte elűzését általánosan népirtásnak minősítik. Bosznia-Hercegovina a hágai Nemzetközi Bíróságon nyújtott be keresetet Szerbia és Montenegró (Kis-Jugoszlávia) ellen, az ENSZ erről szóló 1948-as Konvenciójában megtiltott genocidium megállapítását és elítélését kérve az etnikai tisztogatás eseteiben. A tömeges elűzés vagy deportálás ugyancsak sérti a IV. Genfi Konvenció cikkelyeit. Különösen súlyos büntetetre derült fény 1993 januárjában, amikor az ENSZ megbízásából végzett vizsgálat egy tömegsírát tárt fel a szerbek által megszállt Vukovár közelében. A tömegsírba temetett legalább 200 kivégzett személyt a vukovári kórház horvát nemzetiségű személyzeteként és betegeiként azonosították.

A háborús büntettek elkövetésének ténye és a felelősök valószínűsíthető kiléte azonban még nem elegendő az esetleges perekkel összefüggő kérdések megválaszolására. A modern jogtörténetben az I. világháborút követően vetődött fel először a felelősöknek, "a háború előidézőinek" megbüntetése. Egy antant-bizottság össze is állította a vélhető háborús bűnösök 896 nevet tartalmazó listáját, ám a perre végül nem került sor. Szerencsére — tehetjük hozzá, az akkor győztesek

bosszúszomjára gondolva. A nemzetközi bíraskodás helyett néhány helyi perre került sor Németországban.

Az 1945-ben Nürnbergben és Tokióban a szövetségesek által felállított Nemzetközi Katonai Törvényszék tevékenységéből két mozzanat látszik alapvetőnek a mai helyzetre nézve. Az egyik az, hogy a nemzetközi jog megsértéséért háborús konfliktus esetén is megállapítható az egyéni felelősség. A nürnbergi perben kimondták, hogy senki sem mentesülhet a felelősség alól, aki megsérti a nemzetközi hadi jogot, még akkor sem, ha valamely állam nevében jár el. A másik fontos mozzanat pedig a két törvényszék nemzetközi jellege. Ez világossá tette, hogy ha valamely állam saját törvénykezése és alkotmányos rendje alkalmatlan a nemzetközi hadi jog normáinak érvényesítésére, akkor erre más keretek közt kell erőfeszítéseket tenni. Ez történt a nürnbergi és a tokiói perben, s erre lehet szükség Bosznia esetében is.

Nemzetközi törvényszék nem ült össze 1945 óta, noha az ENSZ dokumentumai és konvenciói nyitva hagyták ennek lehetőségét. A boszniai háborús bűntettek kivizsgálását kitűző Biztonsági Tanács-határozat előtt az Öböl-háborúval kapcsolatban született már hasonló határozat, ám érdemi lépésekre nem került sor, hiszen a felelősök nem voltak előállíthatók. Ez is jelzi a Boszniával kapcsolatos esetleges per gyakorlati nehézségeit.

Az ENSZ látszik az egyetlen intézménynek, amelynek égisze alatt valamely ad hoc nemzetközi törvényszék felállítható, hiszen nem lehet sok reményt fűzni ahhoz az eszményi megoldáshoz, miszerint a konfliktusban érintett államok vonják felelősségre saját, háborús bűntett elkövetésével vádolható polgáraikat.

A felelősség megállapítására az 1977-es I. Kiegészítő Jegyzőkönyv Nemzetközi Tényfeltáró Bizottság felállítását írja elő. Ami magát a törvényszéket illeti, a kézenfekvő minta a nürnbergi és a tokiói bíróság működése lehet, azzal a különbséggel, hogy ezúttal nem lenne helyes a háború győzteseire — ha lesznek — vagy azok szövetségeseire bízni a vád képviselőt és az ítéletet. A konfliktusban végig semleges államok megfelelő (azaz Nemzetközi Bíróság tagjának is alkalmas) személyiségei alkothatnák az optimálisan öttagú testületet (semlegesnek minősítendő az ENSZ békefenntartó alakulataiban résztvevő államok is), amelynek összeállításakor ügyelni kellene az egyes boszniai felekezetek, illetve az ENSZ-ben kialakult államcsoportok (fejlett ipari, fejlődő stb.) kiegyensúlyozott képviselőit is. A színhelyet illetően a volt Jugoszlávia területén kívüli, de tőle nem túlzottan távol eső város látszik megfelelőnek. Az esetleges, de semmiképp sem megelőlegezett büntetések végrehajtására (letöltésére) azonban mindenképpen az elkövetők hazáját kellene kötelezni.

Végül leszögezhető, hogy háborús bűnpereket csak akkor érdemes előkészíteni, ha azok gyakorlatilag végigvihetőek. Egy zátonyra futott per sokkal kiábrándítóbb lenne, mintha hozzá sem kezdtek volna.

McCoubrey, H.: The Armed Conflict in Bosnia and Proposed War Crimes Trials. = International Relations, 11. vol. 1993. 5. no. 411-433. p.

Ba. K.

Besszaráblától Moldávia Köztársaságlg

Besszarábia neve a XIV. századi I. Besarab fejedelem (1310-1350) nevéből keletkezett. Fejedelemségét nyugatról és északnyugatról a Kárpátok határolták, északi részét Bukovina képezte, dél és kelet felé pedig a Dnyeszterig, Dunáig és a Fekete-tengerig terjedt. A XVI. századtól a román fejedelemségek a török birodalom vazallusai lettek, s csak annak meggyengülésekor jelentkeztek új hódítók: Bukovina 1775-től a Habsburgoké, Besszarábia 1812-ben az orosz cáré lett. A XIX. században az orosz birodalomnak egy időre Moldva javára le kellett mondania e terület déli részéről (1856-os párizsi béke), de már az 1859-es Berliini Kongresszus újra neki ítélte oda. Eközben 1859-ben végbement a két román fejedelemség (Moldva és Havasföld) egyesülése, s e folyamatot 1881-ben a Román Királyság létrehozása tetőzte be.

Az orosz birodalom Besszarábiai Kormányzósága 45 630 km² területet foglalt el a Prut és a Dnyeszter között, s lakossága megközelítette a félmilliót. Az orosz államigazgatás különböző kedvezményekkel (adófizetés, katonai szolgálat alóli mentesítés stb.) törekedett a lakosság megtartására. I. Miklós cár idején külön alkotmányt kapott a kormányzóság (1829), amely az autonómia bizonyos elemeivel járt, ám ugyanakkor a közigazgatástól az oktatásig és a vallásgyakorlásig az oroszosítás nyitányát is jelentette.

Az első világháború következtében széteső cári birodalom romjain Besszarábiában is függetlenségre tört: a katonatanács 1917 októberének végén autonóm területté nyilvánította, majd a tartományi tanács (Staful Sarii) 1918. január végén függetlennek kiáltotta ki az országot, amely aztán 1918. március 27-én a Román Királysághoz csatlakozott. 1918. november 28-án Bukovina is követte példáját, s így létrejött a nagyromán állam, amely 1940-ig állt fenn.

Közben 1924-ben Sztálin létrehozta a Dnyeszter jobb partján lévő területeken a Moldáviai Autonóm Köztársaságot Balta (Tivaspol) fővárossal és körülbelül 600 ezer lakossal. Az 1939-es német-szovjet megnemtámadási szerződés titkos záradéka szerint Hitler érdektelenségét nyilvánította ki Besszarábia tekintetében. Ám ezt követően a német fél meglepetésére Moszkva 1940 júniusában igényt jelentett be Bukovinára is, s a németek annyit tehettek, hogy a besszarábiai és bukovinai német lakosság áttelepítését elárják. 1940. június 26-án adták á Bukarestnek azt a szovjet ultimátumot, amely 48 órán belüli átadást követelt. 1940. június 28-án végbement az annexió, anélkül, hogy egyetlen európai állam tiltakozott volna. Sztálin ekkor egyesítette az ukrán köztársasági keretek közt működött moldáviai köztársaságot a megszerzett területekkel (a Dnyesztertől keletre lévő Transznisztria soha nem volt román terület). 1940. augusztus 2-án létrehozták a Szovjetunió keretei közt a Moldáviai Szovjet Szocialista Köztársaságot, majd ezt követően (összel) Észak-Bukovinát és Besszarábia déli területeit Ukrajna kapta meg.

Az 1947-es párizsi békeszerződés szentesítette a szovjet területszerzést, majd 1948-ban Románia kénytelen volt a szovjeteknek átadni a Duna-delta szigetét is egy kétoldalú szerződés keretében.

Besszarábia orosz, majd századunkban szovjet megszállása teljesen megváltoztatta a demográfiai viszonyokat. Az 1940-ben, majd 1944-ben bevonuló vörös hadsereg elől sokezren menekültek el, a helybenmaradottakat az NKVD szervei tizedelték meg. Hitler közel százezer németet telepített át. Helyükre Sztálinék főleg ukránokat hoztak. 1945-1963 közt több deportálási hullámot szerveztek, s közben éhínség is pusztított. A szovjet időkben kellően összekevert népesség az 1991-et követő önállósodás idején kezelhető eszközöket adott a moszkvai impérium híveinek.

Moldávia helyzete a nemzetközi jog szintjén különösen fogós kérdéseket vet fel. Az semmiképpen sem igaz, amit az 1947-es békeszerződés állít, jelesen, hogy a határok megfelelnek az "1940. június 28-i szovjet-román egyezménynek", hiszen ilyen kétoldalú egyezmény nem létezett, sőt a szovjet ultimátumra válaszolva a román kormány olyan nyilatkozatot tett közzé, amely szerint az egyoldalú ultimátum végrehajtása nem tekinthető közös megállapodásnak. Még kevésbé tekinthető megalapozottnak Észak-Bukovina bekebelezése, hiszen ez soha nem tartozott sem az orosz birodalomhoz, sem Ukrajnához. Még inkább kérdéses, milyen jogi helyzet fogalmazható meg a Szovjetunió felbomlása után: a jogfolytonosság igénye egyaránt felmerülhet Moldávia, Románia, Oroszország és Ukrajna részéről.

1989-ben Moldávia nemzetiségi összetétele a következő volt: 2,8 millió (64,5%) román, 600 ezer (13,8%) ukrán, 562 ezer (13%) orosz, továbbá 153 ezer (3,5%) gagauz (keresztény vallású türk nép), végül bolgárok, zsidók, fehéroroszok, cigányok és németek. Brezsnyevig bezárólag a moldáviai románok nem használhatták a latin betűs írást, sőt nyelvükről is azt állították, hogy különbözik a romántól. Csak 1989-ben a peresztrojka rövid időszakában sikerült áttérniük a latin írásra.

1990-ben a mezőgazdaságért felelős KB-titkár, M. Snegur (1940-ben született) a nemzeti mozgalom élére állt, s elérte, hogy ugyanazon év áprilisában megválasszák elnöknek. A függetlenség kikiáltása után 1991 decemberében a nép közvetlen választás révén meg is erősítette ebbéli funkciójában.

Közben 1991 májusában az állam felvette a Republica Moldova nevet, és visszaállította a román állami jelvényeket. A moldáviai himnusz ugyanaz az 1848-as forradalmi ének, mint a romániai. A köztársaság legfelső tanácsa már 1990. június 23-án kikiáltotta a függetlenséget. A nyilatkozat hangsúlyozta az ország egységes és oszthatatlan jellegét. Az 1991. augusztusi moszkvai puccs után a valós függetlenség órája is elérkezett: ennek jeleként 1991 októberében a kormány moldáviai tulajdonnak nyilvánította az addig központi alárendeltségbe tartozó üzemeket (az összes üzem 30%-át). Azóta gazdasági reformra törekednek, de ennek lassú előrehaladását jelzi, hogy 1993-ban az összes üzem 86%-a még állami tulajdonban működött.

A kezdeti ellenkezés után Snegur elnök 1991 decemberében aláírta a Független Államok Szövetségéhez történő csatlakozást. Feltehető a kérdés, mennyire volt önkéntes a moszkvai befolyási övezetbe való "betérés". Kisinyovnak nem sikerült a területén állomásozó szovjet csapatokból saját hadsereget képeznie, annál is kevésbé, mivel e csapatokat a moszkvai vezérkar csakhamar kivonta a Kisinyov

által ellenőrzött területről. Ezt követte a transznisztriai felkelés, melyet nyíltan támogatott a 14. orosz hadsereg. Ez volt az a helyzet, amelyben Snegur megállapodásra kényszerült Jelcinnel. Az egyezmény értelmében a kritikus régióban a FÁK békefenntartó erői állomásozhatnak. 1992 októberében Jelcin tévéadásban ígért meg minden segítséget a tirazpoliaknak, jelezve, azt kívánja elérni, hogy Kisinyov engedje meg nekik saját köztársaságuk létrehozását az önrendelkezési jog alapján.

Ceausescu idején Moldáviában fel sem merülhetett a Romániához való közeledés gondolata. Ugyan a kondukátor egyszer megemlítette az ősi román moldvai földeket, mire Moszkvában még aznap tüntetést szerveztek a romániai követség előtt, s rá két napra az Izvesztyija élesen bírálta a román vezetőt.

Iliescu "töretlen" irányvonalára jellemző, hogy az 1940-es ultimátum félévszázados évfordulóján erről egy hangot sem ejtett, ám a bécsi döntőbizottság Észak-Erdélyt elszakító döntéséről augusztusban annál inkább megemlékezett. Figyelemreméltó, hogy sem Iliescu, sem a román kormány nem nyilvánította soha érvénytelennek a Hitler-Sztálin-féle 1939-es egyezményt. Bukarest és Kisinyov kapcsolata több mint baráti, de ennek ellenére belátható időn belül aligha merül fel komolyan az egyesülés kérdése.

Sipur, Elena: Von Bessarabien zur Republik Moldau — die historischen Wurzeln eines Konflikts. = Südosteuropa, 42. vol. 1993. 3-4. no. 153-162. p.

Gabanyi, Ameli Ute: Die Moldaurepublik zwischen Wende und Rückwendung. = u. o. 163-207. p.

S. P.

Macedónia — a "négy tűz közötti ország"

C. Vance mint ENSZ megbízott 1992 őszén attól óvott, nehogy "robbanás következzen be Makedóniában". Ennek megelőzésére az év végén 900 ENSZ-megfigyelő érkezett az ország különböző városaiba és a szerb-makedón határvidékre.

Makedónia — Nagy Sándor szülőföldje — a múlt században vált újra fontos politikai fogalommá (akkor a Balkán szívéét jelölték vele). A fő kérdés az volt, hogy a török birodalom felosztásából miként részesedik Szerbia, Görögország és Bulgária.

Az 1896-ban létrejött ún. "Belső-Makedónia Forradalmi Szervezet" (IMRO) 1903-ban törökellenes felkelést robbantott ki. Az IMRO később két szárnyra szakadt. A felkelést leverték, de a rövid ideig létezett "Krusevo Köztársaság" a későbbiekben állandó hivatkozási ponttá lett.

A török időkben e térség három vilajetből állt, és sokféle etnikum (görög, szláv, albán) lakta. Ráadásul a szlávok (szerbek, bolgárok) fel tudtak mutatni az elmúlt évezredeből olyan időszakot is, amikor a terület az ő államukhoz tartozott. Az

1912-es első balkáni háború után Görögország (a tengerparti vidék és Szaloniki erejéig) és Szerbia (Koszovóval és a Vardar-Makedóniának nevezett területtel közepén Skopjéval, ami megduplázza a korábbi szerb államterületet) részesedett belőle. Bulgária a 2. balkáni háború végén a kicsi Pirin-területtel kellett, hogy megelégedjen. Ekkor jött létre Albánia, mely az orosz befolyás feltartóztatását célzó római és bécsi törekvéseknek köszönhette létét.

Az 1913-as békék jelölték ki a lényegében 1992-ig érvényes határokat. Az első világháború kisebb változásokat hozott csak, ám az 1923-as görög-török békeszerződés nyomán nagyarányú népességcserére került sor (Görögország Kis-Ázsiából mintegy két millió görögöt telepített át Makedóniába). A második világháború idején a tengelyhatalmakhoz csatlakozó Bulgária (1941-1944 közt) uralta Vardar-Makedóniát. Ekkoriban Albánia is bejelenti területi igényeit. A világháború utáni nagyhatalmi rendezése az 1919 (1913) előtti status quo visszaállítását célozta.

A mai Makedónia politikai fogalomként való megjelenése a Komintern nemzeti szekcióihoz kapcsolódik: 1924-ben jött létre az "egységes (?) és független Makedónia Kommunista Pártja". Tito Jugoszláviája erre építve, de sarkallva a nagyszerb törekvések lehetőségeinek csökkentésére irányuló szándéktól is, 1944-ben elismeri a Makedón Népköztársaság létét a föderáción belül. Ezután kodifikálták a makedón nyelvet mint önálló délszlávot, majd a belgrádi patriarcha tiltakozása ellenére 1967-ben létrehozták az önálló makedón pravoszláv egyházi struktúrát is. Mindezekkel a folyamatokkal Tito gyengíteni akarta mind szerb, mind pedig a bolgár területi igények kielégítésének esélyeit, s ebben az helyi kommunista elit segítségével volt. Tito halála után azonban felszínre kerültek az addig lefojtott nemzeti feszültségek. Az 1981-es koszovói felkelés idején elhangzott az a követelés, hogy egyesüljenek a makedóniai albánokkal (ezek részaránya 1981-ben 20%, a kilencvenes években becslésszerűen 30%). Titót az új szerb vezetés a szerb nép áruelőjének minősíti, s újra felbukkannak a belgrádi szóhasználatban a "Dél-Szerbiára" vonatkozó igények.

Az 1991-es fegyveres konfliktusok nyomán Jugoszlávia-szerte eluralkodott az a vélemény, hogy a föderáció lényegében végetért. Szkopje 1991 szeptemberében népszavazást rendezett, amelynek eredménye szerint a lakosság 74%-a foglalt állást Makedónia függetlensége mellett. Az albánok bojkottálták ezt a referendumot, s 1992 januárjában külön — a makedón vezetés által illegálisnak minősített — szavazáson 90%-ban követelték az autonómia-jogokat.

Az Európai Közösség 1991 december közepén állapította meg azokat a nemzetközi jogi elismerési feltételeket, amelyek 1992 első hónapjaiban elvezettek a szlovén, a horvát és a bosznia-hercegovinai állam elismeréséhez Makedónia jelentkezését az EK újabb és újabb vizsgálódásoknak vetette alá.

A makedónok szívesen használják a "négy tűz közötti" állapotra utaló metaforát. Szerbia a szerb kisebbség (makedón adatok szerint 30 ezer, míg Belgrád szerint 300 ezer!) elnyomására panaszkodik. 1992 áprilisában Szerbia kivonta az országból a hadsereget, főként persze azért, mert Boszniában volt rá szüksége. E döntés

egyben azt is jelentette, hogy a fiatal köztársaság gyakorlatilag fegyver nélkül maradt.

Bolgár oldalról szokták Makedóniát Nyugat-Bulgáriának nevezni, de komolyabb formában Szófiában eddig nem merült fel a területi revízió kérdése. Igényt tartanak azonban a "makedón" történelem jelentős részére, vagyis közvetve tagadják a "makedón" nemzet létét.

A nyugati országokat is irritálja a NATO- és EK-tag Görögország Makedóniát elutasító magatartása, annál is inkább, mivel a Szerbiát sújtó ENSZ-embargó idején Athén látványos gesztusokat tett Belgrádnak.

A "negyedik tűz" az albán kapcsolat. Ugyanakkor Tirana és Szkopje egyaránt jól látja a nagyszerb veszély elsődlegességét, s ezért köztük nem alakult ki akut feszültség.

Görög oldalról különösen azt kritizálják, hogy a makedón állam megnevezése sérti a görög történelmet, s emellett azt a nézetet vallják, hogy a "Szkopjei Köztársaság" lakosai elszlávosodott görögök, azaz elutasítják a makedón nemzet létét. A görögök makedónellenes érzülete és politikája nem teljesen alap nélküli, ui. vannak Makedóniában olyan erők, amelyek egyfajta "Nagy-Makedóniáról" álmodoznak. A névhasználatból keletkező implikációk fékezésére az EK — bizonyos fokig tekintetbe véve Görögország merev álláspontját — 1993 áprilisában, amikor elismerte az önálló államot, "Makedónia, korábbi jugoszláv köztársaság" néven tette ezt.

A görög álláspont mögött még a török terjeszkedéstől való félelem motívuma is fellelhető. A Szovjetunió összeomlása után a térségben Törökország szerepe felértékelődni látszik, ezt illusztrálta Özal török elnök 1993. februári balkáni körútja is. A bulgáriai mohamedám kisebbség, a makedóniai 20-30%-nyi albán, a koszovói és albániai lakosság mohamedán kötődése a görögök spekulációiban egy hosszabb távú törökök vezérelte iszlám terjeszkedés rémét villantja fel.

Adott tehát egy olyan volt Jugoszláv tagköztársaság, amely ugyan önállóságot kíván de szomszédai elvitatják tőle mind múltját, mind jövőjét, s ráadásul a régióban ott érzékelhető a korábbi oszmán birodalom örökösének visszatérési szándéka. Vannak ezért jópáran, akik a "balkáni puskaforos hordó" beprogramozható robbantástól tartanak.

Weithmann, Michael W.: Makedonien — "Land zwischen vier Feuern". = Aussenpolitik, 44. Jg. 3. no. 261-270. p.

S. P.

Kisebbségpolitika a Baltikumon

Amikor 1920 körül a három balti nemzet önálló államot alakíthatott, az államalkotó etnikumok egyértelmű többségben voltak (észteknél 90%, letteknél 75%, litvánoknál 84% volt az arány). A fiatal államok a Népszövetségbe való felvételük

érdekében messzemenő jogi garanciákat adtak a velük együtt élő kisebbségeknek (ezeket a mai napig példásnak lehet minősíteni).

Az 1940. évi szovjet annektálás, majd a német megszállás és az 1945-ben visszatérő szovjet hatalom olyan változásokat okozott a Baltikumon, amelyekre nézvést már egyetlen adat is kifejezheti a tragédiákat: mindhárom ország elvesztette népességének egy negyedét. A következő évtizedekben pedig — főként Észtországba — hatalmas bevándorló hullám érkezett a Szovjetunió belsejéből. Észt- és Lettország az erőltetett iparosítás célpontjává vált, s a hatalmas gyártelepek elhelyezésekor semmit nem számoltak a helyi lakosság érdekeivel. Az új ipari munkásság pedig — ismét főként Észtországban — mindenekelőtt az oroszok közül kerül ki. Az iparosításon kívül a katonai létesítmények telepítése járult még hozzá a szovjet életrend itteni meggyökeresítéséhez, hiszen a munkások és apparatcsikok mellett a több tízezer nyugdíjba vonult katonatisz is véglegesen ezekben a köztársaságokban telepedett le. Mindezen évtizedes folyamatok következtében a még legjobban álló litvánoknál is 79%-ra csökkent a többségi etnikum részaránya, viszont a másik két nemzetnél egészen drámaiak az arányváltozások: a letteknél 75% helyett 52%, az észteknél 90% helyett 61,5% képviseli az állampolgárokat. Ez annál inkább traumát vált ki a balti népekből, hiszen ők több ezer éve lakják ezt a vidéket, s az utóbbi évezredben egymást követő dán, német, svéd, lengyel, orosz fennhatóság sohasem hozta olyan kritikus helyzetbe őket, mint a legutóbbi ötven év.

Nagy Péter a balti területek meghódítása után az ott élő három népnek jelentős autonómiajogokat garantált, s e tekintetben jó ideig jártak el másként. Csak a múlt század második felében kezdődött el az átfogó oroszosító politika érvényesítése a térségben is. Litániában már 1864-ben, a többi tartományban 1889-ben rendelték el, hogy az oktatás, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás kizárólagos nyelve az orosz legyen. Így jó előre eldőlt, hogy a balti térség korántsem lesz, lehet Közép-Európa keleti szegélye, hanem csupán az orosz birodalom "közeli külföldje", ahogyan Moszkvában manapság is szívesen emlegetik ezt a régiót.

A szovjet évtizedek súlyos környezeti örökséget hagytak hátra a Baltikumban, de ez is eltölpül a nemzeti feszültségekhez képest. Különösen az állampolgársági kérdés éleződött ki. A baltiak úgy érvelnek, hogy a Molotov-Ribbentrop egyezmény törvénytelen állapotokhoz vezetett, tehát annak összes következménye is törvényellenes. Csupán a Szovjetunióval kötött 1920. évi békeszerződések tekinthetők törvényesnek, az 1940 utáni összes jogi aktus viszont törvénytelen. S minthogy a nemzetközi jog a megszállt területekre való betelepülést nem ismeri el állampolgársági garanciaként, az utóbbi évtizedek szovjet (orosz) áttelepülői sem kaphatnak minden további nélkül állampolgárságot. Orosz oldalról viszont úgy magyarázzák az elmúlt évtizedekben történeteket, hogy 1940-ben bejelentett kilépésük egyoldalú aktus. A három balti állam törvényhozása mindössze azoknak a más nemzetiségekhez tartozóknak adja meg automatikusan az állampolgárságot, akik már 1940-ben ott éltek, illetve ilyen személyek leszármazottai. Litvánia, minthogy oda a bevándorlás igen szerény mértékű volt, végül úgy döntött, hogy minden területén

élő személy elnyeri az állampolgárságot. Ennek megfelelően az 1992. őszi választásokon a más nemzetiségűek is részt vettek. Nem így a két másik államban. Észtország 1,6 millió lakosából 600 ezer a más (főként orosz) nemzetiségű, s ezeknek csak 10%-a kapta meg automatikusan az állampolgárságot. Az 1,3 millió lettországi idegennek pedig mintegy a fele.

Az észtek a függetlenség kinyilvánítása után újra bevezették az 1938-as állampolgársági törvényt. Ennel liberális rendelkezései szerint azok a személyek kérhetik az észti állampolgárságot, akik 1990. március 31. előtt legalább két évig ott éltek, magukat hajlandók egy nyelvi vizsgának alávetni, s letenni a hűségesküt. Ezt követően egy év elteltével megkapják az állampolgárságot (kivételt azok képeznek, akik aktív katonai szolgálatban állnak, vagy korábban a szovjet biztonsági szervek alkalmazottjai voltak, illetve jogerősen, elítélt bűnözők). Mindezt orosz oldalról diszkriminatívnek és az emberi jogokat sértőnek minősítik. Tényszerűen megállapítható, hogy az 1992 szeptemberében megtartott parlamenti választásokon a lakosság egy harmada nem vehetett részt.

Az EBEE, az Európa Tanács és az ENSZ szakértői többször foglalkoztak a kérdéssel, megállapítva, hogy a balti államok jogosultak az állampolgárság elnyerésének feltételeit szabályozni, s ezzel kapcsolatban lényegi jogsérelemről nem indokolt beszélni. Egyben azonban arra is felhívták a szakértők a figyelmet, hogy a nyelvi követelményeket célszerű lenne enyhíteni, hiszen az orosz kisebbség jelentős része az ország észak-nyugati sarkában koncentrálódik (Narva és Sillamae térségben), ahol 97-98%-os az oroszok részaránya, s így az észti nyelv elsajátítása számukra nem egyszerű. Mindenesetre a fél millió érintettből 1993 nyaráig mindössze 12 ezer kérte az állampolgárság megadását, s talán 30 ezer azoknak a száma, akik orosz állampolgárságért folyamodnak.

A lettországi helyzet, ha lehet, még bonyolultabb. A nem lettek részaránya közel 50%-os, minden városban az orosz nyelvűek vannak többségben, viszonylag igen magas a nyugalmazott katonai személyek száma, a gazdasági életben is igen jelentős pozíciókat töltenek be az orosz származásúak. Olyan elgondolások fogalmazódnak meg az állampolgársági törvény lehetséges feltételeiként, mint például a 16 éves helybenlakás. Ezen kívül évi kvótákat kívánnak megállapítani az állampolgárság megadásához.

Észtországban, érzékelve az orosz nemzetiség kiváráó magatartását, újabb törvényt hoztak a "külföldiekről". Ennek már első változata is kiváltotta az oroszok éles kritikáját, mind Észtországban, mind pedig Moszkvában. Felmerült egy afféle korlátozás gondolata, hogy a "külföldi" öt évente újra tartózkodási engedélyért köteles folyamodni. Az észti elnök a törvény aláírása előtt bölcsen kikérte az Európa Tanács és az EBEE szakértőinek véleményét. A szakértők fontosabb javaslatai: nem célszerű a már ott élő kisebbséget és a jövőben érkező személyeket egyformán kezelni; meg kell adni minden közigazgatási döntés fölött a bírósági felülvizsgálat jogát; csökkenteni kellene az engedélyek kiadásának gátjait, s egyáltalán nem kellene a "külföldi" nyugalmazott katonatiszteket kizárni a letelepülési engedélyt minden továbbiak nélkül elnyerők köréből. Az észti parlament második olva-

satban lényegében elfogadta ezeket az ajánlásokat, egyedül a katonai személyeknél maradtak meg a merevebb feltételek (a kivételes kezelés bizonyos lehetőségét ugyanakkor nem kizárva). Lettország egyelőre még nem fogott hozzá egy ilyen "külföldiekre" vonatkozó törvény megalkotásához.

Számos vitapont létezik az anyanyelvi oktatás, és a választáshoz kapcsolódó politikai jogok tekintetében. Az önkormányzati választásoknál az aktív választójog a nyugati gyakorlatnál például sokkal liberálisabb, ugyanakkor nem adja meg a nem észt állampolgároknak a passzív választási jogot (vagyis, hogy ők választhatók legyenek), ami viszont a többségében oroszok által lakott településeken (ld. Narva stb.) komoly problémák forrása lesz.

A hosszú távú megoldást az olyan szemlélet elterjedése biztosíthatja, amely Mart Laar észt miniszterelnök szavaiból árad: "A fiatalabb orosz személyek támogatják kormányunkat. S minthogy mi minél aktívabb kapcsolatokat kívánunk kiépíteni az üzleti élet terén Oroszországgal, az itteni orosz lakosságnak jelentős segítő szerepe lehet ebben".

Staden, Berndt von: Minderheitenpolitik im Baltikum. = Europa-Archiv, 22. F. 48. vol. 1993. 22. no. 653-660. p.

S. P.

Kisebbségi jog

Az 1868. évi nemzetiségi törvény születése

1993-ban volt az 1868. évi nemzetiségi törvény születésének 125 évfordulója.

A törvény történeti jelentőségének értékelésekor két szempontot kell figyelembe venni. Az egyik az, hogy az 1868: XLIV. törvénycikk egy folyamat része volt. Kereken 20 évig tartott az a nehéz felelősségi időszak, amíg a magyar liberális politikai gondolkodás "kihordta" és megszülte a törvényt. A másik szempont az a tény, hogy ez az egész évtizedes törvényalkotó folyamat gyökeres szakítást jelentett azzal a nemzetiségpolitikai szemlélettel, amely az 1848 előtti nyelvtörvényekben jutott kifejezésre.

AZ előzményekért vissza kell menni a 18. század végére. A 18. századi Magyarországon a társadalmi és közélet különböző szintjeinek sokféle nyelvet használtak. Az országos és megyei közélet, a felsőbb szintű bíróságok hivatalos nyelve a latin volt, a közép- és felsőfokú iskolák nyelve úgyszintén. Átmenetileg (1784-90) II. József rendeletére a német nyelv vált hivatalossá. A rendelet visszavonása után a nemzeti öntudatra ébredt magyar politikai vezetőréteg azt kívánta, hogy a német, illetve a korábbi latin nyelv helyét a magyar foglalja el az országgyűlés, a közigazgatás és az oktatás hivatalos nyelveként.

1790 és 1844 között az országgyűléseket egy sor törvényt hoztak "a magyar nyelv használatáról", illetve "a magyar nyelvről és nemzetiségről". E törvények csak

a magyar nyelvre voltak tekintettel, annak használatát igyekeztek kiterjeszteni a közélet minden területén. Az országban élő többi nép nyelv jogainak törvényes biztosítására nem gondoltak.

1790-ben a nemzetiségi kérdés már politikai síkon is jelentkezett. Az erdélyi románok az országgyűléshez intézett kérvénye — a *Supplex Libellus Valachorum* — azt kérte, hogy a románok negyedik rendi nemzetként (a magyarok, székelyek és szászok mellett) kapjanak helyet az erdélyi alkotmányban; a szerbek nemzeti gyűlése pedig azt kívánta, hogy a szerb nemzet részére szakítsanak ki külön területet, saját kormányzsékekkel.

A reformkor liberális nemzedéke őszintén remélte, hogy a feudális jogok és a rendi kiváltságok eltörlésével, az állampolgári jogegyenlőség és közteteherviselés megvalósításával, a polgári jogviszonyok és intézményrendszer meghonosításával a nemzeti kérdés is meg tudja oldani.

Ezért különösen sajnálatos, hogy az új, polgári Magyarországot megalapozó 1848. áprilisi törvények a nemzetiségi kérdéssel nem foglalkoztak.

A Habsburg birodalom másik felében, Ausztriában ugyanakkor már 1848 áprilisától kezdve hivatalos és ünnepélyes formában ismételten deklarálták a különböző népek nemzeti jogait.

Magyar részről az első fontos lépést az országgyűlés által kiküldött erdélyi unióbizottság tette meg azzal, hogy a román képviselők véleményének figyelembevételével 1848 szeptemberében törvényjavaslatot készített "a román nemzet polgári jogainak egyenlőség alapjáni biztosításáról". A javaslat országgyűlési tárgyalásra azonban a szabadságharc kitörése miatt már nem kerülhetett sor.

A hónapok óta folyó véres belháború hatására 1849 tavaszára a szembenálló felekben kölcsönösen megérett a hajlandóság a megegyezésre.

Kossuth a területi önkormányzat engedélyezését ajánló javaslatokat ugyan elutasította, de "a közös szabadságban és a közös jogban" való részesedésen túlmenően most már konkrét nyelvi eredményekre is hajlandó volt. További előrelépést jelentett az 1849 júliusi magyar-román "kibékülési terv", amelynek pontjait a nemzetgyűlés valamennyi nemzetiségre kiterjesztette. Ennek az elhatározásnak azonban gyakorlati szerepe már nem volt, hiszen a szabadságharc utolsó napjait élte.

A szabadságharc veresége után Magyarországon is az Olmützben 1849. március 7-én kiadott úgynevezett "oktrojált" birodalmi alkotmány alapelvei váltak érvényessé.

A neoabszolutizmus bukása után ismét előtérbe került a Habsburg monarchiának a nemzetiségek egyenjogúságának kérdése. Időközben az 1848-49-es események hatására a magyar politikai elit gondolkodása is lényegesen átalakult ebben a kérdésben.

Az emigráció vezetői, élükön Kossuthal, már 1849 őszén magukévá tették a lengyel és román emigránsok, valamint főleg itáliai politikusok által javasolt terveket a kelet-közép-európai, illetve délkelet-európai államok szövetségéről, konföderációjáról.

A párizsi emigránsok egy része — Teleki László és Klapka György s egy ideig Szemere Bertalan és Pulszky Ferenc is — a történeti magyar államkonceptió feladásával, a nemzeti önrendelkezés vagy legalábbis az önkormányzat elvének elismerésével hajlott a kérdés radikális megoldására.

Az 1860-as évek elejének liberális publicisztikája az 1848 előtti évtizedekhez képest fontos változásokat tükröz a nemzetiségi kérdés szemléletében.

"Kizárólagos uralkodásunk tarthatatlanná vált . . . , a hazánkban nemzetiségeknek teljes emancipációja elkerülhetetlen" — írja Mocsáry Lajos. Eötvös József pedig óva inti honfitársait, nehogy olyan helyzet alakuljon ki, mint 1848-ban.

A liberálisok fő dilemmája: hogyan lehet a soknemzetiségű államot úgy berendezni, hogy az a lehető legnagyobb mértékben garantálja valamennyi benne élő nép szabad nemzeti fejlődését.

A nemzeti kérdésben vallott magyar liberális álláspontot legklasszikusabb formában Eötvös József fejtette ki.

Midőn 1861 tavaszán ismét összeült az országgyűlés, a politikai vezetőréteg túlnyomó többsége már egyértelműen szükségesnek tartotta a nemzetiségi kérdés törvény által történő részletes szabályozását. Egy 27 tagú bizottság, bár a nemzetiségi kérdést a liberális szemléletnek megfelelően elsősorban az állampolgári jogegyenlőség és a teljes egyéni szabadság alapján akarta rendezni, elismerte a nemzetiségeknek mint testületnek jogát a szabad kifejlődésre.

A képviselőház 1866. április 26-án egy negyven tagú bizottságot választott a nemzetiségi törvényjavaslat kidolgozására. A nemzetiségi albizottság 1867 júniusában készült el javaslatával.

Ebből született meg az 1868. évi nemzetiségi törvény. A törvény mindenekelőtt biztosítja az egyes állampolgárok jogát anyanyelvük széles körű használatára a közélet minden fórumán. Az országgyűlés és a kormány hivatalos nyelve a magyar, de a törvényeket az országban lakó minden más nemzetiség nyelvén is ki kell adni. A törvény a különböző nemzetiségű állampolgárok iskolaalapítási és egyesülési jogát is kodifikálta.

A nemzetiségi törvény rendelkezéseit egyes szakterületeken néhány egykorú törvény egészítette ki. Ezek a nyelvhasználatot lényegében a nemzetiségi törvénynek megfelelően szabályozták. Ilyen volt mindenekelőtt a népiskolai törvény. Fontos kiegészítője volt a nemzetiségi törvényben biztosított jogoknak a görögkeleti ügyében hozott törvénycikk, amely széles körű belső önkormányzatot engedélyezett a szerb és a román ortodox egyház számára.

Mindennek említése azért sem haszontalan, mert cáfolja azt a korabeli publicisztikában és a történeti irodalomban gyakran olvasható állítást, miszerint a nemzetiségi törvény nem volt egyéb pusztá papíronnál, s a magyar kormányok sohasem gondoltak végrehajtására.

A magyar politikai elit nemzetiség-szemléletéhez és —kezeléséhez az 1850-es és 1860-as években végbement változást az érintett kortársak is látták, s adott esetben értékelték is. Elismerték, hogy európai mércével is kiemelkedőnek minősíthető dokumentum született a liberális politikai elit erőfeszítéseiből.

Mint minden tételes törvény, ez is a szembenálló, egymással polemizáló politikai erők kompromisszumának eredménye.

A nemzetiségi törvény még ebben a kompromisszumos formájában is kiemelkedő alkotása a magyar és a kelet-közép-európai liberalizmusnak. Bár sem területi önkormányzatot, sem kollektív nemzeti politikai jogokat nem ad, az egyes állampolgárok minden közéleti fórum előtti szabad nyelvhasználatának, a nemzetiségek iskolaépítési és egyesülési jogainak kodifikálásával még a 20. század végén is sok tekintetben a követendő minták egyike lehet a térség megoldatlan nemzetiségi problémáinak rendezésekor.

Katus László: Egy kisebbségi törvény születése. Az 1868. évi nemzetiségi törvény évtordulójára. = Regio, 4. évf. 1993. 4. sz. 98-128. p.

H. Z.

Államnyelvvelvédelmi akciók Szlovákiában

A pozsonyi Földmérési és Térképészeti Intézet egyik munkatársa a Slovenské pohľ' adiyban tette közzé abbéli felháborodását, hogy egyes kataszteri hivatalok a magyar nemzetiségű történeti személyiségekről elnevezett utcák-terek nevét a szóban forgó személyiségek által használt formában adták meg, holott a "szlovák történelem magyarhoni szakaszának (uhorské obdobia) történeti személyneveit" a szlovák helyesírási szabályzat (1980 óta) egészen másképpen rendeli írni. Nevezetesen: a szlovák helyesírási szabályoknak megfelelően, beleértve a nem funkcionális betűkettőzések és egyéb funkció nélküli betűk, különösen a "h" mellőzését is. A magánhangzók hosszúságának jelölését vagy nem jelölését illetően a szlovák nyelv ún. ritmikai törvényének megfelelően kell eljárni. (E ritmikai törvény lényege: egymás után nem következhet két hosszú magánhangzós szótag.) Az "y" — megfelelően az általános helyesírási szabálynak — csupán a kemény "d", "t" és "n" után marad meg.

A fentiek jegyében Pázmány helyett Pázman, Rákóczi/Rákóczy helyett Rákoci, Forgách/Forgács helyett Forgác, Zichy helyett Zici, Bercsényi helyett Bercéni, Nádasdy helyett Nádasdy, Pálffy/Pálffi helyett Pálfi, Illésházy helyett Ilesházi, Károlyi helyett Károlí, Ghyczy helyett Gici, Thurzo helyett Turzo írandó. Ezen felül "vissza kell szlovákosítani" az olyan magyarított személyneveket, amelyeknek bizonyítottan van szlovák megfelelőjük (pl. Szentiványi — Svätojánsky; Kubinyi — Kubinsky; Palugyai — Palucky).

Hogy a szóban forgó kataszteri hivatalok nem a fentiek szerint jártak el, azaz az ügyet "megszellőztetd" tisztviselőt a következő megfogalmazására készteni:

"Remélem, hogy az, aki szolidáris Szlovákiával, miközben még nacionalistának sem kell lennie, érzékelní a szlovákok asszimilációjának veszélyét saját földjükön. A névváltoztatásokkal kapcsolatos akciók csupán kezdetét jelentik a mi magyar

nemzetiségi (szerintük: nemzeti) kisebbségünk hatalmas ambícióinak. Engem felettébb nyugtalanítanak e demokrácia megnyilvánulásai, amelynek sírásó tendenciájuk van Dél-Szlovákia szlovákjai számára . . . Úgy kezdem érezni magam Szlovákiában, mintha külföldön lennék . . ."

Ugyanezt a veszélyérzetet sugallja az a "fízparancsolat" szlovákul "desatoro", amelyet a dél-szlovákiai szlovákok 1993. évi nagysugárnyi (Surany) találkozóján fogadtak el. Így szól:

1. Az államnyelvet mint a szlovák szuverenitás, integritás jelét, mint a Szlovák Köztársaság szlovákjai és nemzetiségi kisebbségei (szlovákul: národnostné menyiny) közötti megértés egységesítő tényezőjét kell deklarálni.

2. Az államnak továbbra is minden feltételt biztosítania kell ahhoz, hogy a Szlovák Köztársaság valamennyi állampolgára szóban és írásban egyaránt elsa-játítsa az államnyelvet.

3. Az államnak továbbra is gondoskodnia kell az államnyelv tudományos kutatásáról, kultúrájáról, tisztaságáról és védelméről.

4. Az államigazgatás, az állami szervezetek, a helyi önkormányzatok, iskolák, az egészségügyi intézmények, az állami szolgáltatások és kulturális-társadalmi intézmények valamennyi dolgozójának szóban és írásban el kell sajátítania, s használatával írásbeliséget, nyilvános iratokat és hivatali feljegyzéseket kell produkálnia. A nemzetiségi kisebbségek nyelvének vagy nyelveinek tudása nem lehet feltétele a hivatali vagy állami funkció ellátásának, iskolai, közegészségügyi, kul-turális és szolgáltatási státuszba történő felvételnek.

5. A községek, városok, utcák, térségek és terek nevét, a földrajzi elnevezéseket államnyelven kell szerepeltetni. E nevek megváltoztatása és eltávolítása, továbbá az osztrák-magyar és egyéb nemzeti történeti személyiségek és esemé-nyek nevére történő, illetve a szlovák história és kulturális élet személyiségeinek kárára véghezvitt cseréje ugyancsak tilos.

6. Valamennyi nyilvános gyűlést, aktívát és értekezletet, az állami szervek és szervezetek, a helyi önkormányzatok és intézményeik valamennyi akcióját államnyelven kell megtartani; a velük, lefolyásukkal és határozataikkal kapcsolatos írásbeli dokumentumok államnyelven készülnek.

7. Az állami szervek, szervezetek, a helyi önkormányzatok és intézményeik nyilvánosságnak szánt kulturális, társadalmi és nevelő-művelődési akcióinak ál-lamnyelven kell lezajlaniuk.

8. A nyilvános felületeken, az állami szervek, szervezetek, a helyi önkormányzatok és intézményeik propaganda felületein, a tömegkommunikációs eszközökben közzétett valamennyi információnak, reklámnak, hirdetésnek államnyelven kell szólnia. Az állampolgárok és az állami szervek, szervezetek, a helyi önkormá-nyzatok és intézményeik közötti bármiféle írásos kapcsolatnak államnyelven kell megvalósulnia.

9. A nyilvános szolgáltatások, a hivatalok, a közegészségügy, a hivatalos akciók keretében az állampolgárok kapcsolata és ügyintézése államnyelven realizálódik, kivéve ha a bírósági ügyekben a törvény másként rendelkezik.

10. Az államnyelv és kultúrájának terjesztői. úm. a színészek, a tömegközlelési eszközök bemozdói, az újságírók, a publicisták, a sajtó képviselői egyaránt tartoznak tökéletesen elsajátítani az államnyelvet.

Ez az államnyelvvédelmi "tízparancsolat" azért is aktuális, mivel a mai szlovák nemzedék csak így ünnepeheti méltóan a Štúr-féle szlovák irodalmi nyelv kodifikálásának 150., illetve az első szlovák nyelvtan megjelenésének 200. évfordulóját.

Stary, Ivan: Z redakčnej posty. = Slovenské pohľ ady, 1993. 6. č. 148. p. Pisanie historických osobných mien z uhorského obdobia slovenských dejín. = Slovenské pohľ ady, 1993. 6. no. 149. p.

Bajanik, Stanislav: Za tú našu slovenčinu. = Slovenské pohľ ady, 1993. 7. no. 1-3. p.

F. T.

Nemzeti és etnikai kisebbségek története

Az etnikai sorozások története

Az államhatalom mindig figyelembe vette az etnikai, felekezeti, faji vagy nyelvi csoportok létét, amikor arról döntött, kit sorozzon be s kit mentesítsen a katonai szolgálat alól. Az etnikai sor- vagy hadkötelezettségnek is nevezhető jelenség évezredek óta ismert, Perzsia és Karthago seregeitől a brit vagy a francia gyarmatbirodalom alakulatain át a modern szovjet, jugoszláv, csehszlovák, izraeli, libanoni, dél-afrikai stb. hadseregekig. 1948-ig még az amerikai hadseregben is külön egységekben szolgáltak a színesbőrű katonák.

Az etnikumok sorozásában a történelem során lényegében három módszert alkalmaztak a kormányzatok. Ezeket tekinti át és értékeli a tanulmány.

Az első módszer a kényszer, az erő alkalmazása volt. Az ókor hadseregei csaknem mindig polietnikus összetételűek voltak, s kényszerosozással toborozták őket. A besorozott törzsek, nemzetségek és népek gyakran ellenséges viszonyban álltak egymással, hiszen ezek a seregek nemegyszer hódítás útján keletkeztek és bővültek: a legyőzött fél már a győztes oldalán vett részt a következő hadjáratban. Az újkor birodalmi nemkülönben a nyers erőszak révén töltötték fel seregük állományát: híhedt volt a cári orosz hadsereg drákói fegyelme, a törökök gyermekrabló és janicsárnevelő kegyetlensége, de pl. az osztrákok erőszakos toborzó-kampánya is Erdélyben 1809-ben. A brit gyarmatokon ugyancsak sok sorozási incidens fordult elő.

Az erőszakos sorozás az erősen központosított, ugyanakkor védtelen etnikumok által lakott államokra volt jellemző. A besorozott katonákat csupán a parancsnok iránti engedelmesség kötötte, s nem az absztrakt államhoz vagy a nemzethez való hűség vagy lojalitás. Ez a módszer számos hátránnyal járt: népes hadseregek

jöttek így létre, ám fegyelmi vagy morális tekintetben igen alacsony szinten álltak. A legkeményebb kezű parancsnoknak is meg kellett alkudnia az egyes etnikumokkal, hogy elkerülje a tömeges dezertálást. Ez is csak rövidtávon sikerülhetett: válság esetén a több nemzetiségű hadsereg nem volt egyben tartható, aminek jó példája az 1848-as magyar szabadságharc kezdete.

Az erőszakos toborzás gyakran egész vidékek gazdasági tönkretételét és elnéptelenedését eredményezte. Az 1832-es lengyel felkelés nyomán elrendelt sorozás után hanyatlásnak indult Lublin térsége. A századfordulón a litvánok és a finnek körében tömeges kivándorláshoz vezetett a cár seregébe való besorozás elkerülésének szándéka.

Manapság elszigetelten fordul már csak elő a kényszersorozás, leginkább törzsi vagy nemzetiségi jellegű milíciák részéről, polgárháborús vagy törzsi konfliktusok során (Libanon, Tadzsikisztán, Afganisztán, Jugoszlávia).

A második sorozási módszer lényege az ideológia. A polgárokat vagy alattvalókat ez esetben törvény kötelezi a katonai szolgálatra, ám személyes meggyőződésük is, hogy erkölcsi és politikai kötelességük annak eleget tenni. Ez a módszer a francia forradalomban született: a nemzet, a szabadság, a hazafiság és a polgárság új eszméi lettek a forradalmi hadsereg leghatásosabb toborzó eszközei. Erőtlen és kiválóan motivált katonai szervezet jött létre, melynek ugrásszerűen javult a teljesítménye, hiszen katonáit meggyőződés hajtotta, nem a kényszer. A minta terjedése hozta magával a múlt század folyamán a katonai hivatás és szolgálat népszerűségének és tekintélyének példátlan emelkedését. A francia és porosz kiképző tisztek világszerte meghonosították a polgár-katonák hadseregének modelljét.

Az ideológia révén történő sorozást természetesen minden esetben alkalmazták a kormányok, ha idegen betolakodó ellen kívántak mozgósítani, így pl. 1941-ben a német támadást követően a Vörös Hadsereg több száz honvédő alakulatot szervezett nemzeti és etnikai kisebbségekből. Az effajta ideológiai mozgósításra egyébként a modern kort megelőzően, már az ókorban is akadtak példák.

Előnyei ellenére az új modell kétélűnek bizonyult némelykor, s ez feltárta potenciális veszélyeit a kormányzatok számára. Az etnikai és nemzeti kisebbségek hatékony eszközhez jutottak az államhatalom befolyásolására, hiszen a tömeges engedetlenség, a bevonulás bojkottálása egy-egy jelentős csoport részéről megingathatja bármely rendszer legitimitását, illetve kockázatos szeparatista mozgalmat gerjeszthet. Ezért mondott le a cári kormány a finnek sorozásáról 1916-ban, s a brit kabinet ezért nem erőltette a hadkötelezettség betartását Észak-Írországból a 2. világháború alatt.

E dilemmától eltekintve is gondokat okozott a polgári-hazafias elv érvényesítése a többnemzetiségű államok hadseregében. Nem pusztán engedelmességre, hanem minden katona személyes lojalitására tartott igényt a modern, nacionalista államhatalom, s e meggyőződés kialakításához és fenntartásához felvilágosításra, azaz politikai oktatásra volt szükség. A modern hadseregekben valóban nem is szünetelt a politikai képzés még nehéz helyzetekben sem. Ez sem volt képes

azonban meggátolni azt, hogy a kisebbségi etnikumokból rekrutálódott katonák időnként választani kényszerültek hazájuk és népük között: amikor rokonaikkal kerültek szembe a fronton. Ekkor keserűen tudatosították, hogy egyenlő áldozatokért nem mindenkinek járnak egyenlő polgári jogok.

A harmadik sorozási módszer: a szerződés. Ez olyan folyamatot jelöl, amelyben a kisebbségek eleget tesznek a törvényben megszabott hadkötelezettségnek, ám ennek fejében előzetesen megtárgyalt és a kormány részéről elfogadott kompenzációk illetik meg őket.

E módszer előzményeit is megtaláljuk az ókorban és az ottomán birodalomban: a régiók vagy etnikumok vezetői kötelezték magukat bizonyos regruta állítására, s ezért az uralkodó szavatolta számukra az autonómia valamely formáját és mértékét, illetve a szerződés meghatározta az újoncok bevonulásának, kiképzésének és szolgálatának feltételeit.

A kormányok persze mindig szívesen alkalmazták a kényszert, s a gyenge, védtelen kisebbségekkel szemben ezt meg is teheték: az orosz kormány pl. 1844-ben kiiktatta a zsidó közösségek autonóm vezető területeit, s bevezette a közvetlen sorozást a zsidók körében is. A belső kohézióval, erős vezetőséggel, de főleg kormányzati szintű kapcsolatokkal és képviselőkkel bíró kisebbségek azonban visszaverhetik a hasonló törekvéseket. Ennek példáját az Oroszországból bevándorolt angliai zsidó közösség szolgáltatta, amikor a nyilvánosság és a helyi zsidó vezetők segítségével mentesült a sorozás alól az 1. világháborúban, míg a hasonló helyzetű litván bevándorlókat besorozták, noha a hadiipar fontos ágazatában, a szénbányákban dolgoztak.

A szerződéses sorozás a többnemzetiségű államokban terjedt el, ahol a közösségek kölcsönös viszonya a közélet homlokterében áll, s a hadsereg szervezete és vezetése is gondosan kiegyensúlyozott (Libanon, Belgium). Az új, etnikailag többnyire vegyes államok vezetőinek mindenképpen ajánlható a szerződéses modell, amelynek alkalmazása elősegítheti a kisebbségek integrálódását, meggátolhatja elidegenedésüket, s egyúttal a kormányzat jogos védelmi létszámigényét is kielégíti.

Peled, Alon: Force, ideology and contract: the history of ethnic conscription. = Ethnic and Racial Studies, 17. vol. January 1994. 1. no. 61-78. p.

Ba. K.

Erdély története — magyar, román és szász felfogásban

Erdély története különleges figyelmet érdemel a kelet-közép-európai történelemben: egyszerre példája a különálló fejlődésnek és a határon kívüli nemzeti kultúrákkal való szoros kapcsolatnak. Igaz, ez a kettősség történelmi koronként más-más hangsúlyt, jelentést kapott az itt élő népek életében és kultúrájában, s nyilván ez a körülmény indokolja a nemzeti Erdély-történetek megírásának igényét. Nem

tekinthetjük tehát a véletlen művének azt, hogy a Korunk 1993. évi 10. száma a témában egyidejűleg közöl tanulmányt magyar (Egyed Ákos), román (Pompiliu Teodor) és szász (Ernst Wagner) szerző tollából.

Egyed Ákos egy elméletileg megalapozott és gyakorlati kivitelezésre előkészített erdélyi magyarságtörténet megírásának indokairól és — részben — metodikájáról szól. Abból indul ki, hogy az eddigi (mérvadó, nem kisajátításra törekvő) Erdély-történetek a különböző itt élő népek, etnikumok történelmét az összehasonlító módszer segítségével tárgyalják. Elismerve e koncepció korszerű jellegét, arra világít rá, hogy a történetírásnak ki kell terjednie az összehasonlított etnikai entitások sajátosságainak elemzésére is, mégpedig a maguk meghatározottságában.

Önálló erdélyi magyarságtörténetet (a székelységet kivéve) Egyed szerint a magyar történészek azért nem írtak korábban soha, mert az mindig szorosan összefüggött a mindenkori államiság történetével. Állításának érve: amikor 1918-19-ben ez az összefüggés megszűnt, nyomban felmerült az erdélyi magyarságtörténet elkészítésének szükségessége. Eközben azért elismeri a háromkötetes Erdély-történet érdemét az erdélyi magyarságtörténet sajátosságainak, folytonosságának felmutatása és belső összefüggéseinek feltárása tekintetében.)

Az erdélyi magyar társadalomfejlődés sajátosságai közül a szerző kiemeli — Bibóra hivatkozva — az erdélyi magyar rendiséget, amely sohasem vált olyan merevvé, mint a magyarországi, valamint az erdélyi magyarság szellemében — a történelmi korszakoktól függetlenül — megnyilatkozó nagyfokú toleranciát és a hagyományok erőteljes jelenlétét.

Az új Erdély-történet megírására készülők kollektíva egy szélesesen értelmezett társadalomtörténet megalkotására vállakozik, mert csakis ez a megközelítés hozza magával a rokon társadalomtudományok eredményeinek széles körű alkalmazását. A tudományos koncepció homlokterében a folyamatosság, a szerves fejlődés hangsúlyozása áll. Ennek következtében a politikai súlyú események története úgy szerepel majd a műben, mint a nagyívű társadalmi-történelmi folyamatokat módosító-megszakító tények.

A szerkesztés hangsúlyozott elve a történelmi tárgyilagosság érvényesítése, amelyet — Szabó István szavaival szólva — "nemcsak a tudomány elve követel, de a nemzet érdeke is".

Pompiliu Teodor, Egy új Erdély-történetért c. tanulmánya már címében is jelzi a szerző kritikai alapállását az eddigi feldolgozásokkal szemben. Kifogásait, fenntartásait azonban nem az egyes — román és magyar — művek elemzésére alapozza, hanem (nevesítés nélküli vázlatos felsorolásukat követően) a bennük kiemelésre méltónak tartott momentumokra. (Példaszerűen említ csupán kollektívákat, szerzőket mondandójának alátámasztására: "a román történészek vitája" címszó alatt — burkoltan a Kőpeczi által szerkesztett Erdély-monográfia fogadtatására utalva p. o. kifejti, hogy ennek "hangsúly-eltolódásai" a korábbi rendszer hivatalos álláspontjának termékei, amelynek fő bűne az volt, hogy a nem-szakember publicistákat kizárva a vitákból — sic!.)

Teodor szerint az eddig megjelent Erdély-történetek többségükben nemzeti színezetű ("eticista jellegű") munkák, amelyek ezért az egyszínűség benyomását keltik, vagy elsiklanak "bizonyos történelmi realitások" (kifejtését ld. alább) felett. Konklúziója mégis az, hogy a szóban forgó munkákban "túlteng az eseménytörténet". Felrója (nem tudni kinek) azoknak a kutatásoknak az elhanyagolását, amelyek a sajátos erdélyi civilizáció struktúráiban tükröződő közös múltról tanúskodnak. Elavult, túlhaladott történet szemlélet mutatkozik meg azokban a feldolgozásokban, amelyek nem vesznek tudomást az Erdélyben élt, élő népek egymásraultaltságáról, kommunikációs rendszereiről, és nem fordít gondot az egymásról kialakított kép tanulmányozására. Példája: nem valós az az erdélyi társadalomról kialakított kép, amely egy archaikus, fejlődésben visszamaradt román világot állít szembe a magyar és szász elit világával.

Teodor szerint sokkal nagyobb hangsúlyt kellene helyezni a két világháború közötti korszak elemzésére, "amelyben a haladás minden vonatkozásban nyilvánvaló". Ráírányítja a figyelmet az alapvető kérdésekben felizzó (nyilvánvaló román-magyar) vitákra. Ilyenek: a román elem erdélyi kontinuitása, a román civilizáció egysége, a 18. századi (román) politikai program modernisége, az 1848-as forradalom és az 1918. évi egyesítés kérdése. Megengedi: az elmúlt fél évszázadban születtek jelentős összefoglaló művek, megoldatlan mégis a részkutatások eredményeinek és a szintézis igényű munkálatoknak az összehangolása az egyes művekben. Tekintettel arra, hogy Erdély a Kelet és a Nyugat közötti kölcsönhatások színtere volt mindig, a megoldást egy "funkcionális összehasonlító módszer" latba vetésével véli megtalálni. Megismétli: e szemlélet és metodika alkalmazása kizárja azt a felfogást, amely egyeseket csak haszonélvezőkként, másokat pedig vitathatatlan teremtként ábrázol.

Teodor további igénye a történészekkel szemben, hogy ne csak a múltban keressék azt, ami az erdélyi népeket közel hozza egymáshoz, hanem a jelenben is, ahonnan "a vizsgálandó múlt felé kell tekinteni" (kiemelés tőlem). Ilyen jelenkori realitás Erdély mostani státusa, az ti., hogy része a román nemzeti államnak. (E megállapítás fényében nem tekinthetjük a véletlen művének, hogy a szerző az Erdélyben élő népek, nemzetek megjelölésére — történetileg is — konzekvensen az "etnikumok" megnevezését használja. — a szerk.) Marc Bloch történetfilozófiai gondolatmenetével zárja fejtegetéseit a szerző: ". . . a történelem, amelyet megismerünk, azonos azzal, amit a történész maga teremt meg. Ebből fakad . . . a jelenben is nyitott szemmel járó történész jövővel szembeni nagy felelőssége."

Ernst Wagner Az erdélyi szász történetírásról c. tanulmánya igazából nem a szász történetírás műhelyitkaiba kalauzolja el az olvasót, inkább eseménytörténeti áttekintést ad intézményei sorsáról és az erdélyi szászokat ért társadalmi-politikai-demográfiai traumákról.

Az intézményes Erdély-kutatások kezdetét Wagner 1840-re, az Erdélyi Honismereti Egyesület (Verein für Siebenbürgische Landeskunde — VSL) megalapításának idejére teszi. Az egyesületet (amelyet 1947-ben felosztottak, és Heidelbergben alakult újjá 1962-ben Arbeitskreits für Siebenbürgische Landeskunde néven)

az erdélyi honismeret "valamennyi nemzetből és valamennyi rendből való barátai" hozták létre.

Noha az intézményalapítás kezdeményezői szász értelmiségiek voltak, bennük az összerdélyi tudat egy ideig oly erős volt, hogy makacsul ellenálltak azoknak a birodalmi próbálkozásoknak, amelyekkel az erdélyi németek történetét ki akarták szakítani természetes közegükből. Így történhetett aztán, hogy az egyesületnek szép számmal akadnak román és magyar tagjai is, sőt a 12 tagú választmányban ott találjuk Kemély Józsefet és Mikó Imrét is.

A szemlélet változás — Wagner szerint — a 19. század közepétől erősödő nacionalista mozgalmak hatására következett be. Georg Binder, a Németországból hazaérkező tanár — nomen est omen — "Erdélyismeret Német Egyesülete" alapítására tett javaslatot. (Analog fejlemények: az 1848/49-es forradalom után alapították meg a magyar Erdélyi Múzeum Egyesületet Kolozsvárt, s 1861-ben a román Astrát Szebenben.) Bár Binder javaslatát végül elvetették, viszont a VSL ettől kezdve szász egyesületként fungált, s tagjai egyre inkább a német birodalom tudományos központjai felé tájékozódtak.

A Királyföld részleges autonómiájának megszüntetésével (1876) a szász "natio" véglegesen német kisebbséggé vált. A státuszvesztés azonban szellemi megújulást hozott magával a szászok körében: a VSL mindinkább azt tekintette feladatának, hogy kutatásaival és kiadványaival e kisebbség megmaradásához járuljon hozzá. (Ezt erősítette a szász egyház és választott püspökük megnövekedett feladat- és felelősségi köre az új helyzetben.)

A két világháború közötti időszak nem kedvezett az erdélyi német kultúra művelésének. Az új Nagy-Románia Kárpátokon túl élő németiségének helyzete sem volt jobb: nagyjából megegyezett az erdélyi szászok körülményeivel. Viszont településeik jelentős részének Szovjetunióhoz való csatolását követően 215 ezer német települt át Németországba.

A 2. világháború végéig intenzív kapcsolat alakult ki a birodalmi németiség és az erdélyi szászok között (teológiai fakultások erdélyi szászok számára Németországban, nyári továbbképző kurzusok Erdélyben birodalmi előadókkal). Amikor azonban a romániai németek vezetését nemzeti szocialisták vették át, a VSL működése megbénult.

A 2. világháború utáni több tömeges kitelepítési hullám, a Szovjetunióba való deportálássorozat, a maradék jogfosztottsága (választójogukat csak 1950-ben ismerték el) mély elidegenedettséget váltott ki a németek körében az uralkodó rendszerrel szemben. Csak 1957-ben hagyták jóvá a Forshungen zur Volks- und Landeskunde c. folyóirat kiadását. Az orgánum — a nehéz körülmények közepette is — figyelemre méltó historiográfiai és honismereti dolgozatokat közölhetett. A viszonylagos szellemi-politikai enyhülés hatására újra indulhatott a VSL tevékenysége: 1971-ben jelentették meg — az NDK-beli Német Tudományos Akadémiával közösen — az Erdélyi szász szótár III. és az Erdélyi szász okmánytár V., majd VI. és VII. kötetét.

Végül is a VSL igazi jogutódjának a Heidelbergben 1962-ben alakult Arbeitskreist kell tekinteni, amely rangos kiadványaival (Siebengürgische Archiv, Studia Transylvanica, Siebenbürgische Familienforschung stb.), 40 ezer kötetes Transsilvanica könyvtárával és múzeumával, a német és osztrák városokban rendezett tudományos ülésszakok sorával igen jól szolgálja az erdélyi szász kultúra megőrzésének, hagyományozódásának az ügyét.

Az Arbeitskreis törekszik arra, hogy kiadványaival, rendezvényeivel szellemi hidat építsen Kelet és Nyugat között (sőt: 1990-ben fiókinézményt hozott létre Nagyszebenben a romániai tagok számára), de a régi VSL újraalapításáról tudatosan lemondott.

Befejezésül az erdélyi szászok elemi méretű népességfogyásáról számol be a szerző: 1950 és 1989 között 242 ezren vándoroltak ki, 1990-ben pedig 111 ezrenyi volt a Németországba áttelepültek száma. Az 1940. évi 403 ezres populációval szemben az 1993. évi egyházi összeírás szerint mindössze 26 ezer az Erdélyben maradt evangélikus szászok száma. Nyilván főképp e drasztikus változások hatására voksol a szerző a VSL utódegyletének németországi működtetése mellett, a következő reménnyel: "... a korábban szászok által lakott városokban és falvakban felnövekvő újabb nem német generációk számára e helységek ugyanúgy a hazát ... jelentik majd ... (s őket) ... szülőföldjük szász múltja ugyanúgy fogja érdekelni, miként például a kölnieket ... városuk római alapítói."

Egyed Ákos: Az erdélyi magyarság története. = Korunk, 3. folyam, 4. évf. 1993. 10. sz. 33-35. p.

Teodor, Pompiliu: Egy új Erdély-történetért. = u. ott, 36-39. p.

Wagner, Ernst: Az erdélyi szász történetírásról. = u. ott, 40-44. p.

Ch. Gy.

Magyarország nem magyar iparos népessége a 18. században

A témának mindössze felvázolásához elegendő rövid közleményében a szerző figyelmét elsősorban a külföldről bevándorolt iparosokra fordítja. A lehetséges megközelítési módok közül alapkérdésnek az Európához való felzárkózás követelményének való megfelelést tekinti.

Vizsgálódásaink alapja. A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere c. kiadvány. A kataszter korántsem teljes, sem időben, sem térben, de a 18. századi Magyar Királyság területére értékelhető adatokat nyújt. A nyilvántartott 2470 céhprivilegiumból 322 latin, 996 magyar, 969 német, 183 valamilyen szláv nyelvű. Tehát az 1686 és 1790 között kiállított és nyilvántartott céhlevelek mintegy 40-40%-a magyar, illetve német, 7,5%-a szláv (szlovák) nyelvű. A céhkataszter területi hiányosságainak ismeretében bizonyos, hogy a német és a szlovák nyelvű céhlevelek száma a valóságban ennél valamivel magasabb volt. Területi eloszlásuk alapján nyilvánvaló a német kézművesség túlsúlya az ország nyugati megyé-

iben (Vas, Sopron, Moson, Pozsony), a szlovákoké pedig Nyitrában, Trencsénben, Árvában, Turócbán, Liptóban és Zólyomban. Többet és főleg pontosabban a kézművesek nemzetiségi megoszlásáról ma még nem lehet mondani.

Az 1686-1699 közötti céhprivilegiumok számszerű megoszlása azt sejteti, hogy közvetlenül a török kiűzése után az új szerzemény területre több német kézműves költözött, mint magyar.

Nincsenek teljes hiteles adatok arról sem, hogy az ország lakosságának mekkora része tekinthető iparosnak. Bánkúti Imre megalapozottnak tűnő források alapján a kézművesek számát a 18. sz. első évtizedében 5500-6000-re teszi. Figyelembe véve az osztrák-cseh tartományokban, valamint a Párizsban ekkor dolgozó és adófizetésre képes mesteremberek számát (82 000, illetve 12 000), Bánkúti becslése elfogadhatónak látszik. Bizonyos azonban, hogy az ország akkori, kb. 4 millióra tehető lakosságának ipari szükségleteit az 5 6000 kézműves nem tudta kielégíteni. Nem meglepő hát, hogy az 1722/23. évi országgyűlés 117. tc.-e 15 évi adómentességet biztosított az országba költöző kézműveseknek. A magyar királyi helytartótanács — a törvénycikk végrehajtása során — körrendeletben szólította fel a vármegyéket és a szabad királyi városokat, hogy a kézművesek betelepítése és manufaktúrák létesítése érdekében adjanak felvilágosítást a szükségleteikről. Manapság 30 vármegye és 18 szabad királyi város válaszáat ismerjük. Az anyagi egészéből egy, az elemi kézműipari szükségletek kielégítésére sem képes ország képe bontakozik ki. Posztóművesekre, vargákra, tímárookra, kalaposokra, kovácsokra, kötélgyártókra, kocsigyártó-ácsokra, kordovánkészítőkre, tűgyártókra, késekre, üvegyártókra, cukrászokra, pécekre, órásokra, ónkovácsokra, fegyverművesekre irányult a városok és a megyék igénye. Nem tudható, hogy ennek a helyzetfelmérésnek voltak-e konkrét következményei, bár az inkább valószínűsíthető, hogy az idegen kézművesek betelepülése spontán folyamatként, legfeljebb helyi, de nem országos szervezésben, a török kiűzése után megszaktatlanul folyt.

Benda Gyula és Király Ferenc Keszthely iparos társadalmát vizsgálva megállapította, hogy az iparosok száma 1711 és 1773 között 42-ről 139-re nőtt, s közel kétharmaduk az utolsó húsz évben költözött be a városba. A szerzők meg tudták állapítani, hogy a legnépesebb céhek (takácsok, fazekasok, halászsok, csizmadiák) magyarok voltak, s nemcsak ipari tevékenységből éltek. A magasabban képzett iparosok, a fém- és faiparral foglalkozók német céhekbe tömörültek, "s mestereiknek általában nem volt szőlejük".

Kerecsényi Edit Nagykanizsa iparos rétegét vizsgálva írja, hogy a polgárok lajstromába 1745 és 1825 között bejegyzetteknek csaknem fele a ruházati iparban dolgozott. A gombkötők zömmel horvátok voltak, a három kékfestőből kettő, a 34 szabóból 26 németnek tartotta magát. A kanizsai polgárok származási helyét illetően folyamatosan 16 és 19% között van a magyar korona országain kívül születettek aránya.

A középkori kézművességnél fejlettebb üzemi formák és technikai eljárások meghonosítása Magyarországon ekkor csakis külföldi mesterek és segítők bekö-

töztetése révén volt elképzelhető. Így amikor Theophilus Stercz 1725-ben posztómanufakturát alapított Besztercebányán, Sziléziából és Szászországból hívott be mestereket és segédeket, összesen 25 személyt.

Hasonló volt a helyzet a vaskohászatban is. Az első magyarországi faszéntüzeltéses nagyolvasztó Libetbányán működött 1692-1695 között. Az üzem vezetője morvaországi német volt, aki a munkásokat (13 embert) a sziléziai Jagendorfól hozta magával. Amikor a munkások hazaszöktek, az üzem is megszűnt.

1772-ben a dobsinai nagyolvasztó üzembehelyezésére is először Stájerországból, majd Szászországból hívatott mestereket Lányi Pál, a Rákóczi-szabadságharc egykori országos vasinspektora. Ugyancsak szászországi mesterek dolgoztak 1726-ban a második ligetbányai és 1730-ban a pojniki nagyolvasztóban.

Egy-egy új technikai meghonosításnak másik módja volt, ha valaki külföldi tanulmányútra ment. Ennek egyik legkorábbi példája Gottlieb Adam Wernernek, az alsó-magyarországi főkamara grófság bánya- és kohófelügyelőjének utazása volt, aki egy ideig a felső sziléziai Drachenhammerben dolgozott, majd 1735-ben a Bars megyei Pilán létesített nagyolvasztót. A külföldi tanulmányút azonban ritkaságszámba ment. Volt úgy, hogy valamely hazai manufaktúra élére hívtak külföldi mestert vezetőnek, de volt, amikor egész manufaktúrák települtek át Magyarországra.

A bevándorolt mesterek és munkások egy része valószínűleg az országban maradt. A spontán bevándorlás mellett államilag szervezett munkás-betelepítés folyt. Érdekes példák vannak erre Vajdahunyadból. Elvéve az utóbbiak között is akadnak jó munkások, de fejleszteni csak külföldről jött, német munkásokkal fejlesztettek. Az udvari kamara a kaszagyártás bevezetésére is külföldről hívott — nagy nehézségek árán — kaszakovácsokat.

Heckenast Gusztáv tanulmányát egy "történeti statisztikainak látszó forráscsoport", a manufaktúra-tabellák vizsgálatával fejezi be. Az 1786. évi manufaktúra tabellák szerint a nyilvántartott 1511 munkás közül 211 külföldi (kb. 14%). Minthogy a tabellák közel egyharmada csak a munkások számát adja meg, s származásukra egyáltalán nem tér ki, feltételezhető, hogy ennél lényegesen több a külföldi munkás. Csak példaként: az üveghutákban különösen nagy számban foglalkoztattak külföldieket, így a hosszúhetényiben 6 cseh és 4 morva segéd dolgozott; Lókuton 10 cseh, Csehbányán ugyancsak 10 cseh munkásból állt az üveghuta személyzete. A Bihar megyei béli hutában 10 segédből 8 volt a külföldi, a Zólyom megyei miklósfalvai üvegcsűrben pedig a hét segédből hat bizonyult nem magyarországi-nak.

Más iparágakban nem volt ennyire feltűnő a külföldiek foglalkoztatása. Pl. a papírmalmokban Pécsen, Znióváralján, Zágrábban mindig csak 2-3 külföldi (német, osztrák, bajor, morva) szakmunkás dolgozott. A holicsi majolika manufaktúrában 18 munkásból 10 volt külföldi, a budai fajansz manufaktúrában 13 munkásból 4. Róth Ferenc pongyelaki "majolika fabricá"-jának munkája is mindössze egy-egy külföldi mesterre, segédre és inasra volt bízva.

Szép számban szerepelnek külföldi segédek és speciális szakmunkások (posztónyírók, festők, takácsok) a textilmanufaktúrákról készült tabellákban is. 1786-ban 9 pesti textilmanufaktúrában 303 munkásból 96 volt a külföldi.

A 18. századi Magyarország mind céhes ipari, mind manufakturális tekintetben el volt maradva közvetlen nyugati szomszédaitól, az osztrák és cseh tartományok színvonalához képest. Nemcsak új iparágak, modernebb technikák meghonosítása, hanem az egyszerű szintentartás is lehetetlen volt külföldi iparosok folyamatos bevándorlása nélkül. A beköltözők általában a Habsburg-birodalom velünk szomszédos tartományaiból jöttek.

Az iparos népesség folyamatos áramlása nyugatról kelet felé, illetve a hozzánk érkezők befogadása a termelés volumenének és színvonalának emelése érdekében, a magyar ipartörténetben egészen a 19. századig tartó állandó vonásnak látszik.

Heckenast Gusztáv: Magyarország nem magyar iparos népessége a 18. században. = Századok, 128. évf. 1994. 1. sz. 91-101. p.

K. O.

Esztergom megye népességtörténete

Dávid Zoltán tanulmányának hatalmas mennyiségű ismeretanyagából a szemlélő alig képes bármit is kiemelni, mivel egyenértékűen fontos és hiteles adatokra épül e speciális megyetörténet egésze.

A tanulmány indításaként tárul elénk Esztergom vármegye, amely az egykori Magyarország legkisebb törvényhatósága volt: területe mindössze 1077 km²-t tett ki. A sok háborúskodástól szenvedett vidéken az Árpád-kor százon felüli településéből mára 43 maradt, ebből is csak 22 helység tartozik Magyarországhoz (Komárom megyével egyesítve), a többi — három különböző járásba szétosztva — szlovák uralom alatt éli mindennapjait.

Az adatok sűrűségéből érzékletesen emelkedik ki a vármegyének nevet adó Esztergom vára, amely korábban a római limes egyik jelentős erődje volt, országos szerepre azonban csak az Árpád-korban jutott.

A vár körül több olyan település alakult ki, amelyekbe már igen korán külföldiek érkeztek. Esztergom városa az Árpád-korban tehát vegyes lakosságú volt. Nem úgy a falvak, amelyeket a honfoglaláskor Kurszán vezér seregei foglaltak el.

A megye területén az Árpád-korban az úgynevezett "Esztergomi districtus" 21 kisebb-nagyobb településén kívül 95 lakott hely volt.

A helységek életének folyamatosságában a tatárjárás jelentette az első szakadást. Több település elpusztult. Sok falu a török háborúk idején néptelenedett el. Az 1664-ben készült török összeírás alkalmával viszont néhány Esztergom megyei helység feltűnően magas népességszámmal szerepelt. Az összeírt adózók névsorai alapján megállapítható, hogy valamennyi helység lakossága magyar volt.

A török hódoltság megszűnése után nem sokkal, 1701-ben tartott egyházi vizitáció az esztergomi járás területén szomorú viszonyokat talált. A telepítések korán megindultak, nemegyszer a magyarság kárára.

Az esztergomi járás új etnikai térképe a 18. század vége felé alakult ki. Az 1773-ban készült "Lexikon lcorum populosorum" szerint a 23 lakott hely közül 11 magyar volt, 6 német és 6 szlovák nyelvű.

A megye nemzetiségi megoszlásáról Fényes Elek 1830-ban közölt először részletes adatokat. Munkája szerint a népességszám 56 233 főre növekedett, ebből 41 998 volt magyar, 6 820 szlovák, 6 733 német és 682 zsidó.

A magyarok száma 1830 és 1900 közötti hetven év alatt 65%-kal nőtt. A németeké 48%-kal, de a szlovákoké csak 10%-kal.

A trianoni békeszerződés Esztergom megye Dunától északra fekvő színmagyar helységeit egy új — azóta kétszer is megszűnt — államalakulatnak, Csehszlovákiának juttatta, nyilvánvalóan az etnikai elv durva megsértésével, a természetes határ másutt nem követett alkalmazásával.

1938-ban Csehszlovákia magyar többségű területeit az első bécsi döntés értelmében visszacsatolták Magyarországhoz. Az 1938. évi népszámlálás mutatta meg, hogy a teljesen indokolatlanul elcsatolt terület 96,3%-ban továbbra is magyar maradt.

1945 után visszaálltak a trianoni határok. Majd jött a lakosságcsere, a falvakból kiemelték a jómódú gazdákat és azokat az értelmiségieket, akik nem hódoltak be. Helyükbe szlovákokat telepítettek. Így érthető, ha sok településen a magyarok száma erősen megfogyatkozott, ha több helyen — legalábbis időlegesen — a szlovákok kerültek túlsúlyba.

Értekesek azok a táblázatok is, amelyek Esztergom megye Dunától délre eső, Magyarországon maradt helységeinek 1980. és 1990. évi anyanyelvi megoszlásáról tájékoztatnak.

Összegezve: Esztergom megye népessége annak ellenére, hogy területének több mint fele 1920 óta csehszlovák uralom alatt van, a németek kitelepítése, a magyar-szlovák népességcsere, de még inkább a Szlovákiában élő magyarok helyállása, nyelvükhöz és nemzetiségükhöz való erős ragaszkodása folytán 1991-ben magyarabb volt, mint 1910-ben: a magyar népesség aránya 80,8%-ról 92,3%-ra nőtt, miközben 1980-ban 93%-os csúcspontot ért el, de azóta sajnos fogyásnak indult. Minthogy ma már a magyarok és szlovákok természetes szaporodása közötti különbség minimálisra csökkent, a magyar községekbe telepített szlovákok részben elköltöztek, részben magyarrá válnak, és a nemzetiségi jogok biztosítására az Európai Közösség és a függetlenné vált Magyarország egyaránt gondosan ügyel, minden remény megvan arra, hogy az egykori Esztergom megye helységei a jövőben is magyarok maradnak.

Dávid Zoltán: *Esztergom megye rövid népesedéstörténete.* = *Regio*, 4. évf. 1993. 4. sz. 87-98. p.

H. Z.

Masaryk és a modern cseh történelemszemlélet

T. G. Masaryk, a filozófiaprofesszor és a Csehszlovák Köztársaság első elnöke szerint a történelem a nemzeti identitás szerves része, és ismerete fontos feltétele a nemzet integritásának, önbecsülésének és fejlődésének. Ez az időszertű feladatokra tekintő történefffelfogás bontakozott kis A cseh kérdés (Česká otázka, 1894) c. könyvéből és a cseh történelmet és politikát tárgyaló későbbi írásaiból.

Az 1890-es évek derekán Masaryk már nem bízott Ausztria fokozatos további demokratizálódásában, amely meghozhatná a cseh autonómiaigények kielégítését. Abban sem hitt többé, hogy a Monarchia képes lenne megoldást találni a nemzetei közti növekvő feszültség kezelésére vagy túlélni egy nagyobb nemzetközi konfliktus szakítópróbáját. Egyre inkább az önerőre való támaszkodásban, az önállóságban látta a haladás, a nemzeti fejlődés és a szabadság elérésének egyetlen reális útját.

Meggyőződését a cseh Nemzeti Liberális Párt 1891-es nagyarányú választási győzelmének következményei erősen befolyásolták. Minden korábbinál nagyobb számú cseh képviselő jutott be a bécsi Birodalmi Gyűlésbe (köztük volt Masaryk is), s élénk parlamenti és közéleti tevékenységük sokak szemében a nemzeti célok elérésének közeledését jelezte. 1893-ban azonban represszív jellegű ún. "rendkívüli intézkedéseket" léptetett életbe a bécsi kormány. A kiábrándulás mélyreható zavarodottságot, viszályokat és bizonytalanságot idézett elő a csehek körében. Masaryk — aki már korábban is világosan látta a kormányzat vakságát, ami a cseh követelések ignorálásában és a német privilégiumok védelmezésében mutatkozott meg — lemondott mandátumáról, és hozzáfogott azoknak a módszereknek és eszközöknek a kidolgozásához, amelyek azután erősíthették a csehek önállóságát, és ezt követően közéleti tevékenységüket a politikától kevésbé függő területekre irányították át.

Filozófusként korábban is vallotta, hogy a történelmi múlt igen erősen befolyásolja az emberek értékeit, magatartását, tájékozódását, és hogy ismerete elengedhetetlen az önismerethez, az önbecsüléshez is. Elismerte a történelem pozitivistá felfogású, csak a tények feltárását célzó kutatását is, de úgy vélte: a történelemből tanulságokat és ösztönzést lehet meríteni. A történelemfilozófia szerepét abban látta, hogy az felmutatja az emberi gondolkodásra és cselekvésre jelentős hatást gyakorló eszmék és események folyamatosságát, összefüggéseit. Masaryk szerint a romboló, destruktív hatású eszmék és törekvések megkülönböztethetők azoktól, amelyek a haladás és a humánusabb, felvilágosultabb, igazságosabb társadalom felé irányultak. Ez utóbbi pozitív tendenciák összefoglalására alkotta Masaryk a "humanista eszmények" fogalmát, amellyel a történelem legértékesebbnek tartott mozzanatait jelölte.

Masaryk szembeállt a korabeli cseh történetírók pozitivistá beállítottságával, amely mellőzte a történelmi tapasztalatok mérlegelését, aminek következtében a közvélemény történelmi tudata a közelmúlt politikai kudarcainak hatása alatt állt. Meghirdette a korszerű módszereket, a kritikus és összehasonlító elemzést alkal-

mazó történetírás szükségességét, amely ugyanakkor több figyelmet szentel a nép életének, az uralkodókról és az egyházzal szembeni hagyományos történelmi munkákkal ellentétben.

Masaryk felfogásában a nemzetek az európai történelem hosszú fejlődés során kialakult alapvető, tartós tényezői, amelyeket közös vonások sora (kultúra, nyelv, történelem, földrajz, hagyomány stb.) jellemez. Belső rétegződésük ellenére a nemzetek módot adnak tagjaik számára az egymással való azonosulásra, amiből kifejlődhet a közéleti szerepvállalás képessége. Ez pedig a demokrácia kialakulásának elengedhetetlen feltétele. Masaryk szerint a nemzetek fejlődését gátló tendenciák destruktív jellegűek a történelemben, mert a haladást fékeztek. Egyetértett Frantisek Palackyval, a múlt század nagy cseh történetírójával abban, hogy a kis nemzetek fennmaradása a "humanitásból" következően szükséges. Nézete szerint a kereszténység nem tudta egyesíteni lelkileg és politikailag Európát, a nemzetek léte (itt Herder felfogását vette át) viszont összhangban van az emberek mélyen gyökerező szükségleteivel, tehát a nemzet ügye a haladás ügyével rokonítható.

A korabeli cseh történetírással legélesebben az ún. zöldhegyi és királyudvari kéziratok vitájában ütközött meg. Általános ellenszenv kísérte, amikor hamisítványnak minősítette a németekkel szembeni cseh "kultúrfölény" bizonyítékokként ünnepelelt dokumentumokat. Masaryk bebizonyította igazát, s küzdelmét azzal indokolta: a cseheknek hamis legendák gyártása nélkül is elég sok történelmi eredményük van, s a történészek és a közvélemény ezek hiányos ismerete miatt bízvási kárhoztatható.

A feledésbe merült hagyományok közül főleg két korszakra hívta fel a figyelmet Masaryk, azoknak is a haladást elősegítő mozzanataira. Az egyik a cseh reformáció, a huszitizmus kora volt, amelynek tényanyagát még Palacky tárta fel. Masaryk támadta a katolikus szellemű korábbi történészeket s magát az egyházat is a huszitizmus torz bemutatásáért s az erőszakos ellenreformációért, amely kulturális és nemzeti hanyatlást hozott a cseheknek 1620 után. Husz Jánost viszont a lelkiismereti szabadságért a korrumpált egyházi hatalommal szemben folytatott küzdelem megszemélyesítőjének tartotta. A lelkiismerethez s az igazsághoz ragaszkodó Husz alakja a megismert tudás és az egyéni felelősségvállalás értékét volt hivatva emelni a cseh közvéleményben. Masaryk ilyen módon kívánta a pozitív történelmi hagyományokat kortársai személyes meggyőződésének, életfelfogásának részévé tenni. Ezzel nemcsak a nemzeti önismeret, hanem a saját és a nemzeti sors iránti felelősség is felerősödhetett.

A huszitizmus kapcsán fejtette ki felfogását a forradalmi mozgalmakról, amelyeket zsákutcának tartott. Jóllehet később módosított az erőszakot teljesen elvető nézetein, Husz, Chelcicky és Comenius alakján keresztül mindig a művelődés, a humanista és az erkölcsi értékek fontosságát hangsúlyozta a fejlődés számára. A marxista osztályharc-elméletet és a liberálisok kíméletlen individualizmusát egyaránt károsnak tartotta, kizárólagos materialista jellegű és a nemzetet szociálisan megosztó hatásuk miatt.

A másik kiemelkedő korszak Masaryk szemében a cseh felvilágosodás volt, amelynek vezetői szinte a feledéstől mentették meg a cseh nyelv és kultúra értékeit. Dorovskyt, a cseh nyelvet és nyelvészetet megújító jezsuitát azért csodálta, mert az lelkiismereti okokból korszerűsítette a cseh nyelvet, miközben maga nem bízott annak elterjedésében az elnémetesedett felső rétegek között. Ez további példája volt számára annak, hogy a cseh értelmiség akkor tölti be hivatását, ha magáévá teszi a humanista eszményeket, amelyek pozitív hatását a történelem már bizonyította, ám amelyek csak személyes meggyőződésé válva mozdítják elő a nemzet haladását. Ennek gyakorlati módszerére nézve használta Masaryk az élet minden területét felölelő "aprómunka" fogalmát.

Neudorfl, Marie I.: Czech History, Modern Nation-Building and Tomáš G. Masaryk. = Canadian Review of Studies in Nationalism, 20. vol. 1993. 1-2. no. 13-20. p.

Ba. K.

A szláv népek maticáinak történetéből

A "matica" minden szláv nyelven gazdag jelentéstartalmú szó, és nagyjából mindegyikben ugyanazok a jelentései. Így: lehet forrás, kútfő, de méhkaptár, méhkirálynő is, sőt: a mátrixot és a csavaranyát szintén "maticá"-nak nevezik, ami annál is inkább logikus, mert mindegyik az "anya" szó származéka.

Amikor a szerbek — 1826-ban — első újkori kulturális-irodalmi egyesületüket megalapították, azért nevezték el maticának, mert — akárcsak a méhtől a mézgyűjtést — azt várták el egyesületük minden tagjától, hogy gyűjtögesse-gyarápítsa a nemzet kulturális értékeit, s hordja be a közös nemzeti kaptárba. (A Matica srpska emblémáján is méhekkal körülrajzott kaptár látható két hársfa által közrefogva.)

1826 és 1863 között aztán több déli és nyugati szláv nemzet követte a szerbek példáját, s általában elsőnek létrehozott kulturális-irodalmi-tudományos egyesületét ugyancsak maticának nevezte el.

A Szerb Matica

A rigómezei csatát (1389) követően a szerbség sorsa egyre rosszabbra fordult. Csak a 19. század elején indult meg e nemzet modernizálódása (az első szerb újság 1813-ban keletkezett, hét éven át Bécsben adták ki). A Szerb Matica létrehívásának két előzménye volt. Az egyik a Magyar Tudományos Akadémia létrejöttének (1825) ösztönző hatása, a másik pedig — ugyanabban az évben — az újvidéki Dorde Magaraešvic által szerkesztett Spski letopis debütálása. A pesti szerb kereskedők mindezen fellelkesedve egy fiatal ügyvéd, Jovan Hadžic vezetésével 1826. február (4-én) 16-án, Szent Szávan napján megalapították a mindmáig élő egyesületet, lapjául pedig Magaraševic orgánumát fogadták el.

Az egyesület életének első évtizede meglehetősen viharos volt, mivel nehezen jegesedett ki feladatköre és szervezeti szabályzata, s nem akarta elfogadni a Vuk Stefanovic Karadzic által kimunkált, egyre népszerűbb fonetikus helyesírást sem. Mindez ürügyet szolgáltatott a kormánynak arra, hogy 1835-ben mind a Matica működését, mind a Letopis megjelenését felfüggeszse. A Letopis későbbi szerkesztőjének Todor Pavlovicnak csak majd két év múlva (1836 legvégén) sikerült — uralkodói jóváhagyással — új életre keltenie a két intézményt. Anyagi nehézségein Sava Tekeli jóvoltából lett úrrá, s az iménti mecénás megvette épületben, a pesit Tekeliánumban állandó otthonra is szert tett. Pavlovic azt szerette volna, ha a Matica tudományos akadémiaává fejlődik, s noha 1842-ben alapszabályzatát is elfogadtatta, halála miatt nem lett tervéből semmi.

Az 1848. évi forradalom utáni 13 évben a Matica csak vegetált. Működése Újvidékre költöztetését követően vált ismét dinamikussá, amikor is új alapszabályzatot kapott. Különösen publikációs tevékenysége fejlődött jelentős mértékben. A magyar hatóságok megpróbálkoztak azzal, hogy székhelyét megint Budapestre vigyék, ám ezt a próbálkozást sikerült kivédeni.

Ami a publikációs tevékenységet illeti: korszerűsítették a Letopist, nemzeti kalendáriumsorozatot indítottak, népművelő kiadványokkal látták el az olvasóközöniséget.

Az első világháború kitörése után a magyar kormány ugyan nem tiltotta be a Szerb Matica működését, de arra rá tudta kényszeríteni, hogy pénzeszközeinek túlnyomó részét hadikölcsönök jegyzésére fordítsa, ami igencsak korlátozta mozgásterét.

A két világháború közötti időben a fiatal értelmiség meglehetősen ódsi és provinciális intézménynek tartotta a "vének" által uralt egyesületet. Mikor az államban diktatúra jött létre, a Matica megőrizte függetlenségét, s tevékenységének súlypontját gyűjteményszervezésre helyezte át. 1933-ban nyílt meg a Szerb Matica Múzeuma.

Jugoszlávia megszállását követően az egyesület vagyonát hadbiztos kezelte.

1945 után az intézmény szép fejlődésnek indult: új alapszabálya született, tagsága kibővült, kiadói tevékenysége, irodalmi mecénatúrája az általa alapított díjak révén intenzívebbé és változatosabbá lett. Különöse gondban részesítették a gyűjtemények fejlesztését: 1963-ban a gyűjtemények (könyvtár, galéria), továbbá a könyvkiadás önálló szervezeti egységgé váltak. Ezen felül a Maticának számos szakosztálya is működik (tudományos és bibliológiai, művészeti, kéziratos stb.). Kitejedtemett az évkönyvkiadás (irodalom és nyelv; filológia és lingvisztika; társadalmtudományok; természettudományok; művészetek). Divatba jöttek a faximilekiadások.

A Szerb Matica nagy érdemeket szerzett az ún. újvidéki megállapodás (1954. december) létrehozásában, amelynek nyomán megszületett az egységes szerbhorvát helyesírás. A könyvtár — Vajdaság vonatkozásában — nemzeti könyvtári funkciókat lát el.

Mindent összevéve: a mai Matica egyszerre tudományos egyesület, a vajdasági kultúra értékeinek védelmezője, könyvtári központ, kiadóhivatal és a szerb nemzet művészeti alkotásainak kincsestára. Érdemei a szerb önazonosság kibontakozásában és terjesztésében felbecsülhetetlenek.

A Cseh Matica

1831-ben — másodikul a sorban — a Cseh Matica (Maticе česká) alakult meg a "sikeres cseh (tudományos és szépirodalmi könyvek kiadásának kincsestáraként". Tulajdonképpen az 1818-ban alapított Cseh Múzeum, illetve a szervezetében működő múzeumi, illetve nyelv- és irodalomművelő társaság által nem gyakorolt publikációs tevékenység művelésének szükségessége hívta életre.

Megalakulását — jónéhány évvel korábban — František Palacky és Josef Dobrovsky kezdeményezte. Folyóiratuk, a *Musejnik* 1831. január 1-i száma jelenti be végül a Cseh Matica megszületését, illetve tesz közzé egy felhívást a tagtoborzásra.

A Matica taglétszáma (50 forint volt a tagsági díj) viszonylag lassan és ezen belül is váltakozó intenzitással gyarapodott, bár a kor vezető értelmiségi személyiségei (Fr. Palacky, J. Jungmann, J. L. Presl, Kinsky herceg) példát mutattak. A viszonylag szerény anyagi lehetőségek a könyvkiadás volumenét is behatárolták. Mégis: az egyesület fennállásának első évtizedében itt jelent meg Jungmann Szótára (Slovník) és Šafárik Szláv régiségei (Slovanské starožitnosti), a 19. századi cseh tudományosság e két csúcsműve. (Igaz, ez idő tájt csak egy főúri mecénás, H. Kolovrat-Krakovsky herceg tudta megmenteni a Maticát a végleges anyag csődtől.)

Nem lehet mondani, hogy az egyesület olykor tett volna gesztusokat az udvarnak (pl. 1832-ben — Hazafiak hangjai címen — ünnepi versgyűjteményt jelentetett meg I. Ferenc trónralépésének 40. évfordulója alkalmából). Ennek ellenére az udvar 1832 és 1841 között nem engedélyezte, hogy az egyesületet Maticának hívják. Ezért a Cseh Múzeum Cseh Könyveket Kiadó Kincsestárának nevezték akkoriban.

1841 után fellendült a Matica tevékenysége: új kiadványsorozatai keletkeznek (Ó cseh irodalom; Újcseh irodalom; klasszikus irodalom; Családi irodalom). Šafárik javaslatára is indul egy sorozat, a Tudományos kisenciklopédia. A szlovák származású Šafárikon kívül más szlovák szerzőktől is jelennek meg az egyesület égisze alatt különféle művek (Stúr; Ján Kollár azon műve, amelyben a cseh, morva és szlovák irodalmi nyelv egysége mellett kardoskodik, amit a szlovákok manapság igencsak nehezményeznek neki).

1848-ban a Matica és fő korifeusai nem viselkedtek udvarhűen. Ezért az események után eltávolítják az egyesület tisztséviselői közül Fr. Palackyt, s korlátozzák az egyesület működését. A korlátozás és a rendőri felügyelet csak a Bach-féle abszolutizmus bukása után szűnik meg. A visszanyert szabadság ellenére az egyesület munkája inkább hanyatlott, mintsem fejlődött (évi átlagban

mindössze három kötetet jelentetett meg, köztük azonban sok értékes ócseh relikvia található).

A két világháború között a Matica inkább a tudományosságot részesíti előnyben. 1931-ben — a köztársasági elnök jelenlétében — nagyvonalúan köszöntik az egyesület centenáriumát, bár megjegyzik: szükség volna "a nemzet széles rétegeinek támogatására". Egészében véve: az új, független államban a Matica nem nagyon találja a helyét.

A német megszállás éveiben — talán mondani sem kell — sok más cseh intézményhez hasonlóan a Cseh Matica sem működhetett.

1945 után ugyan ismét megindíthatta tevékenységét, ám ez nem tartott sokáig: 1949-ben a Nemzeti Múzeummal együtt a Cseh Maticát is államosították. Napjainkban a Nemzeti Múzeum Baráti Társaságának egyik szekciójaként vegetál. Könyv- és folyóiratkiadó tevékenységét azonban nem sikerült reorganizálni, ami nem vet valami jó fényt a cseh kulturális kormányzatra.

Érdekes cseh sajátosság: a 19. század második felében egy sor városba (Prostějov, Olomouc, České Budějovice, Brno, Litoměřice, Opava, Znojmo) ún. iskolai maticák alakultak a cseh iskolák segítésére. Ezeket fogta össze az 1880-ban létesült Központi Iskolai Matica (Ustřední matice školská). Ez a mozgalom is szép eredményeket ért el: 1900-ban 70 településen egy gimnáziumot, 45 elemi iskolát (130 osztállyal) és 44 óvodát tartott fenn. A két világháború között is folytatta működését: 500 helyi tagozata és több mint 30 ezer tagja volt. A második világháborút követően 1948-ig tevékenykedett.

A Horvát Matica

1842. február 10-én jön létre császári egyetértéssel a horvátok maticája, amelyet 1874-ig Illír Maticának hívnak. (Ezt a nevet a Horvátországot már az 5. században benépesítő illír törzsek után adták az egyesületnek, miközben azt is tudni kell, hogy illírizmus néven emlegették a délszlávok egyesítését szorgalmazó mozgalmat.)

Az Illír Maticának többféle előzménye volt. 1829-ben Ljudevit Gaj egyik Kollárnak írt levelében említi, hogy a Szerb Matica mintájára Horvátországban is lépni kellene. 1835-ben ugyanő kéréssel fordul a magyar kormányzathoz, hogy "bibliográfiai üzemet", azaz nyomdát létesítsen. S mert nem talál meghallgatásra, 1836-ban Bécshez fordul (eredményesen) ugyanebben az ügyben. 1838-ban Varasdinban és Karlovciban illír olvasóterem nyílik ("iliriska čitonica"), s ezt követően a zágrábi központi olvasóterem is megkezdte működését (Janko Drašković érdeméből). Ez utóbbi keretében születik meg 1839-ben a javaslat: jöjjön létre az Illír Matica.

A Matica első elnöke Ljudevit Gaj, a kor vezető horvát értelmiségije lett. (A Matica hravatska mai emblémáján az ő portjéra látható.) Az egyesület egyik fő feladatának a régebbi horvát szerzők újrakiadását tekintette "organikus helyesírással". Az örvendetesen gyarapodó tagság (itt is 50 forint volt a tagsági díj az egyének

és 100 forint az egyesületek számára) meglehetősen élénk publikációs tevékenységet tett lehetővé. Itt jelent meg Gundulic Osmanja, Demeter Teuta c. drámája, itt szerkesztette Stanko Vraz a Kolo (Kör) című folyóiratot, később Mirko Boganic a Neven című szépirodalmi lapot. 1869-től ugyancsak a Matica adta ki a Vineát (Koszorú), amely 1900-ig az irodalmi élet vezető orgánuma lett.

Az egyesület 1874-ben Horvát Maticára változtatta nevét. Új vezetősége (Ivan Kukuljevic) egyfajta feladatmegosztásra törekedett a többi hazai kiadóval. Ebben a Maticának az ismeretterjesztő irodalom kiadása jutott (sorozatai: Világtörténeti könyvtár; Ismeretterjesztő könyvtár; Képek a világirodalomból; Szláv könyvtár). Ebben az időszakban a Matica az egész horvát értelmiség kulturális szervezetévé nőtte ki magát. Tagsága az első világháború előestéjén mintegy 12 ezer fő volt.

Hozzávetőleg 600 bizalmija az egyesület tagságával tartotta a kapcsolatot, ami hatékony információáramlást tett lehetővé. Sajnos, az első világháború után ez a struktúra, ha nem is bomlott fel azonnal, de igencsak összezsugorodott (1922: 3 ezer levelező tag, 319 bizalmi, 6536 rendes tag), s emiatt a publikációs tevékenység elé terjesztési problémák tornyosultak. Ennek ellenére a Matica 1918 és 1941 között évente átlagosan 15 új kiadvánnyal jelentkezett.

1946 és 1962 között az átlagos évi produkció 27 címre növekedett. Több jeles kiadvány (pl. a Matica hrvatska kiadványainak bibliográfiája, Jakša Ravlic: a Matica hrvatska története) is napvilágot látott e szortimentben. Mivel az egyesület taglétszáma a második világháború óta sem növekedett, a Matica egyre inkább olyan profi könyvkiadó lett, amelynek kiadványait az állami könyvterjesztő vette át és adta el. E kiadói funkció keretében leányvállalatok is keletkeztek (Dubrovnik, Eszék, Fiume stb.).

A Maticát a 70-es években a nacionalizmus terjesztésével vádolták meg, ezért egyesületi és fiókfenntartási jogosítványát megszüntették, de a kiadói tevékenység megmaradt (120 év alatt a Matica összesen 1375 címet produkált).

1990-ben került sor a Horvát Matica teljes tevékenységének újjászervezésére.

A szorbok maticái

Ismeretes, hogy a szorbság a legveszélyeztetebb, régóta intenzív elnémetesítésnek kitett szláv népek egyike. Ez már így volt a 19. század első felében is, amikor a Szászországban élő felső szorbok és a Poroszországban élő alsó szorbok egyaránt síkra szálltak a németességgel való egyenjogúsításukért, nemzeti önazonosságuk megőrzéséért és fejlesztéséért.

Jobb helyzetben a felső szorbok voltak, részint azért, mert a szorbok nagyobb csoportját ők alkották, de részint azért is, mert a szász fennhatóság a szorb istentiszteletek tartását, a hittan anyanyelven való tanítását egyaránt lehetővé tette. A porosz uralom szigorúbb volt az alsó szorbok vonatkozásában, így hát nem csodálható, hogy az utóbbiak szívesen követték az előbbieket nyomdokait a nemzeti öntudatosodásban is.

1839-ben a bautzeni (budyšini) gimnázium tanulói levélben értesítették Ján Kollárt, hogy irodalmi diákegyületet hoztak létre. Kollár válaszevélben azt javasolta, hogy az egyesület alakuljon maticává. Ám még nyolc évnek kellett eltelnie a Szorb matica (Macica Serbska) tényleges megalakításáig, illetve a kormány általi engedélyezéséig. A bautzeni székhelyű egyesület létrejöttében Jan Smoler, Adolf B. Klin, Henrija Kubica szerzett érdemeket. Az egyesület első elnöke A. B. Klin lett. Két évvel megalakulása után, 1848-ban folyóiratot alapított (Casopis Macicy Serbskeje), amely Hitler uralomra jutásáig élt.

A felső szorbok maticájai a könyv- és folyóiratkiadáson kívül — nemzetnevelő szándékkal — nyelvészeti, néprajzi, történelmi és irodalmi tanulmányokkal is foglalkozott, statisztikákat állított össze, sőt még a botanika vonatkozásában is hallatta szavát. Nagy érdemeket szerzett a szorb helyesírás egységesítésében, amelynek latin betűs és schwabach változata volt.

Tagsága alapító (rendes), éves, tiszteletbeli és rendkívüli tagokból állt (az utóbbiak más szláv nemzetek tagjai voltak.)

1848-ban a szorb értelmiség java része a forradalommal rokonszenvezett, s összeállított egy olyan petíciót, amely a szorb nemzet követelményeit tartalmazta (Wulka próstwa Serbov). Ez ellen a Matica konzervatív vezetői élesen tiltakoztak, úgyhogy az egész akció kompromisszummal végződött: az átdolgozott petíció békülékenyebb hangú lett.

Mindjárt a szorbok maticájának létrejöttét követően — Henrija Kubica kérelmére — a porosz kormány "kegyesen megengedte", hogy az alsó szorbok is bekapcsolódjanak az egyesület tevékenységébe. Így jött létre a szorbok maticájának alsó szorb tagozata. Az alsó szorb értelmiség megszervezése különösen 1871 után (ekkor egyesítette Bismarck Németországot) vált fontossá, mivel a német nyomás mindegyre fokozódott.

Voltak — persze — a németek között is, akik a szorbokkal rokonszenveztek a szigorodó körülmények közepette. Így T. Fontane német regényíró ezt üzentte a "maticásoknak": "Vajha magasztos törekvéseiket siker koronázná." És valóban voltak sikereik. Ötven év alatt az egyesület — folyóiratán kívül — 98 kiadványt publikált 300 ezer példányban. 1897 és 1904 között felépült a Szorb Ház (Serbski Dom), amelynek homlokzatán a következő jelmondatot lehetett olvasni: "A szorboknak ki kell tartaniuk és örökké élniük." Ez a ház lett az otthona a szorb színház- és előadóteremnek, könyvtárnak, múzeumnak, könyvlerakatnak, népbanknak, nyomdának, kávéháznak és a szorb egyesületek csúcsegyletének, a Domovinának.

Az első világháború után, bár továbbra is német nyomásoknak kitéve, a felső szorbok maticája tovább működött. A nemzetiszocializmus időszakában azonban fokozatosan megfosztották minden gyűjteményétől. A második világháború befejezését követően az egyesület tudományos ambíciói kerültek előtérbe (kulturakutató intézetet hozott létre). Később a pártállam a Maticát a Domovina egyik szervezetévé degradálta, s nem hagyta, hogy szervező feladatai legyenek. Kiadói tevékenységét is a Művelődési Ház szervezeti keretébe utalta.

1990. október 11-én került sor az egyesület újjászervezésére, amely a továbbiakban tudományos egyesületként kíván működni. (Elnöke: Gerhard Wiern, a választmányé pedig Mercin Völkerl.) Több szekciója alakult (történelem, irodalom, nyelv, néprajz, muzeológia). Van egy önálló szervezeti egysége is, az alsó szorb tagozat.

Mint láttuk, az alsó szorbok kezdetben a felső szorbok maticájában vettek részt, mivel hosszú ideig nem engedélyeztek számukra önálló egyesületet. A jég csak 1880-ban tört meg: Cottbusban (Chotebuziban) megszülethetett az önálló alsó szorb egyesület, a Masica Serbska. Míg a felső szorb egyesületnek tagsága főként értelmiségi volt, az alsóé túlnyomóan földműves.

Az alsó szorb felmutatott ugyan néhány sikeres vezetőt (Rocka, Šwelja), s bizonyos kiadói sikereket is elkönnyelhetett (17 év alatt 25 könyvet adott ki), ám a porosz nyomás alatt némely vezetőjük — mondhatni — az ügy árulójává vált (pl. az 1899-től elnökösködő M. Korejnk pánszláv agitáció vádjával jelentette fel a szorbul daloló diákokat).

1905 után az egyesület tevékenysége teljesen visszaesett, majd ismét a bautzeni egyesület önálló szervezeti egységévé vált. Láttuk: 1990-től ismét így működik.

A Morva Matica

A Morva Maticának (Maticе moravská) több előzménye is volt. Így: A. V. Šembera 1836-ban Bécsben megalapította a Morva Kismaticát (Maticka moravská), ennek folytatása 1848-ban Morva Egylet (Jednota moravská) lett. Közvetlen előzménynek az 1849 áprilisában keletkezett Szent Cirill és Metód Morva Nemzeti Egylet (Moravská národná jednota sv. Cyrila a Metoda) számít, amelynek alapítói között a morva és cseh tudományosság élenjáró személyiségei szerepelnek (a morvák közül: F. M. Klácel, J. Ohéral, M. Mikšiček, A. V. Šembera; a csehek közül: K. H. Borovsky, Fr. Palacky, J. Ev. Purkyně). Ezt a csoportosulást a tartományi közigazgatás tudományos és humanitárius egyletének hagyta jóvá, amely — politikamentesen — a cseh nemzeti tudat életben tartását, a jó irodalom kiadását, könyvtárak alapítását, olvasótermek létesítését, természettudományi és művészeti gyűjtemények gyarapítását tűzte ki céljaul.

Az egylet alapító, aktív és levelező tagjai különféle könyvkedvezményekben részesültek. A forradalmi éveket (1948/49-et) a Szent Cirill és Metód Egylet is nehezen vészelte át. Nem teljesen udvarhű magatartása miatt elnökének. F. M. Klácelnek le is kellett mondania. Helyébe J. Helcelet lépett.

1852-ben megváltozott az egyesületi törvény. Ezt az alkalmat felhasználva egyletünk Morva Maticára változtatta a nevét, miközben addig is mérsékelt publikációs tevékenysége alig változott (a Koleda című kalendáriumot adta ki rendszeresen).

1869-ben következett be az egyesületi tevékenység fellendülése. Ekkor indítja meg a Morva Matica Folyóiratát (Casopis Maticemoravské), és a brünni tudo-

mányos kör tevékenységének köszönhetően egy sor nyelvtudományi és történeti munka kiadására is lehetősége nyílik.

A két világháború között a Morva Matica ugyan jelentős mértékben járul hozzá a cseh tudományos eredményekhez, ám mind kevesebb energiát tud fordítani a népművelésre. A Matica folyóirata — igaz: évkönyvként és szabálytalan periodicitással — a Cseh-Morva Protektorátus éveiben is fennmarad, s 1945 után éppen e folyóirat köré csoportosulva próbálták a morva tudósok újjászervezni e cseh országrész szellemi életét.

1968 óta a Morva Matica a Csehszlovák Történeti Társulat önálló szekciója; taglétszáma korántsem számottevő tevékenysége beszűkülő.

A Dalmát Matica

Dalmácia, ez a kb. 20 ezer négyzetkilométernyi terület (640 óta élnek itt szlávok), újkori történetében gyakorta szenvedett el impériumváltást. 1797-ig a Velencei fejedelemség uralta, ezt követően a Habsburg monarchia része lett, 1805 és 1814 között a franciák tartománya volt, aztán pedig 1918-ig ismét az osztrákok regnáltak fölötte. 1918-ban került Jugoszláviához. E sokféleség ellenére a terület mindvégig horvát jellegű maradt.

A Dalmát Matica (Matica dalmatinska) a horvátság védelmére jött létre 1862-ben, bár megalapításához már 1848-ban szükségét érezték az ottani horvát értelmiségiek. Létét nem utolsósorban Božidar Petranovicnak (1809-1874) köszönheti, akik Lj. Gaj kortársa volt, s egyik alapítója az illírizmusnak.

Míg a francia fennhatóság kedvezett a horvát mozgalmaknak, addig az osztrákok hagyták, hogy az olasz ambíciók érvényesüljenek a tartományban. Ennek megfelelően az lett a Dalmát Matica fő célja, hogy "az egyszerű dalmát népet kiművelje, és előmozdítsa Dalmácia és Horvátország minél előbbi egyesítését". Az egyesület székhelye Zadarban (Zárában), a helybeli Nemzeti Olvasókör (Narodna citaonica) székházában volt.

Tagságát mindenekelőtt püspökökből, papokból, tudósokból és más értelmiségiekből toborozta: tőlük gyűjtötte be adományaként és tagsági díjként a működéshez és publikációs tevékenységéhez szükséges erőforrásokat. Így tudta — már 1863-tól kezdve — közzétenni a Nemzeti kalendárium (Narodni koledar) évről-évre sorjázó köteleit, valamint egy sor másféle kiadványát. Közülük kiemelkedik a hét kiadást megélt népdalgyűjtemény (Narodne pjesme) és Ivan Mazuranic eposza, a Smalng Čengic halála (Smrt Smailage Čengica).

Első alkalommal 1882-ben kísérelték meg a dalmátok és a horvátok maticájának egyesítését, ami akkor nem sikerül, sőt a Dalmát Matica új erőre kapott (pl. 1901 és 1904 között irodalomtudományi folyóiratot ad ki Glasnik Matice dalmatinske címen). Második alkalommal 1910-ben vetődött fel a két testvér-egyesület egyesítése, s ez azután a következőképpen történik meg: "a Dalmát Matica úgy marad fenn, ahogy volt: önállóan és saját vezetőséggel rendelkezőnek", s csupán a

kétféle tagság részesül majd azonos kedvezményekben (ekkor, azaz 1912-ben a Dalmát Maticának kb. 200 tagja volt).

Az első világháború befejezése után a Dalmát Matica már nem támadt fel.

A Szlovák Matica

A Szlovák Matica (Matica slovenská) statútuma 1863. augusztus 4-én keletkezett, tehát tavaly ünnepelte fennállásának 130 évfordulóját. A szép számú ünnepi megemlékezések közül — lényegét nem érintő rövidítésekkel — mindössze kettőből idézünk.

Az elsőt Michal Eliás írta. Így szól: "A legrégebbi össz-szlovákiai kulturális intézmény . . . a Matica slovenská, amely . . . Cirill és Metód Nagy-Moráviába érkeztek milleneumára jött létre, a szlovák történelemben kiemelkedő szerepet játszott. Megalapozta a szlovák tudományt, nemzeti könyvtárat, muzeológiát, levéltárügyet, kiadói és önművelő tevékenységet. Keletkezésétől fogva közvetlen kapcsolatokat keresett a szláv irodalmi egyletekkel, és ezáltal érdemeket szerzett a szlavisztika fejlesztésében is. Érdekes, hogy ezt a Maticát, amióta csak megszületett, Szláv Maticának tartották, s ekként nevezték magyar nyelven is. A szlávok meghatározott egybetartozását szimbolizálja statútumának borítólapja is, amelyen a cirilli-metódi kettőskereszt látható és a cím — a Matica slovenská statútuma — latin betűkkel és számos szláv nép közös cirillikával.

A Szlovák Matica működésében igen határozottan három időszak különböztethető meg . . . Az első az 1863 és 1875 közötti éveket, az alapításától az erőszakos betiltásáig tartó időszakot foglalja magába. A Matica fejlődésének második időszaka 1919 és 1954 közé esik. A harmadik 1954 óta mindmáig tart.

Az első időszakban . . . , amikor a Matica egyetlen össz-szlovák kulturális intézményként és számos fontos feladattal felruházva működött, tisztségviselői maximális erőfeszítést fejtettek ki a szláv kulturális egyesületekkel való kapcsolat-felvétel érdekében . . . E kooperáció volumene ennek ellenére szerény maradt, mégpedig abból az óvatosságból kifolyólag, nehogy a Matica ennél átfogóbb programja olyan benyomást keltsen: az egyesület pánszláv tendenciák szolgálatában áll.

A Szlovák Matica megújulására . . . Ausztria-Magyarország szétesése és a Csehszlovák Köztársaság megalakulása után került sor. Feladata . . . már nem a nemzetvédelmi gondoskodás volt, hanem a nemzet sokoldalú kulturális fejlődése érdekében végzendő intenzív munka. A Szlovák Matica tudományos szakosztályai látták el a hiányzó tudományos akadémia funkcióit, a helyi szakosztályok Szlovákia-szerte közművelődési-művészeti munkát bontakoztattak ki, a kiadóhivatal pedig a nagy nyilvánosságot hazai és külföldi írók műveivel látta el. A szláv szolidaritás (vzajomnost') gondolata a politikai jellegű kapcsolat síkjáról zömmel kulturális síkra tolódott át . . .

Az ebbéli együttműködés valamennyi formája . . . lépten-nyomon kitért a politikai közbeavatkozás elől. E kulturális együttműködésnek ennek ellenére politikai jelen-

tősege is volt tevékenységében. Különösen a második világháború éveiben hajlott át politikai és katonai kooperációba, amikor is kialakulóban volt a fasizmus elleni küzdelem szláv egységfrontja . . .

1954-ben alapvető változás következett be a Szlovák Matica életében. A Szlovák Nemzeti Tanács Matica slovenskáról szóló törvénye (1954. április) az addigi egyesületet állami intézetté változtatta. Tagsági bázisa megszűnt. A Matica nemzeti könyvtári és könyvtártudományi központi feladatokat kapott. Tudományos Akadémia vette át, kiadóhivatalából pedig további négy kiadó keletkezett. A Matica tehát olyan feladatok gondozásába kezdett, amelyek ellátását korábban nem volt kire rábízni. Legjelentősebb eredményei a gyűjteményszervezés terén születtek. Az azóta eltelt 39 év alatt az 1954. évi 400 ezer kötetről négy millióra nőtt a könyvállomány. Az archivális dokumentumok száma ugyancsak megszorodott: 200 ezerről mintegy két millióra." A gyűjtőmunkához publikációs tevékenység társult: alapvető forráskiadások, bibliográfiák készültek el ebben a műhelyben.

Újabban (legalábbis 1968-tól kezdve) napirendre került — a maticás mozgalom (maticné hnutie) formájában — a tagsági bázis újjászervezése is. Ennek honismereti-kulturális-tudománynépszerűsítő céljain kívül nemzetvédelmi célja is van. Erről szól Stanislav Bajanič cikkéből vett második idézetünk:

"A Matica tervezetében van még egy további fontos fejezet: a szlovák kultúra és identitás védelme a Szlovák Köztársaság vegyes nemzetiségű területein. Megismétlem azt, ami már közismert: a Szlovák Köztársaság vegyes nemzetiségű területein az iskolákból, a kulturális vállalkozásokból, a közéletből és a közszolgáltatásból, a közegészségügyből, a propagandamunkából és a tájékoztatásból, sőt még a templomokból is mindinkább kiszorul a szlovák nyelv, a szlovák kultúra és a szlovák lélek. A Matica tevékenysége ebben a környezetben olyan sajátos megközelítéseket és ösztönzéseket kíván, amelyeket különösen a Matica egyes szakosztályainak együttműködése segíthet elő. Meg kell erősíteni az ott élő szlovákok öntudatát, együvé tartozásuk érzetét, kulturális és lelki programjaik cserére való hajlandóságát. Meg kell győznünk őket, hogy bármikor képesek és készségesen vagyunk programmal, állásfoglalással, meggyőződéssel és jó szóval segíteni nekik. A vegyes nemzetiségű Szlovákia problémája nem regionális belügy, az egész országot érinti . . ."

Eliáš, Michal: Z dejín matíc slovenských národov. (1-7. časť). = Slovenské pohľady, IV+109. roč. 1993. 2-8. č.

1. časť: Matica srbská. 2. č. 96-98. p.

2. časť: Matica česká. 3. č. 107-110. p.

3. časť: Matica chorvátská. 4. č. 147-149. p.

4. časť: Matica lužickosrbská. 5. č. 110-115. p.

5. časť: Matica moravská. 6. č. 125-127. p.

6. časť: Matica dalmatínska. 7. č. 111-114. p.

7. časť: Matica slovenská a slavistika. 8. roč. 133-136. p.

Bajanič, Stanislav: Maticné hnutie v novom slovenskom prostredí. = Slovenské pohľady, IV+109. roč. 1993. 8. č. 60-64. p.

F. T.

Módszertani kérdések

Fajok és etnikumok kapcsolata a filmben és az oktatásban

Az amerikai kinematográfia egyik specifikus funkciója a kezdetektől kezdve az volt, hogy kialakítsa és népszerűsítse az amerikai faji csoportok sztereotip, közkeletű képét. Századunk első évtizedeinek filmjei alsóbbrendűnek mutatták a színesbőrű amerikaiakat, akiket lusta, együgyű vagy erkölcsileg alantas figurák jelentettek meg. Később ez a kép bővült a fehéréket szórakoztató fekete zenészek vagy az őket kiszolgáló személyzet típusaival.

Ezekkel a klisékkel szálltak szembe a fekete filmkészítők, akik három mozgóképműfajt alakítottak ki a színes bőrű lakosság pozitív ábrázolására törekedve: a szociális tartalmú realista történetet, a "gyarmati konfrontációt" (ez feketék nézőpontjából mutatja be az amerikai történelmet) és a "forráshoz való visszatérést" (amely a gyarmatosítás előtti, ősi afrikai kultúrában keres ma is alkalmazható formákat és megoldásokat).

Egy másik felosztás szerint az amerikai fekete filmkészítés termékei két csoportra tagolhatók: kommersz és független filmekre. Az utóbbiak egy-egy kiemelkedő alkotása jól hasznosítható a faji és etnikai csoportok kapcsolatainak oktatásában, hiszen elemzésük révén a hallgatók felismerhetik a fajok valóságos és filmbeli megjelenésének különbségeit, újragondolhatják a fajok és etnikumok identitásáról alkotott felfogásukat, és fejlődhet kritikus látásmódjuk.

Ilyen alkotásnak tartható Spike Lee *Do The Right Thing* (Tedd, amit kell) c. 1969-ben készült filmje, az amerikai független fekete filmes iskola sok vitát kiváltó, ismert darabja. A film egy Brooklynban (New York) álló háztömb lakóinak egyetlen napját kíséri végig a faji és etnikai csoportok kapcsolataira összpontosítva figyelmét. A csoportok tagjainak együttműködését és sűrűlódásait, verbális és nemverbális kommunikációját ábrázolva Lee egyszerre támadja és cáfolja az amerikai közélet rasszista tartalmú sztereotípiáit.

Az oktatónak ajánlott módszer a film tárgyalására abban áll, hogy egy-egy jelenetet vagy párbeszédet sorra véve megpróbálja azt értelmezni a céllal, hogy vitát indítson a hallgatók között. Ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet az ábrázolás sajátos rétegeire. Ilyen pl. az egyes kisebbségi csoportok jellegzetes kommunikációja, stílusa, gesztusai (járás, gesztikuláció, beszéd, kiejtés, észjárás). Ezek a nem-verbális, szimbolikus megnyilvánulások könnyen felismerhető identitást is biztosítanak a csoport tagjainak, amit azonban még az egyetemi campusokon sem akuptálnak egyhangúan. Az említett mozzanatok együttese idegenkedést válthat ki még azokból a fehér diákokból is, akik kritikusan viszonyulnak saját közösségük életformájához.

A film alapján tudatosítható, hogy a faji és etnikai csoportokat egyaránt meghatározza pozitív identitásuk és a negatív sztereotípiáik együttese. Ez az utóbbi leggyakoribb esete a felületes, általánosító viszonyulás, amelynek következtében a fehérérek hajlamosak "természetesen, erdetüknél fogva hasonlóknak" tartani egy-

máshoz egy-egy kisebbség tagjait. Ez azonban a kisebbségek egymáshoz való viszonyában is gyakori, amit a filmbeli olasz származású pizzaárus fia, Pino példáz. Bár a feketék közt és az ő kiszolgáltatásukból él, mégis elutasítja azt, amit (Milton Gordon terminusával élve) attitűdbefogadó asszimilációnak nevezhetünk, és ami- ben előítéletek és sztereotípiák már nem játszanak szerepet. A feketéket általáno- sítva minősíti, és véleményének nyilvánvaló ellentmondásait sajátosan próbálja feloldani: a magasan fölötte álló, gazdag és híres fekete sportolóról kijelenti, hogy ők mások, "igazából nem is négerék".

Joe R. Feagin meghatározása szerint az etnikai csoport "elsősorban kulturális vagy nemzetiségi sajátosságok alapján, önmaga vagy mások által szociálisan megkülönböztetett vagy elkülönített csoport" (Race and Ethnic Relations. New Jersey, Prentice Hall, 1989.) Ezt figyelembe véve a hallgatók elemezhetik e csoportok megkülönböztetéséről szerzett tapasztalataikat és szembesíthetik véle- ményüket pl. annak okairól, miért "tartanak össze" a kisebbségi csoportok tagjai az egyetlen vagy főiskolán.

A filmben a két, ugyancsak olasz származású rendőr jeleníti meg az államha- talmat, mégpedig egyértelműen az előítéleteket képviselve: az ő szemükben ez eltérő jogokat és kötelességeket is jelent. A rendező azonban többet tesz annak bemutatásánál, hogy miképpen tagolódik a társadalom hatalmasokra és kiszolgál- tatottakra, diszkriminálókra és diszkrimináltakra. Azt is képes ábrázolni, hogy a rasszizmus eltorzítja, dehumanizálja az emberi jellemet. Ezt a folyamatot a filmben az emberi nyelv, a beszéd elvesztése jelképezi.

A fekete társadalom valóságos hanyatlása tökröződik abban, ahogy Malcom X. vagy Martin Luther King ékesszólását a filmbeli fotós nehézkes dadogása követi, illetve abban, hogy míg az idősebbek számára a mégoly hanyag és töredékes nyelvzet is összekötő funkciót tölt be a beszélgetések, párbeszédnek révén, addig a fiatalabbak közt nemegyszer még a nyelv sem képes kapcsolatot teremteni. Egyikük életéből a beszédet gyakorlatilag kiszorította a mániákus rádióhallgatás, a másikuk pedig saját szavai helyett a fekete mozgalmak retorikáját és jelszavait ismételteti. Különösen kirívó, hogy a film egyik legvonzóbb fiatal nőalakja csak a legdurvább trágárságokat képes beszéd gyanánt használni.

Egy további rétege a rasszizmust tovább éltető társadalomnak a Spike Lee filmjében a fetisizmus, a tárgyak és vagyontárgyak túlértékelése, az embereknél is értékesebbé válása. A vagyon és az azt megtestesítő tárgyi javak nem csupán egyenlőtlenséget teremtenek és jelenítenek meg az emberek között, hanem úgy- szólván magukba szippantják, abszorbeálják birtokosaik életét. Így uralja a rádiós fiú életét a készülék, de a fetisizmus nem korlátozódik a feketék közösségére, hiszen az olasz pizzaárus életében ugyanezt a szerepet tölti be a boltja.

A diákok ezzel összefüggésben megvitatathják az ún. belső kolonializmus elméletét, miszerint a gazdaságilag, művelődésben és politikailag egyaránt függő helyzetű alsó és középosztálybeli feketék valójában ma is "gyarmati" sorban élnek Amerikában. A film figurái ilyen szempontból is mintegy mikrokozmoszát képezik a társadalom valódi etnikai rétegződésének: a fizikailag lepusztult és társada-

Imilag széthulló környezetben élő feketék függő helyzetben vannak a fehérek (az olasz pizzás) és az új bevándorlók (a koreai fűszeres) üzleti tevékenységétől. A koreai boltos a "közvetítő kisebbség" kategóriáját példázza, amelyeknek tagjai a termelők és a fogyasztók közt mozogva közvetítő szerepet vállalnak a társadalom alárendelt osztályai között.

A film jelenetei alkalmat adnak további alapkérdések felvetésére és megtárgyalására is. Ilyen pl. az "osztály vagy faj?" dilemmája, amely a társadalomkutatásból ered: melyik tényező az elsődleges a fekete kisebbség sorsának alakításában? Míg a múltban a faji hovatartozás lehetett a meghatározó, ma már számos kutató (mint pl. William J. Wilson) nézete szerint az osztályok vizsgálata alapján tárhatók fel az amerikai feketék életének lényeges alakító tényezői.

A film cselekménye egy tettelegességig fajuló konfliktus, illetve a rendőrségi beavatkozás jelenetében kulminál. A fekete sportolók képét is tegye ki a boltban. Az olasz boltos megtagadja ezt, ráadásul meg akarja tiltani a hangos rádióhallgatást a fekete fiataloknak a helyiségében. A vita verekedéssé fajul, miután a boltos összetöri a rádiót. A helyszínre érkező rendőrök kérdés nélkül a feketékre támadnak, s éppen a rádiós fiatal bántalmazza olyan durván, hogy belehal sérüléseibe. Ez a magatartás az államhatalom részéről (hogy ti. a körülményektől függetlenül a feketéket támadónak, a fehéreket áldozatnak tekintik a rendőrök) nem más, mint az ún. elszigetelt (eseti) diszkrimináció példája. Ezt a fogalmat ugyancsak J. Feagin vezette be.

Spike Lee filmje sok tekintetben előrejelezte az eseményeket, hiszen az ábrázolt történethez hasonló mozzanatok sora vezetett pl. az 1992-es Los Angeles-i zavargásokhoz. Ez is alátámasztja a film alkalmasságát arra, hogy a mai amerikai faji és kisebbségi problémakör megvitatásának alapanyagául szolgáljon az oktatásban.

Manley, Theodor Jr.: Teachin race and ethnic relations: Do The Right Thing. = Ethnic and Racial Studies, 17. vol. January 1994. 1. no 135-163. p.

Ba. K.

A kelet-európai etnikai strukturákra és nacionalizmusokra vonatkozó összehasonlító történelmi kutatás feladatai és céljai

A klagenfurti professzor roppant érdekes cikkében azokból a régóra élő kelet-európai problémákból indul ki, amelyeket a néprajz, az antropológia és egyéb társadalomtudományok kutatói csak mostanában vesznek észre. Ebből következik, hogy időnként már korábról ismert megállapításokat mutatnak fel új eredményekként. Troebst a nemzetiség-fogalom három értelmezését mutatja be. Ez először jelenthet etnikumot, vagyis önmaguk által kollektív csoportoknak tekintett együtteseket, azután nacionalizmust, vagyis olyan kommunikatív mozgalmakat,

amelyek ideológiai és gazdasági vonatkozásokkal is kapcsolódnak egymáshoz és végül nemzetet, azaz esetenként lazább, esetenként pedig szorosabb kötődésű csoportot, amely idő feletti jelleget igényel magának. Tagja egy imaginárius közösség tagjainak vallják magukat, és saját államra tartanak igényt. A szerző az etnikumok külön csoportjaként kezeli a transzhumáló vagy nomád csoportokat. Az etnikum nem alakul át szükségszerűen nemzetté (pl. ilyenek a morvák, macedónok, gagauzok), de többnyire igen.

Kelet-Közép- Európa ma használatos fogalma szerinte félrevezető. Valójában vagy a németek és az oroszok közt elhelyezkedő Köztes-Európáról van szó, vagy a földrész azon részéről, amelyet legjobb volna Nyugat-Kelet-Európának nevezni. A szerző Kelet-Európának három alrégióját különbözteti meg: Észak-Kelet, vagyis Oroszországot, Ukrajnát és Belaruszt. Közép (vagy inkább Nyugat-) Kelet-Európát, és Délekelet-Európát. A közös sajátosságok: nagyszámú kisebbség jelenléte, az etnikai és foglalkozási struktúra gyakori egybeesése, kevés etnikai és foglalkozási struktúra gyakori egybeesése, kevés etnikailag egységes terület, krónikus feszültségek az etnikumok között, csekély asszimiláció. Megkülönböztet olyan etnikumokat is, amelyek szórványosan vannak jelen, mint az őrmények, de van három olyan etnikum is, amely az egész területen előfordul, úm. a zsidók, a romák és a németek. A zsidók és a németek felszámolódása negatív kritériumnak tekintendő.

Az etnikai összetétel nem azonos a nemzetivel. Viszont számos nemzetnek van nem-etnikai összetevője is. Elit nélküli etnikumok ugyancsak léteznek, mint a székelyek (ezt nehéz elfogadni) a tatárok vagy cserkeszek.

A történetírás ma is az egyes nemzetekhez igazodik. A nemzeti kisebbségek a nemzetállamok számára csak problémát jelentenek. Vannak, akik ellenzik az etno-históriákat, pedig felettébb változatos népsorsok tárulhatnak fel általuk (pl. tutejsik - "itteniek" - Poleszjében, pomákok, albanizált romák, akik magukat egyiptomiaknak mondják, megrekedt etnikumok, mint a macedónok, eltűnt vagy asszimilálódott etnikumok stb.). A montenegróiak és a moldávok önálló, külön etnikumként való kezelése viszont nem indokolt.

A szerző szerint az első kutatási cél az etnikumok vizsgálata; róluk külön enciklopédiát kellene készíteni. A svédországiakról vagy az oroszországiakról már van ilyen.

Több eredményt mutathat fel a nacionalizmus történeti kutatása. Termékenynek látszik pl. a cseh Miroslav Hroch elmélete az európai kis nemzetekről. Itt esettanulmányokra van szükség, a két-két nemzet "által megéltek" összehasonlítására. A második kutatási feladat a nemzeti elitnek és etnikai célcsoportok összehasonlító empirikus-történeti kutatása lenne az egyik, az etnikumoké pedig a másik oldalon.

Teljesen felkutatatlan terület az erőszak szerepe. 1989 óta a pax sovietica már nem tartja vissza az ellentéteket, ezért ezek előretörnek. Mint kiderült, a nacionalizmus nem a barbárság jele, minthogy éppen az előző évtizedekben lezajlott modernizáció idézte elő. A vallás és az osztály kiküszöbölődése folytán ma már csak ez maradt meg szervező tényezőként. Az 1850-1940 közötti korszakot ebből a szempontból tárgyaló, 8 kötetesre tervezett munkából hat kötet már megjelent, de

arról az erőszakról kevés szó esik lapjainkon, amely a kormányok és a nem-domináns etnikai csoportok közt játszódott le. A Közel-Kelet és Nyugat-Európa vonatkozásában már vannak ilyen kutatások. A kelet-európai konfliktusok okát a szerző a terület és az erőforrások szűkösségében és a konkurens nacionalizmusokban látja. Itt a többség és a kisebbség, illetve a kisebbségek egymás közti harca lehetne a fő téma, amely sokféle formát öltött és ölthet a szabotáztól a polgárháborúig. A polarizálódás, mobilizálódás, szolidarizálódás és radikalizálódás mindenfelé jelen van. Az erőszakos cselekmények nemzeti szimbolikával mennek végbe.

A harmadik - szükségesnek ítélt - kutatási cél tehát az erőszakos mozgalmak szinkron és diakrón vizsgálata, ezen belül az előfeltételeké, a típusoké és a hatásoké. Ez gyakorlati szempontból is fontos, mert Nyugat-Európában az efféle jelenségek kevésbé virulensek. A politológiának és többi társadalomtudománynak nincs - a történettudományhoz hasonló külön kelet-európai részdiszciplínája, bár születtek már megoldási javaslatok.

A nemzetközi politika nem negligálhatja a nacionalizmust. Ebből következhet viszont a határok esetleges átszabása, a kötelező lakosságserék elrendelése. Amíg a nemzeti elem dominál, nincs lehetőség a kompromisszumokra. A történészek felelőssége tehát igen nagy.

Troebst, Stefan: Aufgaben und Ziele vergleichender historischer Forschung zur ethnischen Struktur und zu den Nationalismen Osteuropas. = Südosteuropa Mitteilungen, 33. vol. 1993. 2. no. 146-156. p.

S.P.

Kelet-Közép-Európa nemzetiségi összetétele az 1977-1992 között tartott népszámlálások alapján

A legújabb bulgáriai népszámlálás adatainak feldolgozása még tart, s ezért az alábbi összefoglalás a romániai, csehszlovákiai, magyarországi és a volt Jugoszlávia köztársaságaiban tartott népszámlálást veszi csak tekintetbe.

1991-ben a jugoszláviai összeírási módszer a nemzetiségi származás és az anyanyelv bevallását kérte, miközben az erre szolgáló rubrikák üresek voltak, semmit sem sugallmaztak. Romániában a nemzetiségre és az anyanyelvre kérdeztek rá; a megfelelő rubrikák úgy néztek ki, hogy egyfelől a "román" szerepelt bennük, másfelől egy üresen hagyott egység szolgált az ettől eltérő bejegyzésre. Csehszlovákiában kérdezték a nemzetiséget és az anyanyelvet is; a válaszadást biztosító rubrikákban hét nemzetiséget és hat nyelvet adtak meg választási lehetőségként. Magyarországon a nemzetiség és az anyanyelv mellett a nyelvtudásra is rákérdeztek. Az előbbi kettő feltüntetésére a válaszadásra rendelt rubrikákban nyolc változat állt rendelkezésre, s csak a nyelvtudást firtató kérdésre voltak a kérdőíven üresen hagyott rubrikák.

A népszámlálás adatai szerint Jugoszláviában az összlakosság 1981-től 1991-ig 22,43 milliőről 23,33 millióra nőtt. A feldolgozás vonatkozó táblázata kilenc

nemzet(iség)et emel ki, továbbá van egy "egyéb, illetve ismeretlen" rovat is. A kilenc megnevezett etnikum közül számottevően emelkedett az albánok (7,7%-ról 9,3%-ra) és a mozlímok (8,9%-ról 10,0%-ra) részaránya, lényegében változatlan részarányt képviselnek a szerbek (36,3% - 36,2%) és a horvátok (19,7% - 19,7%), míg a többieknél kisebb-nagyobb mérvű részarány-csökkenés következett be (szlovén: 7,8 - 7,5%, makedón: 6,0 - 5,8%, "jugoszláv": 5,4 - 3,0%, montenegrói: 2,6 - 2,3%, magyar: 1,9 - 1,6%). Az egyéb és ismeretlen kategóriában 3,7-ről 4,6%-ra nőtt az arány. A csökkenő részarányúak közül kiemelését érdemelnek azok a népcsoportok, amelyeknél abszolút számban is visszaesést jelentkezik: jugoszlávok 1,2 millió 1981-ben és csak 0,71 millió 1991-ben, magyarok: 427 helyett 379 ezer (11,22%-os fogyás) 1981-től 1991-ig.

Az egyes — akkor még — tagköztársaságok legjellemzőbb adatai:

Bosznia és Hercegovinában: 1,63 millióról 1,91 millióra növekedett a mozlímok szám (39,5 - 43,7%), miközben enyhén csökkent a szerbek aránya (32,0 - 31,4%), de összlétszámuk is megnőtt (1,31 - 1,37 millió). A horvátok esetében részarány és abszolút szám is csökkenő tendenciájú (18,4 - 17,3%, illetőleg 758 ezer - 756 ezer fő).

Horvátországban részarányában és létszámában egyaránt erőteljesen nőtt mind a horvát (71,5 - 77,9%; 3,45 - 3,71 millió fő), mind a szerb (11,5 - 12,2%; 531 ezer - 581 ezer fő) lakosság. Jelentős a "jugoszláv" önminősítésűek számának visszaesése (8,2 - 2,2%; 379 - 105 ezer). A magyarság aránya és száma ugyancsak csökkent (0,6 - 0,5; 25 435 - 23 802).

Makedónia területén megnövekedett az albánok részaránya és összlétszáma (19,8 - 21,0%, illetve 378 - 427 ezer). Aránylagosan csökkent, de összlétszámában gyarapodott a makedónok jelenléte (67,0 - 64,6%, illetve 1,28 - 1,31 millió). A törökök és a cigányok aránya is jelentősebb lett (4,5 - 4,8%, illetőleg 2,3 - 2,7%).

Montenegró népmozgalma a következő képet mutatja: erőteljesen nőtt a szerbek (3,3 - 9,3%; 20 - 57 ezer), enyhébben a mozlímok (13,4 - 14,6%; 78 - 90 ezer) aránya, míg a montenegrói minőségűeké csökkent (68,5 - 61,8%; 400 - 380 ezer fő). Érdekes, hogy itt alig változott az albán részarány (6,5 - 6,6%).

Szerbiában az összakosság 5,1%-os növekedést mutat, ezen belül a szerbek száma nőtt (6,18-ról 6,43 millióra). Részarányuk ennek ellenére csökkent (66,4 - 65,8%). Határozottan nőtt az albánok száma és aránya (1,3 - 1,7 millió; 14,0 - 17,2%), csökkent viszont a magyarok (390 - 345 ezer; 4,2 - 3,5%), a horvátoké (149 - 109 ezer; 1,6 - 1,1%), s mint másutt is, itt is visszaesett a "jugoszláv" kategória (4,7 - 3,2%; 442 - 318 ezer fő).

Szlovénia határai között a 3,73%-os össznövekedésen belül nőtt a mozlímok (0,7 - 1,4%) és a szerbek (2,2 - 2,4%) részaránya, viszont csökkent a szlovéneké (90,5 - 87,6%, bár számszerűleg 1,712 millióról hatezer fővel gyarapodtak, a horvátoké (2,9 - 2,7% ill. 56 - 54 ezer) és a magyaroké (9,5 ezer - 8,5 ezer).

Romániában az összlakosság 21,56 millióról 22,76 millió főre növekedett, ami 5,6%-os szaporodásnak felel meg. Ezen belül a román nemzethez tartozók aránya és száma emelkedett (88,1 - 89,4%; 19 millió - 20,3 millió), a magyaroké viszont

csökkent (7,9 - 7,1%; 1,71 - 1,62 millió fő). Erőteljesen fogyott a német nemzetiség (1,7% - 0,5%; 359 - 119 ezer fő), viszont jócskán felduzzadt a kimutatott cigány etnikum (1,1 - 1,8%; 227 - 410 ezer fő).

Szlovákiában az összlakosság 4,99-ről 5,27 millió főre, azaz 5,6%-kal növekedett. Ezen belül nőtt a szlovákok száma (4,32 millióról 4,51-re), de arányuk így is csökkent (86,5-ről 85,6%-ra), hasonlóan a magyarokhoz (559 ezer - 567 ezer 11,2 - 10,8%). Megjelent az 1981-ben ki nem mutatott cigányság (1,5%; 81 ezer fő). Csökkent a csehek és ukránok száma és aránya.

Magyarországon 1980 és 1990 között a népesség 3,1%-kal csökkent (10,71 millióról 10,37-re) Ezen belül pedig az átlagosnál kissé magasabb arányú szinte minden etnikum fogyása a növekedést produkáló cigányok (0,3 - 0,5%) és németek (0,3 - 0,4%) kivételével. A magyar etnikum aránya 98,8%-ról 98,5%-re csökkent (10,58 - 10,22 millió fő). A délszlávok és szlovákok esetében az arányok nem változtak (0,2, illetve 0,1% mindkét időpontban), viszont számuk pár ezerrel így is visszaesett (27 - 23 ezer, illetve 16 - 13 ezer). Ez a helyzet a románokkal is (0,1%, de számuk 10 ezerről 8,7 ezerre esett vissza). A délszláv kategórián belül a horvátoké a domináns szerep (20,5%; 17,6 ezer fő).

Seewann, Gerhard: Die Ethnostruktur der Länder Südosteuropas aufgrund der beiden letzten Volkszählungen im Zeitraum 1977-1992. = Südosteuropa, 42. Jg. 1993. 1. no. 78-82. p.

S. P.

Magyartanítás és magyar anyanyelvi tankönyvek a Vajdaságban

Hózsa Éva esszéje az irodalomtanítás nehézségeiről szólva, a sziszifuszi szenvedéseket idézi. A magyartanár naponta megújuló küszködésének okai: nincs tankönyv, nincs szöveggyűjtemény, nincs többé anyagi lehetőség fénymásolatok és egyéb szemléltető eszközök készítésére sem. Az írott szó videokazettával történő helyettesítése viszont nem vált be, mert a tanulók többsége a legcsekélyebb kreativitás nélkül vesz rész az órákon akkor, ha funkciótlanul és állandóan csak "képeket néz". A művészi alkotások befogadásra a "talajt" az irodalomórán kell előkészíteni, kreatív szövegelemzéssel.

A magyartanítás általános alappillérei, a következők: az irodalomtörténetet összefüggéseiben, szinte a művek párbeszédeként kell felfogni, a mindennapi leckéken főülemelkedve szemléletformálásra kell törekedni, elengedhetetlen a művek kreatív és változatos megközelítése. Ezt kis ötletességgel költséges eszközök híján is megteheti a tanár, olykor egyetlen utalással a képzettársítások sokaságát indíthatja el tanítványaiban.

A szerző tapasztalata szerint a beszélgetés, illetve a vita a leghasznosabb módszer a magyarórán. "Párbeszéddel közelíteni meg a művek párbeszédét, ez lenne az igazi cél." A tanár tudatosan, látszólag a háttérből irányít. Az egyéni munka ad igazán alkalmat a tanuló személyiségének kibontakoztatására. Különösen

értékesek a jól elkészített beszámolók. Főként a gimnázium harmadik és negyedik osztályában vállalkoznak szívesen a diákok egyéni kutatószakra. Még az ún. "hallgató" tanulók is. Az olvasónapló készítése szintén hasznos és pártolendő dolog, feltéve, hogy ehhez érdekes, sokrétű szempontokat kapnak a tanulók. Az esszéyszerű kidolgozások különösen értékesek. Az elemzések színvonala itt gyakran túlnő az iskolai kereteken.

A szakközépiskolai tanár helyzete még kedvezőtlenebb, mert ott felettebb nehéz a motiváció kialakítása, ami nélkül lehetetlen az olvasás megszerettetése. Az új érettségi szabályzat bevezetése talán hozzájárulhat az esztétikai értékrend megváltoztatásához.

Külön tanulmány témája lehetve az iskolai dolgozatok elemzése, ahol is az értekező próza, az esszé és a novellisztikus formák egyaránt alkalmazhatók. A gimnáziumi irodalomtanítás lehetővé teszi a fogalmazás fortélyainak elsajátítása után a teljesen szabad asszociációkra épülő témák kidolgoztatását. A legjobb dolgozatokat újságokban jelentetik meg, és az Újvidéki Rádió iskolarádió-adásai is sokban segíthetnek.

A dolgozatok, stilisztika-nyelvhelyességi színvonalukat tekintve, sokszor lehangolóak. A dolgozatjavítás akkor eredményes, ha minden dolgozatról írásbeli értékelés készül. A tapasztalatok szerint a közös hibajavítás szintén hatékony módszer.

A magyar irodalom tanításának feledhetetlen pillanatai közé tartozik, ha egy diák valamely mű kapcsán hirtelen saját léthelyzetéről kezd vallani. Az irodalomtanítás személyiségformáló hatása egyike a legjelentősebbeknek a középiskolai tantárgyak között.

Vajda József szerint a jó tankönyv a maga nemében sajátos, tudományos-didaktikai mű. A tudományos írásművek egyik válfaja.

A tankönyv funkcióinak meghatározásában az oktatás funkcióit veszi alapul, ún. a nevelési funkciót, az információs (ismeretközvetítő) funkciót és az irányító funkciót. Konkrét értékelése 10 féle általános és középiskolai magyar nyelv-tankönyve terjed ki. Az értékelést komplex szemlélettel végzi, különös tekintettel az irányító funkcióra, mivel a tanulásban ez tölti be a vezérlő szerepet, és a tankönyv írója számára is a didaktikai-metodika irányító rendszer kidolgozása jelenti a legnagyobb szellemi erőfeszítést, egyszemind szabadságot.

Az általános iskola 2. és 3. osztálya számára készült és nyelvtani elemeket is tartalmazó olvasókönyvek igényes, színvonalas és a tanulók értelmi képességeinek megfelelő szövegeket tartalmaznak. Ezekre a szakszerűen válogatott szövegekre épülnek a nyelvismereti és helyesírási munkalapok gazdag gyakorlat-anyaggal. Bizonytalanság tapasztalható azonban a feladatok és a gyakorlatok kétféle (ismeretsajátító, illetve készségfejlesztő) funkcióját illetően.

Az általános iskola 4-8. osztályában egységes elvek szerinti gyakorló nyelvtanokat használnak. Ezek azonban koncepciójukban lényegesen eltérnek a szerbiai és vajdasági szerb, illetve horvát tanítási nyelvű iskolák anyanyelvi nyelvtanaitól. Az ok: bizonyos fokú módszertani-didaktikai konzervativizmus, szűk terje-

delem, valamint az, hogy a tankönyvcsalád egy tagja, nevezetesen a nyelvkönyv mindmáig hiányzik.

A magyar gyakorló nyelvtanokhoz a szerző a következő megjegyzéseket fűzi. A tankönyvek abból a szempontból úttörő jellegűek, hogy a nyelvtan és a munkafüzet kombinációját képviselik. Szűk terjedelmük sajnálatos következménye, hogy az új tananyagot bevezető irodalmi szemelvények túl rövidek. A gyakorlatok és a feladatok viszont egyéni és páros, valamint csoportmunkára egyaránt alkalmasak. Egyes feladatokban a programozott nyelvoktatás elemei is jelen vannak.

A tankönyvnek egyébként rövidítve a megismerés útját kellene bemutatnia, nem pedig egyszerűen tanítási anyagot közölnie. Ezért kár, hogy nyelvi anyaga szövegközpontúság helyett zömmel mondatközpontú. Másfelől előny, hogy szerkesztői következetesen figyelnek az önképző funkcióra, a feladatok megoldása kézikönyvek használatát indikálja. A negatív nyelvi interferencia kiküszöbölésére gyakran van jelen a magyar-szerbhorvát, illetve a szerbhorvát-magyar nyelvi összevetés. A szerzők kétirányú fordítások segítségével tudatosítják a nyelvek közötti eltéréseket és hasonlóságokat.

A középiskolai nyelvtanításában mindegyik iskolatípusban egyetlen tankönyv van használatban. Ami semmilyen szempontból nem indokolható. Ennek ellenére szerzői törekedtek arra, hogy a modern nyelvtudomány tanterv által meghatározott részeit megismertessék a tanulókkal, és tudatosítsák bennük, hogy a nyelv összefüggő rendszer és a kommunikáció nélkülözhetetlen eszköze. Ez a tankönyv már szövegközpontú. Fontos célként szerepel benne a beszédművelés, s vajdasági magyar nyelvhelyességi, helyesírási problémákkal is foglalkozik. A középiskolai tanulók számára az anyanyelv megismeréséhez végre egy korszerű szemlélettel megírt, használható tankönyv született.

Hóza Éva: Élesztgetett irodalom. Esszé az irodalomtanításról. = Üzenet, 24.évf. 1994. 1-2.sz. 76-80.p.

Vajda József: A magyar anyanyelvi tankönyveinkről. = U.ott, 68-75.p.

K.O.

A multikulturális szellemű oktatás Nagy-Britanniában

Az angol nyelv s a hozzá kötődő kultúra világszerte érezhető súlya ellenére sem az Egyesült Államok, sem Nagy-Britannia nem tekinthető nyelvileg vagy kulturálisan homogén egységnek. Az 1960-as évektől minkét államban hangot kapnak azok az aggályok, melyek szerint nemi, osztályjellegű és etnikai tényezők vagy ezek kombinációja gátolhatja a tanulók bizonyos csoportjainak iskolai teljesítményét. Az oktatási "demokrácia" és a "meritokrácia" ellentétét kívánták feloldani azok a kezdeményezések, amelyek a multikulturális társadalom szellemében való oktatás kialakítására irányultak.

A brit kormány megbízásából készült az 1985-ben közzétett ún. Swann-jelentés az etnikai kisebbségekhez tartozó gyermekek oktatásáról. Ez hivatalos támogatás-

ként volt értelmezhető a Nemzetközösségből, illetve az Európai Közösségből származó tanulók sajátos szükségleteinek feltárásához és elismeréséhez. Kedvezőtlen körülmény volt ugyanakkor a költségvetési kiadások lefaragását célzó erőteljes kormányzati törekvés, amely az ilyen törekvések anyagi támogatását igencsak korlátozta. Az új Nemzeti Tanterv, amely az 1988-as oktatási reformtörvény nyomán készült, némely pontokban a Swann-jelentésből merít ugyan, ám világosan leszögezi: Angliában a tanítás nyelve az angol legyen, s a tanulók az angol nyelv segítségével legyenek képesek ismereteikről számot adni. Az egyenlő esélyek elve a hivatalos nyilatkozatokban él csak tovább.

Az oktatási reformban előírányzott nemzeti tanterv jellegzetesen brit eklekticizmussal készült: munkacsoportokat hoztak létre a tíz fontos tantárgy kötelező ismereteinek és készségeinek kijelölésére. További célkitűzés volt a standardizált (egységes) felmérő feladatanyagok összeállítása, amelyek 7,11,14 és 16 éves korban mérnék le a tanulók teljesítményét. Az egységes kritériumok alkalmazása távolilag lehetővé tenné az iskolák ranglistájának összeállítását, ami segíthetné a szülőket az iskolaválasztásban gyermekük számára. Ez azonban még távoli lehetőség.

A regionális sajátosságok és igények hamarosan kétségessé tették az egységes követelményrendszer megvalósítható voltát. Walesben pl. igen befolyásos a wels nyelvű oktatás híveinek tábora, ott tehát csak megfelelő módosításokkal fogadtatható el a nemzeti tanterv. Észak-Írországban helyi engedményként szerepel az ír nyelv oktatása, és tantervi eltérések is érvényesülnek az ottani középiskolákban. Skóciában pedig érintetlenül maradt meg a hagyományos skót érettségi bizonyítvány, és az iskolákat nem kötelezték az egységes tanterv bevezetésére.

A nemzeti tantervet előkészítő tanács hangoztatta ugyan az egyenlő lehetőségek biztosításának elengedhetetlen voltát, sokan mégis vitatják, hogy a tanterv előírásai eléggé tekintetbe veszik-e a tanulók (anya)nyelvi és kulturális sokféleségét. Az élő idegen nyelv elnevezésű tantárgy esetében pl. a Swann-bizottság ajánlásával összhangban 19 választható nyelvet sorol fel a tanterv. Közülük számosat használnak a különböző nagy-britanniai közösségek, tehát nem is tekinthetők minden tekintetben idegennek. A tanterv oktatási nyelvként mégsem engedélyezi egyiket sem, csak mint választható (oktatott) idegen nyelveket.

London csatlakozása az Európa Közösséghez (1973) elvben Nagy-Britanniára is kiterjesztette az oktatással és kultúrával kapcsolatos közösségi határozatok érvényét. A Swann-jelentés tanúsítja, hogy a kormányzat egyáltalán nem törekedett ezek betartására, pl. a vendégmunkások gyermekeinek oktatásáról kiadott EK-direktíva nyelvi rendelkezéseinek gyakorlati megvalósítására. Az Európa Tanácsban vagy az Európa Parlamentben dolgozó brit képviselők tevékenységét is hallatlan óvatosság jellemzi az oktatás szabályozásának kérdéseiben. A brit hatóságok egyfelől anyagilag támogatják a Nemzetközösség államaiból származó tanulók angol nyelvre való tanítását, másfelől viszont vonakodnak elfogadni az európai kutatások eredményeit, amelyek a kétnyelvűségben rejlő tudástöbblet pedagógiai kiaknázásának kedvező hatását tanúsítják a kétnyelvű tanulók teljesítményére.

Az ilyen, ún. interkulturális oktatás külföldi tapasztalatai mindaddig csekély visszhangra leltek az Egyesült Királyságban, jóllehet az Európa Tanács és az Interkulturális Oktatás Nemzetközi Szövetsége (az IAIE, amelynek szakmai fóruma nem más, mint az e tanulmányt közlő folyóirat — Ba. K. megj.) támogatja az erről szóló vitát. Az interkulturális kritériummal jellemezhető: 1. a különböző egyének és csoportok egyenlőségén alapul; 2. a kulturális és nyelvi sokféleséget a tanulás egyik forrásának tartja; 3. elveti az etnocentrizmust (nemzetközpontúságot); 4. egyenlő esélyeket akar teremteni, s ezért szembe száll a diszkrimináció, a rasszizmus stb. minden formájával.

Az Európai Közösség ajánlásainak súlyát csökkenti az a körülmény, hogy a Közösség államaiból származó bevándorlók vagy munkavállalók száma csekély ahhoz, hogy a szigetországban ez a csoport jelentősebb nyomást gyakorolhasson. Ráadásul aránytalan a megoszlás, hiszen az írországi (tehát angol nyelvű) letelepedők száma több mint kétszerese a többi tagállamból érkezettek együttes létszámának. A nagyszámú nemzetközösségi bevándorlót viszont nem érintik az EK-tagállamok polgáira vonatkozó előírások.

Az EK miniszteri tanácsa 1975-ben elhatározta egy európai szakmai képzési központ felállítását, ám némi eredmény csak mostanában mutatkozik (a szakmai képesítés kölcsönös elismerése a tagállamok között, fiatal szakmunkások cseréje). Ezután legközelebb csak 1987-ben indítottak kifejezetten oktatási programokat. A COMETT program a műszaki képzés legkorszerűbb területeit segíti, míg az ERASMUS program a diákokat abban támogatja, hogy tanulmányaik egy-egy szakaszát más és más EK-tagállam egyetemén végezzék, illetve az oktatókat, hogy más tagállamokban vendégtanárodkodjanak.

Nagy-Britanniában a multikulturális szellemű oktatás eszméjét baloldali körök azért bírálják, mert nem száll szembe határozottan a fennálló hatalmi strukturákkal, a szociális egyenlőséggel és a rasszizmussal, s ezáltal konzolidálja, elfogadtatja a gazdasági érdekek nyomása alatt fokozatosan végbemenő asszimilációt. A jobboldali ideológusok érdekes módon hasonló kritikát fogalmaznak meg: ők nemzetközpontú, az angolszász értékek privilégiumát hirdető alapállásukból elutasítanak mindenféle szociális szempontot és tervezést, és a piaci, a gazdasági erők szabad érvényesülését támogatják az oktatásban is.

Tény, hogy jelenleg a jobboldal nézetei érvényesülnek, s a multikulturális és antirasszista szellemű oktatásról folyó viták periférikusnak tűnhetnek. A piaci erők érvényesülése azonban több kárt okoz, mint hasznot: a gyengébb iskolák megszűnése a jobb felhígulásához vezetne (a nagyobb létszám miatt), a mégis megmaradó gyengébbek színvonala pedig igen mélyre süllyedne. Végeredményben a brit oktatási intézmények jövője szorosan összefügg a brit gazdaság s Európa jövőjével, tehát ugyanolyan nehéz előrejelezni.

Broadbent, John: Education for a Multikultural Society in the United Kingdom. = European Journal of Intercultural Studies, 4. vol. 1994. 3. no. 3-13. p.

Ba. K.

Válogatásunk forráskiadványai:

Antropológiai Műhely (Románia)
Aussenpolitik (Németország)
Canadian Review of Studies in Nationalism (Kanada)
Communist and Post-Communist Studies (Anglia)
Deutsche Sprache (Németország)
Dissent (USA)
Eastern European Politics and Societies (USA)
Ethnic and Racial Studies (Anglia)
Europa Archiv (Németország)
European Journal of Intercultural Studies (Anglia)
International Relations (Anglia)
Journal of Social, Political and Economic Studies (USA)
Korunk (Románia)
Migracijske teme (Horvátország)
Politique étrangère (Franciaország)
Regio (Magyarország)
Revue d'études comparatives Est-Ouest (Franciaország)
Revue Européenne des migrations Internationales (Franciaország)
Slovenské pohľady (Szlovákia)
SŠA (Oroszország)
Südosteuropa (Németország)
Südosteuropa Mitteilungen (Németország)
Századok (Magyarország)
Szivárvány (USA-Magyarország)
Üzenet (Jugoszlávia)
Veröffentlichung der Osteuropa-Abteilung (ABDOS, Németország)
Więź (Lengyelország)

Ba.K. – Balla Kálmán

Ch.Gy. – Cholnoky Győző

F.T. – Futala Tibor

Gy.M. – Gyetvai Mária

H.Z. – Havasi Zoltán

K.J. – Kakasy Judit

K.O. – Kovács Olga

K.S. – Komáromi Sándor

N.E. – Niederhauser Emil

S.P. – Sonnevend Péter

A KÓDEX | a könyv- Könyv- | tárosok áruház | áruháza

Régi helyen, új néven, széles választékkal és szolgáltatásokkal
készséggel állunk a vásárlók és a könyvtárak rendelkezésére

Címünk:

1054 Budapest, Honvéd u. 5. (Báthory u. sarok)

Telefon/fax: 132-7357, 132-7385, 131-6350

Nyitvatartás:

Hétfőtől péntekig 9-től 17 óráig

**ÚJ SZOLGÁLTATÁSUNK KÖNYVTÁRAK, INTÉZMÉNYEK,
ISKOLÁK RÉSZÉRE:**

Kívánságukra telefaxon tájékoztatást adunk az Önöket érdeklő
magyar és idegennyelvű könyvújdonságokról, hanglemezekről,
video- és hangkazettákról, oktatási programokról.

A megrendeléseket telefaxon fogadjuk, az anyagokat postai utánvétellel
– a szerződött könyvtáraknak a kért fizetési mód szerint –
azonnal szállítjuk.

Dialektikus és nyelvi norma Elzász-Lotharingiában (Ott, J., Philipp, M.)	272
--	-----

Kisebbségek kultúrája

Médiaszerkezetek, szimbolikus térfoglalás (Bíró A. Zoltán, Bodó Julianna, Oláh Sándor, Túrós Endre)	274
Az etnikai csoportok értelmi szintje és a szociálpolitika (Jensen, A.R.)	277

Kelet-közép-európai népek és országok kapcsolatai

Nemzetiségi kérdés Kelet-Közép-Európában (Soutou, G-H.)	280
Multietnikus határtérségek Közép-Európában (Éger György)	282
A szlovákiai magyar kisebbség emlékezete (Šutaj, Š.)	284
Az etnikai politizálás és Csehszlovákia felbomlása (Wolchik, S.)	285

Kisebbségi politika

Az ortodox egyházak politikai szerepe a Balkánon egykor és ma (Oschlies, W.)	287
A jugoszláv válság és lehetséges következményei (Davydov, J.P., Prihodko, O.V., Smirnov, P.E., Ustinova, E.V.)	289
A boszniai konfliktus és a háborús bűntettek (McCoubrey, H.)	291
Besszarábiától Moldávia Köztársaságig (Sipur, E., Gabanyi, A.U.)	295
Macedónia – a "négy tűz közötti ország" (Weithmann, M.W.)	297
Kisebbségpolitika a Baltikumon (Staden, B.)	299

Kisebbségi jog

Az 1868. évi nemzetiségi törvény születése (Katus László)	302
Államnyelvvédelmi akciók Szlovákiában (Stary, I., Bajanik, S.)	305

Nemzeti és etnikai kisebbségek története

Az etnikai sorozások története (Peled, A.)	307
Erdély története – magyar, román és szász felfogásban (Egyed, Teodor, Wagner)	309
Magyarország nem magyar iparos népessége a 18. században (Heckenast Gusztáv)	313
Esztergom megye népességtörténete (Dávid Zoltán)	316
Masaryk és a modern cseh történelemszemlélet (Neudorfl, M.)	318
A szláv népek maticáinak történetéből (Elišaš, M., Bajanik, S.)	320

Módszertani kérdések

Fajok és etnikumok kapcsolata a filmben és az oktatásban (Manley, T.)	330
A kelet-európai etnikai strukturákra és nacionalizmusokra vonatkozó összehasonlító történeti kutatás feladatai és céljai (Troebst, S.)	332
Kelet-Közép-Európa nemzetiségi összetétele az 1977-1992 között tartott népszámlálások alapján (Seewann, G.)	334
Magyartanítás és magyar anyanyelvi tankönyvek a Vajdaságban (Hózsa Éva, Vajda József)	336
A multikulturális szellemű oktatás Nagy-Britanniában (Broadbent, J.)	338

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

Nemzeti kisebbségek és nemzetközi biztonság (Balogh A.)

* * *

A népességtelepítés ideológiai gyökerei (Schechla, J.)

* * *

Magyar-szlovák interetnikus kapcsolatok Somorján
(Botiková, Navrátil, Öllös, Végh)

* * *

Nemzeti kisebbségi problémák Romániában: folyamatosság vagy váltás?
(Fischer-Galati, S.)

* * *

A szláv maticák történetéből (folytatás)

* * *

Zsidók és nemzetiségi konfliktusok az Osztrák-Magyar Monarchia országaiban
(Wistrich, R. S.)

* * *

A lengyelországi zsidóságról (cikkösszeállítás)

